

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ РӯДАКӢ**

Бо ҳуқуқи дастнавис

**ТДУ 891.550-1+82
ТКБ 84 (2Т)
Ғ - 24**

ҒАФУРОВА ҶАМИЛА МУЗАФФАРОВНА

**МИРЗО СИДДИҚИ ФАНО ВА ДОИРАИ АДАБИИ ИСТАРАВШАН
ДАР НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XVIII ВА АВВАЛИ АСРИ XIX**

РИСОЛА

барои дарёфти дараҷаи илмии
номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 6.2.15. Адабиёти тоҷик,
равобити адабӣ

Роҳбари илмӣ: Салими Хатлонӣ
доктори илмҳои филология

Душанбе – 2026

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	4-14
БОБИ I: ВАЗЪИ СИЁСӢ, ИҚТИМОӢ ВА ФАРҲАНГИИ	
МОВАРОУННАҲР ДАР НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XVIII ВА НИМАИ	
АВВАЛИ АСРИ XIX.....	15-54
1.1. Вазъи сиёсӣ ва иқтимоии Мовароуннаҳр дар нимаи дувуми асри XVIII	
ва нимаи аввали асри XIX	15
1.2. Фарҳанг ва ҳунар дар нимаи дувуми қарни XVIII ва нимаи аввали асри	
XIX.....	31
1.3. Доираҳои адабии Мовароуннаҳр ва умдатарин хусусиятҳои адабиёти	
точик дар нимаи дувуми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX.	40
Хулосаи боби I	55-57
БОБИ II: ДОИРАИ АДАБИИ ИСТАРАВШАН ДАР НИМАИ ДУВУМИ	
АСРИ XVIII ВА АВВАЛИ АСРИ XIX	58-84
2.1. Дараҷаи омӯхта шудани доираи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми	
асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX	58
2.2. Таъсири сабки ҳиндӣ ба ашъори шоирони доираи адабии Истаравшани	
нимаи дувуми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX ва зуллисонайнӣ	
дар ин давра	74
2.3. Зиндагиномаи Мирзо Сиддиқи Фано ва мақоми ӯ дар доираи	
адабии Истаравшан.....	78
Хулосаи боби II	84-86
БОБИ III: ФАЪОЛИЯТИ ЭҶОДӢ ВА МЕРОСИ АДАБИИ МИРЗО	
СИДДИҚИ ФАНО	87-148
3.1. Маълумот роҷеъ ба теъдод ва шакли мероси адабии Мирзо Сиддиқи	
Фано.....	87
3.2. Жанрҳои шеърӣ ва мухтавои эҷодиёти Мирзо Сиддиқи Фано..	92-110
3.2.1. <i>Мазмун ва мундариҷаи газалиёти Фано.</i>	92

3.2.2. Соқиномаҳо	101
3.2.3. Рубоиёти Мирзо Сиддиқи Фано	104
3.2.4..Мухтавои мухаммасоти Мирзо Сиддиқи Фано	108
3.3. Мавзӯ ва мазмуни ҳаётии чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано	110
3.4. Образҳои тозаҷод дар ашъори Мирзо Сиддиқи Фано.....	140
Хулосаи боби III	148-149
ХУЛОСАИ ТАДҚИҚОТ	150-156
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ.....	156-157
Рӯйхати адабиёт	158-171
НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	172-173

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи диссертатсия. Новобаста аз он, ки дар илми адабиёшиносии тоҷик оид ба ҳаёти адабию маданияи авохирӣ қарни XVIII ва нимаи аввали асри XIX ва як қатор намояндагони он асарҳои гуногуни илмӣ-тадқиқотӣ навишта шудаанд, аммо шоироне низ дар индавраи таърих дар доираҳои адабии Мовароуннаҳр зиндагиву эҷод кардаанд, ки ҷараёни зиндагӣ ва осори онҳо то кунун аз ҷониби муҳаққиқон ба тамоми омӯхта нашудааст ва ин масъала ба таҳлилу таҳқиқоти алоҳида зарурат дорад. Омӯзиши масъалаи зикршуда ба бисёре аз ториқиҳои адабиёти ин давр равшанӣ хоҳад андохт. Факти диққатҷалбкунанда он аст, ки адибоне дар ин давраи таърихӣ ҳаёт ба сарбурда, аксаран аз табақаҳои пойёнии иҷтимоии ҷомеа буданд ва ашъорашон бозгӯкунандаи ҳаёти ҳамин табақаҳои аҳолии буд.

Таҳқиқи нисбатан амиқи адабиёти тоҷики нимаи дувуми асри XVIII ва аввали қарни XIX тоҷик ва намояндагони он, бахусус адибони доираи адабии Истаравшан, аз ҷониби муҳаққиқони ватанию хориҷӣ аз солҳои 60-уми садаи XX оғоз гардида буд. Мувофиқи маълумоти муҳаққиқон дар ин давра, дар баробари як қатор ҳавзаҳои адабӣ, монанди Бухоро, Хўқанд, Хоразм, Хева, ки аксар шахрҳои сернуфус ва марказҳои фарҳангӣ ба шумор мерафтанд, новобаста ба носозгории замон, доираҳои адабӣ дар дигар манотиқи гирду атроф низ, ба мисли доираи адабии Истаравшан, фаъолият мекарданд ва суҳанварону шоирони номдорро гирд оварда, маҳфилҳои эҷодии худро ривож додаанд. Гувоҳи равшани он, пеш аз ҳама, рӯйи қор омадани рисолаву девонҳо ва осори хаттии фаровон дар қаламрави шаҳри Истаравшан аст, ки аз рушди адабиёт дар ин мавзӯ шаҳодат медиҳанд. Дастрасӣ ба чунин ғанои маънавий ва хизонаи пурганҷи осори барҷомонда, бавежа дастхатҳо, гувоҳӣ медиҳад, ки аз ин диёр суҳанварону олимони, адибону донишмандони зиёде бархоста, дар ривоҷи фарҳанги миллии халқи тоҷик саҳми муносиб гузоштаанд. Ҳамчунон дар аксари сарчашмаҳои таърихии тоҷикӣ зикр

шудани номи Истаравшан бар он далолат мекунад, ки сахми аҳли илму адаб ва хунармандони он дар пешрафти фарҳанги ин давраи пурмочарои таърихи миллати тоҷик хеле арзишманд будааст.

Дар робита ба ин, аҳли таҳқиқ саъй кардаанд, ки бештар дар мавриди доираҳои адабӣ ва осори шоирони ин давраи таърихии Истаравшан тавачҷуҳ дошта бошанд, аммо мушоҳида ва ковишҳо нишон доданд, ки ин тавачҷуҳ ҳанӯз ба андозаи лозимӣ сурат нагирифтааст ва аксари таҳқиқот роҷеъ ба ин масъала ба таври умумӣ ва асосан дар доираи таърих, фарҳанг ва ҳунари шаҳр ва музофоти гирду атроф анҷом шудаанд, яъне, аксари андешаҳо ва хулосаҳо роҷеъ ба Истаравшан ва доираҳои адабии он вобаста ба масъалаҳои дигар ҳаллу фасл шудаанд. Тадқиқоте, ки бевосита ба вазъи маданияту фарҳангӣ ва доираи адабии Истаравшан бахшида шудаанд, ҳанӯз воқеъияти аслиро муаррифӣ намекунанд. Махсусан аҳвол ва ашъори яке аз пешқадамтарин намояндагони доираҳои адабии ин давра Мирзо Сиддиқи Фано ба таври бояду шояд мавриди таҳлили илмӣ қарор нагирифтааст. Ҳол он ки зиндагинома ва муҳтавои ашъори ин чехраи намоёни адабӣ як навъ чамъбасти ҳунарҳои эҷоди бадеӣ ва инъикоси масъалаҳои иҷтимоии давраи мавриди таҳлил ба ҳисоб меравад. Пажӯҳиши ҳаматарафаи доираи адабии Истаравшани нимаи дувуми асри XVIII ва аввали қарни XIX дар илми адабиётшиносии муосир яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад, зеро адабиёти тоҷик дар ин мақтаи таърихӣ низ давомдиҳандаи суннатҳои адабии гузаштагон будааст.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Дар таҳқиқи равияҳои пешқадам, рӯнамоии паҳлуҳои норавшани таърихи адабиёт ва махсусан тамоюли мардумии адабиёти нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX, ҳаёти адабии Мовароуннаҳр, инчунин рӯзгор ва осори баъзе намояндагони доираи адабии Истаравшан, муҳаққиқони ватанию хоричӣ сахмгузорӣ кардаанд. Аз чумла, дар муаррифии доираи адабии Истаравшан асари устод Садриддин Айний «Намунаи адабиёти тоҷик» ҳамчун аввалин маъхаз дар илми

адабиётшиносии муосири тоҷик рӯи қор омадааст, ки дар бобати адибони адабиёти нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX-и Истаравшан ба мисли Саидғозии Нола, Комилхӯҷаи Накҳат, Олимхочаи Ҳотифӣ, Иброҳим Махдуми Ҳоиф, Султонхони Адомаълумот медиҳад [3, с. 11].

Адабиётшинос Х.Мирзозода дар китоби «Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик» дар бораи мавқеи ҷуғрофии адибон дар “Маҷмуаи шоирон”-и Фазлии Намангонӣ сухан ронда, якҷанд шоири ӯротеппагӣ, аз ҷумла: Нола, Ҳичрат, Дабир, Ҳотифӣ ва Ҳоифро номбар карда, қайд менамояд, ки дар ӯротеппа шоирони зиёде дар ин давра буданд [9, с. 34].

Идомаи чунин таҳлилҳои умумии илмиро қариб дар тамоми пажӯҳишҳо ва махсусан китобҳои таълимие, ки барои донишҷӯён таҳия ва нашр мегардиданд, мушоҳида кардан мумкин аст. Барои мисол, соли 1988 китоби дарсӣ барои мактабҳои олии бо номи «Адабиёти тоҷик (асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX)» аз ҷониби Р. Ҳодизода, У.Каримов ва С. Саъдиев ба нашр мерасад ва дар қисмати «Адабиёти асри XVIII ва аввали асри XIX» дар қатори шоирони номдори ин давра исми Мирзо Сиддиқи Фано низ зикр мегардад [127, с. 235-253]. Мутаассифона, ба ҷуз аз зикри номи шоирони ӯротеппа ва махсусан, зикри номи шоир Фано, аз ашъори онҳо намунае оварда нашудааст. Роҷеъ ба Мирзо Сиддиқи Фано дар ҷанд ҷо, аз ҷумла дар эҷоди рубоӣ, ғазал, ҷистон ва зуллисонайн буданаш [127, с. 242], инчунин таҷриба кардани пайравии Бедил дар радифи шоирони дигар [127, с. 245] сухан рафтасту бас. Аммо ҷои зикр аст, ки яке аз муаллифони ин асар, Усмон Каримов дар таҳқиқоти хеш, ки соли 1974 бо унвони “Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX” аз нашр бароварда буд, таҳти зерқисмати “адабиёти дузабона” [66, с. 72-78] аз Мирзо Сиддиқи Фано дар се ҷо ёд мешавад ва аз намунаи ашъораш ду байти як ғазали узбекӣ ва як байти тоҷикӣ оварда мешавад [66, с. 74-75]. Инчунин, бояд гуфт, ки муҳаққиқ номи шоирро “Фано”, “Фанои ӯротеппагӣ” ва “Фанои Истаравшанӣ” зикр мекунад. Таҳти исми Мирзо Содик бошад, Мирзо Содики Мунширо дар

назар дорад ва аз намунаи эҷоди ин шоир дар асар ба таври фаровон истифода шудааст.

Дар бораи Мирзо Сиддиқи Фано соли 1955 мақолаи таърихшинос А. Мухторов чоп шуд, ки дар он бори нахуст аз соҳибдеворон будани Мирзо Сиддиқи Фано хабар дода шуда, аз девони шоир ба сифати намуна нух чистон оварда мешавад [147, с. 2]. Пас аз як сол ин чистонҳо дар маҷмуаи “Чистонҳо”-и фолклоршиносони тоҷик Р. Амонов ва Я. Калонтаров бо тавзеҳоти илмӣ чоп гардиданд [38]. Муҳаққиқ А.Мухторов бошад, ташаббуси омӯзиши таърих ва фарҳанги Истаравшанро идома бахшида, соли 1964 дар китоби “Очеркҳои таърихӣ дар бораи Истаравшан дар асри XIX”роҷеъ ба Мирзо Сиддиқи Фано ёдрас мешавад ва аз мавҷуд будани ду нухҳои девони дастнависи ӯ дар Маркази мероси хаттии АМИТ маълумот медиҳад [91, с. 95-96]. А. Мухторов инчунин асареро бо номи “Дилшод ва мақоми ӯ дар таърихи афкори иҷтимоии халқи тоҷик дар асри XIX ва аввали асри XX” таълиф намуд, ки дар он Дилшоди Барно ва мақоми ӯро дар таърихи афкори иҷтимоии асри XIX ва аввали асри XX муайян сохт [12, с. 88]. Асари мазкур ба бисёре аз масъалаҳои марбут ба таърих ва фарҳанги давраи мавриди назар равшанӣ андохт, ки боиси истифода барои таҳлили масъалаи марказии кори диссертатсионӣ гардиданд.

Соли 1960 С.Султонов дар рӯзномаи “Маориф ва маданият” таҳти унвони “Нодими Истаравшанӣ” мақолаеро чоп намуд, ки дар он оид ба муҳити адабии Истаравшан, шарҳи ҳол ва ғазалиёти адиб иттилоии муфид омадааст. Ин мақола нисбатан бо маълумоти мушаххас ва муфассал роҷеъ ба муҳити адабии ин макон таҳия гардидааст. Арзиши илмии мақола боз дар он зоҳир мегардад, ки дар он ба як қатор шоирони нимаи дувуми асри XVIII ва ибтидои асри XIX-и Истаравшан, ба мисли Хоҷа Убайдуллоҳи Солик, Ҳоҷӣ Муҳаммади Шаҳдӣ, Саидғозии Нола, Ноёб ва Муҳтасиб, ки пайравони Ҳофизӣ Шерозӣ буданд, ишора гардидааст [151, с. 4]. Инчунин, муаллифи мазкур соли 1967 дар рӯзномаи “Тоҷикистони советӣ” якчанд наврӯзияи

шоирони Истаравшанро чоп карда, номи шоирон Возехӣ, Солик, Нола, Моил, Нодим, Фано ва Назмиро зикр намудааст [152, с. 3]. С. Султонов дар ин чода пажӯҳишашро идома дода, дар мақолаҳои “Як симои номашхур” [153, с. 2] ва “Нодим ва муҳити адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри XVIII ва ибтидои асри XIX” [116, с. 3] дар бораи Хоҷа Юсуфи Возехӣ, ва Беҳчати Мирзоайюб ва шоирони нимаи дувуми асри XVIII ва ибтидои асри XIX-и Истаравшан маълумот додааст, ки муҳтавои он дар чилди якум ва дуюми Энциклопедияи советии тоҷик оид ба рӯзгор ва осори Дабир, Фано, Мирзо Шариф ва Дилшоди Барно оварда шудааст. Дар баробари ин, С. Султонов дар рисолаи номзадии худ “Нодим ва муҳити адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри XVIII ва ибтидои асри XIX” на танҳо рӯзгор, осор ва мавқеи шоирӣ ӯро дар адабиёти ин давр муайян кардааст, балки оид ба доираи адабии Истаравшан низ маълумоти муфидеро пешкаш намудааст.

Адабиётшиноси тоҷик С.Амиркулов дар “Адабиёти тоҷик дар нимаи якуми асри XIX” ном асараш, бо баррасии вазъи иҷтимоӣ ва таърихӣ ин давр, шеърҳои дар мавзӯҳои сиёсӣ иҷтимоӣ навиштаи баъзе адибон, аз ҷумла, Нодими Истаравшаниро мавриди баррасӣ қарор додааст [34, с. 16].

Чунонки зикр гардид, новобаста аз истифодаи маълумоти зиёд роҷеъ ба адабиёти ин давраи таърих аз ҷониби муаллифони китобҳои таърихи адабиёти тоҷику форс ва муҳаққиқони алоҳида, ба зиндагиномаву осор, ҷаҳолияти маҳорат ва вижагиҳои мундариҷаи эҷодиёти шоирони алоҳидаи ин давр тавачҷуҳи мушаххас ва зарурӣ зоҳир нагардидааст. Аз ҷумла, роҷеъ ба Мирзо Сиддиқи Фано, ки ашъораш намунаи адабиёти ин давра ба ҳисоб меравад, ба ҷуз аз баъзе ишораву қайдҳо ва мақолоти ҷудоғона таҳқиқоти мукаммале сурат нагирифтааст. Бинобар ин, омӯзишу таҳқиқи зиндагинома ва осори адабӣ, мундариҷаи ғоявии ашъор, махсусан матн ва мазмунҳои ҳаётии чистонҳо ва паҳлӯҳои дигари эҷодиёти Мирзо Сиддиқи Фано аз ҷумлаи вазифаҳои муҳим ва зарурӣ барои адабиётшиносии муосири тоҷик боқӣ мемонад, зеро таҳқиқи масъалаҳои вобаста ба намояндагони ҳавза

адабии Истаравшан дар ин давраи таърих боис мегардад, то раванди рушди фарҳангу адабиёти умумии Мовароуннаҳр, ки умумиятҳои худро дошт, беҳтар дарк шавад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Мавзуи таҳқиқот дар рисола як ҷузъи корҳои илмӣ -таҳқиқотии шӯбаи таърихи адабиёти Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи илмҳои миллии Тоҷикистон буда, он дар доираи барномаи корҳои илмию таҳқиқотии шӯбаи мазкур ба анҷом расидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии ин таҳқиқ пажӯҳиши умдатарин хусусиятҳои адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XVIII ва ибтидои асри XIX дар мисоли доираҳои адабии Истаравшан мебошад, ки тавассути таҳлили зиндагинома, осор, ашъори рӯҳияи иҷтимодошта, тавачҷуҳ ба идомаи анъанаҳои зуллицсонанӣ, пайравии Бедил ва сабки ҳиндӣ, ривочи анвои шеърӣ, поэтикаи адибони ин доираи адабӣ ва махсусан яке аз намояндагони пешқадами он Мирзо Сиддиқи Фано мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Ҷиҳати расидан ба ҳадафи кори диссертатсионӣ дар робита ба таҳлил ва баррасии мавзуи таҳқиқот, масоили зерин ба ҳайси вазифаҳои асосии таҳқиқ муқаррар гардидаанд:

- таҳлили вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва адабии Мовароуннаҳр дар нимаи дувуми қарни XVIII ва нимаи аввали асри XIX бар асоси маълумоти таърихнигорон ва адабиётшиносон;

- муайян намудани муҳимтарин хусусиятҳои адабиёти тоҷик дар ин мақтаи таърихӣ;

- баррасии вазъи доираи адабии Истаравшан дар ин давра;

- рӯнамоӣ кардани шеваҳои идома додани суннатҳои шеърӣ классикии форс-тоҷик дар ҳавзаи адабии Истаравшан;

- таҳлили ашъори руҳияи иҷтимоидошта ва сабабҳои он дар шеърҳои адибони истаравшанӣ дар нимаи дувуми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX;

- баррасии фаъолияти адабии Мирзо Сиддиқи Фано ва муайян намудани ҷойгоҳи шоир дар адабиёти ин давра;

- таҳлил ва таҳқиқи мавзӯ ва мундариҷаи ғоявии ашъори Мирзо Сиддиқи Фано;

- муайян намудани ҷанбаҳои ҳунари, услуби бадеӣ ва шеваи баёни шоир;

- баррасии матн ва мазмуни ҳаётии чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано;

- баррасии масоили матншиносии девони Мирзо Сиддиқи Фано ва зарурати таҳияи матни илмӣ-интиқодии девони шоир.

Объекти таҳқиқот: Ҳавзаи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX ва баъзе намояндагони он дар мисоли осори адабии Мирзо Сиддиқи Фано.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот: Мушаххасоти умдаи адабиёти доираи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX ва таъйин намудани ҷойгоҳи Мирзо Сиддиқи Фано дар он.

Соҳаи таҳқиқ марбут ба таърихи адабиёт ва нақди адабӣ буда, дар он ҳаёт ва фаъолияти адабии Мирзо Сиддиқи Фано мавриди таҳқиқу баррасии илмӣ қарор гирифтааст ва зимни пажӯҳиши он оид ба ҳолати адабии доираи адабии Истаравшан низ маълумот ироа гардидааст.

Асосҳои назариявии таҳқиқот баррасишавандаро дастовардҳои муҳаққиқони хориҷию ватанӣ баҳусус, асару мақолаҳои В. Белинский, Е.Э. Бертелс, Э.Г. Браун, И.С. Брагинский, В.В.Митрофанова, С.Айнӣ, Н. Маъсумӣ, Р. Ҳодизода, А. Мирзоев, У. Каримов, Х. Мирзозода, С. Саъдиев, Р. Амонов, С. Амиркулов, З. Аҳроров, А. Ҳабибов, С. Сиддиқов, С. Султонов, А. Насриддин, Э. Шодиев, Н. Охунҷонова, З. Абдулазизова ва муҳаққиқони дигар дарбар гирифтааст.

Сарчашмаи маълумот. Ба сифати сарчашмаҳои таҳқиқот, нусхаи қаламии девони Мирзо Сиддиқи Фано [25, в. 356 -36в] ба ҳайси маъхази асосӣ ва илова бар ин, осори таърихию адабие, ба монанди “Мунтахаб-ут-таворих”-и Ҳочӣ Муҳаммад Ҳақимхон [28, в. 15а], “Тухфат-ул-аҳбоб”-и Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ [7], “Тазкират-уш-шуаро”-и Мирсиддиқхони Ҳашмат [29], ”Намунаи адабиёти тоҷик”-и устод Садриддин Айнӣ [3], девони шоирон ва баёзҳо, осори адабӣ ва як силсила рисолаҳои илмии роҷеъ ба ин давраи адабиёт рӯйи қор омада мавриди истифода қарор гирифтааст, ки дар қисмати китобнома оварда шудаанд.

Навғониҳои илмии таҳқиқот. Диссертатсия дар илми адабиётшиносии тоҷик пажӯҳиши ягона ва муфассали илмие мебошад, дар он мушаххасоти ҷараёни зиндагӣ, ғаъолият, мероси адабӣ, мазмуну мундариҷа, забону сабки нигориш, тарзи истифодаи санъатҳои бадеӣ, таҳаввули суннатҳои шеъри классикии форсу тоҷик, аз ҷумла: истиқбол аз шеъри Бедил, назирагӯӣ, чистонгӯӣ, гуфтори шеъри зуллисонайнӣ дар шеъру чистон ва нақши ашъори руҳияи иҷтимоидошта дар мисоли ашъори гуногунҷанбаи яке аз намояндагони доираи адабии Истаравшан Мирзо Сиддиқ Фано таҳлилу баррасӣ шудааст. Дар натиҷаи омӯзиш ва таҳқиқи нусхаи қаламии девони шоир маълум гардид, ки дар эҷодиёти Мирзо Сиддиқи Фано, дар баробари ғазалиёташ, чистонҳои бо забони тоҷикӣ ва ўзбекӣ эҷодкарда, ки ҳама саршор аз мазмунҳои ҳаётианд, мавқеи муҳим доранд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда, ки барои дифоъ пешниҳод мешаванд, аз инҳо иборатанд:

1. Ҳавзаи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми қарни XVIII ва нимаи аввали асри XIX, ки беш аз 86 нафар шоирро муттаҳид намуда буд, дар баробари идомаи беҳтарин суннатҳои адабиёти форсу тоҷик, вижагиҳои хоси ҳунариву мавзуиро падида овард; аз анвои адабии шеъри форсии тоҷикӣ

жанрҳои ғазал, мухаммас, мусаддас, рубой ва махсусан чистон дар шеъри давраи мавриди назар бо махсусиятҳои бадеии худ идома ва рушд ёфтааст.

2. Пайравӣ ба шеъри Бедил ва сабки ҳиндӣ яке аз вижагиҳои хоси шеъри ҳавзаи адабии Истаравшан ба шумор мерафт; дузабонӣ аз суннатҳои маъмули шуарои форсу тоҷик буда, дар ҳавзаи адабии Истаравшан низ таҳаввул ёфтааст.

3. Ашъори Мирзо Сиддиқи Фано ба ду забон: тоҷикӣ ва узбекӣ эҷодшуда саршор аз мавзӯҳои ошиқона, тасвири манзараҳои табиат ва андешаҳои руҳияи иҷтимоидошта буда, санъатҳои бадеӣ дар онҳо хунармандона ба қор бурда шудаанд. Дар ашъори шоир муҳимтарин суннатҳои поэтикаи шеъри классикии форсии тоҷикӣ чилвагар шудаанд, ки истиқбол аз сабки суҳанвари пешини адабиёт, таҷрибаҳои хунари дар қолабҳои анвои шеърӣ, истиқбол аз сабки суҳани Бедил, истифодаи хунармандонаи саноеи бадеӣ аз зумраи онҳо мебошанд.

4. Забон ва тарзи баёни Мирзо Сиддиқи Фано ба осори мардумӣ омезиш ёфта, таъсири он дар осораш барҷаста зоҳир мегардад. Нусхаи девони ашъори Мирзо Сиддиқи Фано ва дигар намояндагони адабиёти ин давр, ки дар китобхонаҳои ватаниву хориҷӣ маҳфузанд, барои таҳқиқи масъалаҳои нусхашиносӣ, матншиносии ашъор ва таҳияи наشري илмӣ интиқодии девони онҳо имкон фароҳам меоранд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Дар рисолаи пешниҳодшуда масъалаҳои назарии адабиёт, аз ҷумла поэтикаи ашъори Мирзо Сиддиқи Фано ва ҳавзаи адабии Истаравшан, суннатҳои шеъри классикии форсии тоҷикӣ: майл ба тасвири иҷтимоӣ, зуллисонанӣ, пайравии Бедил, идома ва рушди анвои адабии форсӣ-тоҷикӣ, таҳқиқи матншиносии осори Мирзо Сиддиқи Фано дар маркази таҳқиқ қарор гирифтааст. Рисола дар омӯзиши таърихи адабиёти тоҷики ҳавзаи адабии Истаравшан ва мақому манзалати Мирзо Сиддиқи Фано муҳим буда, онро дар раванди тадриси адабиёти тоҷики асрҳои XVIII-XIX-и ҳавзаи адабии Истаравшан барои

донишчӯёни риштаҳои филологӣ, ҳамчун маводди дарсӣ метавон истифода бурд. Ҳамчунин, рисола дар оянда барои тадқиқ дар риштаҳои таърихи адабиёт, назарияи адабиёт, ва матншиносӣ муҳим мебошад.

Истифодаи хулосаҳои назарии муаллифи рисола дар таълифи китобҳои дарсӣ ва дастурҳои методӣ низ аз манфиат холи нахоҳад буд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия дар он ифода меёбад, ки масъалаи мазкур бо таҳлилу баррасии назариявӣ ва амалии илмӣ таъмин буда, бар асоси нуктаҳои мушаххас, маводи гуногунҷанбаи таҳлилӣ дар мувофиқат бо сохтор, мақсаду вазифаи таҳқиқ бунёд ёфтааст. Бояд қайд кард, ки зимни баррасӣ ва ҳаллу ҷасли масоили мукамал ва меҳварии рисола, равишҳои гуногуни илми адабиётшиносӣ, мисли тарзу усул, шеваву равишҳои таҳқиқи муқоисавии таърихӣ, методҳои назари объективӣ ба маводди адабӣ, сохтори жанрӣ ва методи таҳлили комплексӣ, ки дар дарёфти шакли солим, маънии дурусти як силсила ибороту таркиботи шоирона ва як қатор истилоҳоти фанни назарияи адабиёт мусоид мебошанд, мавриди қарор дода шуданд, ки натиҷаҳои он дар рушди минбаъдаи масоили тозаи адабиётшиносии назарӣ амалӣ, матншиносӣ ва шинохти паҳлӯҳои мухталифи илми адабиётшиносӣ хизмат хоҳанд кард.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи диссертатсия “*Мирзо Сиддиқи Фано ва доираи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX*” буда, бо шиносномаи ихтисоси 6.2.15. Адабиёти тоҷик, равобити адабӣ мутобиқ аст.

Саҳми шахсии довталаби дарачаи илмӣ дар таҳқиқ. Баррасӣ ва таҳлилу мавзуи диссертатсионӣ натиҷаи фаъолияти илмии муаллиф буда, саҳми ӯ дар ҷамъоварӣ, таҳқиқ ва нақди маводди илмию адабӣ дар бораи фаъолияти адабии яке аз адибони бозмонда ва камомӯхташудаи доираи адабии Истаравшан Мирзо Сиддиқи Фано ва дар ин замина бо далелҳои мушаххас муайян кардани зиндагинома, мақом ва ҷойгаҳи ӯ дар арсаи адабиёти тоҷики нимаи дуюми асри XVIII ва аввали XIX назаррас аст.

Тасвиб ба амлосозии натиҷаҳои таҳқиқ. Муҳимтарин нуқтаҳои диссертатсия дар семинарҳои илмии кафедра (2021), конференсияҳои илмию назариявии донишгоҳӣ (2022) ҷумҳуриявӣ (2024) ва байналмилалӣ (2024) дар шакли маъруза ироа гардидаанд.

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Мутобиқ ба мавзӯи диссертатсия 10 мақолаи муаллиф дар маҷмуаҳои илмӣ, конференсияҳои илмию назариявии донишгоҳӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ рӯи ҷоп оварда шудаанд. Аз ин адад, 5 мақолаи муаллиф дар нашрияҳои тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Комиссияи олии аттестатсионии Вазорати маориф ва илми Федератсияи Россия интишор гардидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 3 боб, 10 фасл, 5 зерфасл, хулоса, феҳристи адабиёт, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ ва наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия иборат буда, дар маҷмӯъ 173 саҳифаи ҷопи компютериро дар бар мегирад.

**БОБИ I. ВАЗЪИ СИЁСИЮ ИЧТИМОЙ ВА ФАРҲАНГИИ
МОВАРОУННАҲР ДАР НИМАИ ДУВУМИ
АСРИ XVIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX**

**1.1. Вазъи сиёсӣ ва иҷтимоии Мовароуннаҳр
дар нимаи дувуми қарни XVIII ва нимаи аввали асри XIX**

Таҳаввулоти таърихӣ ва адабии ҳар сарзамин ба бор овардани дигаргуниҳои сиёсӣ ва иҷтимоии он робитаи қавӣ дошта, минбаъд тағйирёбии кулӣ дар ҳаёти фарҳангию маданияи ҷомеа, баҳусус аҳли адаб, кишрҳои дигари хунарӣ ва эҷодии ҷомеа таъсиргузор боқӣ мемонад. Чунонки дар ин замина вазъи сиёсии Мовароуннаҳр дар нимаи дувуми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX низ бо чунин таҳаввулот мувоҷеҳ гардида, бо сабаби нооромиҳои замона ва дигаргуншавии авзои таърихӣ мардуми ин қаламрав давраи мушкилоро бо таназзулӯбии сатҳи маданияю омилҳои касодии иқтисодӣ ва номусоидии шароити маорифу фарҳанг аз сар гузаронидааст.

Авзои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодию фарҳангии ин сарзамин дар ин давра, тибқи ахбори сарчашмаҳои хатгӣ ва осори барҷомондаи муҳаққиқон, кишваршиносон ва асноди дигари муътабари таърихӣ борҳо баррасӣ гардида бошад ҳам, албатта, ба пажӯҳиш ва рӯнамоии бештар ниёз дорад. Чунонки аз нуктаҳои дар “Таърихи хонадони манғитияи Бухоро” дарҷ намудаи устод Садриддин Айнӣ равшан мегардад, “дар Мовароуннаҳр, дар ин давраи таърихӣ раванди сиёсату иқтисод ва фарҳангу адабиёт, бо сабабҳои айнию зехнӣ, ба дараҷаи хеле фатарот расида буд” [1, с. 10-14].

Мулоҳизаҳо нишон медиҳанд, ки яке аз пешомадҳои айнии ба чунин ҳолат мувоҷеҳ гардидани қаламрави Мовароуннаҳр ба сабаби аз ҳаракат мондани корвонҳо ва баста шудани “Роҳи бузурги абрешим” вобастагии амиқ дорад. Аз ақидаи коршиносон низ маълум гардидааст, ки аз солҳои 20-уми садаи XVI ба шарофати кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ роҳи обии қитъаҳои Ғарбу Шарқ кушода шуданд ва аз ин хотир “Роҳи бузурги абрешим”, ки Ғарбу Шарқ, аз ҷумла шаҳрҳои Ланжау Увей, Дунхуану Турфон ва Кучеи

Чинро тавассути шаҳрҳои бузурги Шарқи Наздику Миёна бо Венетсияи Итолиё ва дигар қаламрави кишварҳои Аврупо пайваст менамуд, аз ҳаракат бозмонд [68, с. 3-4].

Бояд тазаккур дод, ки дар ин давра аз Мовароуннаҳр се шоҳи калони ин роҳи абрешим убур мекард, ки ба ин тариқ ҳам ҳунарҳои дастии мардумони манотиқи гуногун ба мардумони қаламрави дигар муаррифӣ мегардиданд ва ҳам тоҷирон фарҳангу маданияти мардумони қаламрави хешро ба мардуми сарзаминҳои дигар шинос менамуданд. Тавассути тоҷирони қорвонҳои ин роҳ дар Мовароуннаҳр, ки яке аз гузаргоҳҳои марказӣ ва меҳвариро ташаккул дода буд, на танҳо молу маҳсулоти беҳтарини Ғарбу Шарқ хариду фурӯш мегардиданд, балки хабарҳои тоза, комёбиҳои илму фарҳанги ҷаҳони мутараққӣ, иттилооти тозаӣ сиёсӣ ва фарҳангӣ низ ба ғӯши омма мерасиданд.

Мутаассифона, ин роҳи бузурги хушки абрешим ба иллати дар Мовароуннаҳру Афғонистон набудани роҳҳои обӣ то солҳои 70-уми садаи XVII қариб ба қуллӣ аз истифода бозмонд ва бо ин сабаб ва дигар пешомадҳои сиёсӣ дар Мовароуннаҳр робитаи иқтисодию тижоратӣ бо кишварҳои дигар хеле коҳиш ёфт. Ҳатто, туркҳо, аз ҷумла қавмҳои ғуз, ки аз даврони Исмоили Сомонӣ то ин замон қорвонҳои роҳи абрешимро аз сарҳади Эрон то ба марзи Чин пешвоз гирифта, сипас, гусел мекарданд, бекору бенаво гардиданд. Ба чунин сабабҳо кишвари Мовароуннаҳр рӯ ба таназзули сиёсӣ иқтисодӣ ва парокандагӣ ниҳод.

Аз тарафи дигар, гирудори хонаводагии қавму қабилавии туркҳо ва аз ҷумла, манғитиҳо барои соҳиб гардидан ба қаламравҳои дигар, ҷангу қуштору хунрезӣҳо ба хоҳири тахту чоҳ, инчунин ҷаҳонситонию орзуи фармонравӣ ва таҳҷуми бесобиқаи султонзодагонии турк бар сари ҳамдигар ва бар сари ҳамсоғони онҳо ба хоҳири салтанату дорӣ, ин қаламравро ба харобазор мубаддал гардониданд буд. Албатта, ин ҳама таҳаввулот ва дигар авомили зеҳнии таназзули сиёсӣ иқтисодӣ ва фарҳангии мамлакат, дар ин

давраи таърихӣ бештар бо айби сиёсатмадорони хонадони Аштархониву Манғития ба вуқӯ мепаиваст. Аммо, вазъият дар Эрону Туркияи усмонӣ ба шарофати муҳайё будани роҳи обию баҳрӣ робитаи иқтисодию тичоратӣ ва илмию фарҳангӣ бо кишварҳои мутараққии Аврупо гусаста нашуд ва мунтазам бардавом буд.

Нимаи дууми асри XVIII ва давраи оғози асри XIX яке аз марҳилаҳои мураккабтарину ғоҷабори ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоию маданияи халқҳои Осиёи Марказӣ ба шумор меравад. Махсусан, нимаи дууми асри XVIII, ки ба пойдоршавӣ ва устувор гардидани сулолаи Манғития рост меояд, замони “ба бухрони саҳти иҷтимоӣ..” [58, с. 177] гирифта шудани хоҷагии халқ низ мебошад, ки ба парокандагии кишварҳои ин қаламрав ҳам аз нимаи дууми асри XVIII замина фароҳам оварда буд.

Давраи мудҳиштарини вазъи сиёсӣ иқтисодӣ, ки ба маънавиёту вазъи равонии мардуми аморати Бухоро таъсири зиёд расонд, ба замони султон Абулфайзхони Аштархонӣ (1711-1747) рост меояд. Абулфайзхон ба айшу нӯш ва орогани базмҳои маишатӣ бо духтарони моҳпайкару ҷавонони сарвақд машғул шуд, ки дар натиҷа нуфузи худро аз даст дода, бозичаи аъёну ашрофи дарбор гардид [14, в. 14а]. Ин ҳолат ғоратгарии гумоштағони ҳукумати марказӣ ва феодалони маҳаллиро пурқувват намуд. Чунонки, Ҳоҷӣ Муҳаммад Ҳақимхон, ки яке аз муаррихони он давра буд, дар “Мунтахаб-ут-таворих”, роҷеъ ба сабабҳои ба тарзи дахшатовар бад шудани вазъи иқтисодию сиёсии замони Абулфайзхон менависад: “Чун Абулфайзхон бар сари салтанат нишаст, ...дасти татовул ба раъият кашид ва ҷавонони моҳрӯ ва канизакони сарвақдро чамъ намуда, ба айшу ишрат машғул гашт. Дар мамолики Мовароуннаҳр ба сари ҳар қас, ки ҳавои ҳукумат буд, сар бардошт” [28, в. 15а].

Абдулазими Сомӣ низ дар “Тухфаи шоҳӣ” сабаби нооромӣ ва бетартибҳои замони хони мазкурро чунин шарҳ додааст: “Абулфайзхон аз ҷиҳати одамӣ рушду қобилият майл ба ҷониби ҳавои нафсонӣ карда, ба

мусохибати амраду нисвон рағбат намуда, ғайр аз таҷарруби бодаи арғувонӣ ва таайюш бо амраду ағонӣ коре надошт. Ҳар чо амради ҳасана ва зани чамила шунид, бо зӯру заҷр аз хонаҳо берун кашид ва мутасарриф шуд” [23, в. 556].

Натичаи ҳамин белаёқатӣ, беаҳаммиятӣ ба кори давлат ва гирифтори айшу ишрат гардидани Абулфайзхон буд, ки дар ин давра аз итоати ҳукумати марказӣ сар кашидани ҳокимон авҷ гирифт, ҷангу ҷидоли байни ҳамдигарии онҳо шиддат ёфт. Ниҳояти кор ба он оварда расонид, ки вилоятҳои Фарғона, Балх, Бадахшон, Ҳисор ва Шаҳрисабз худро комилан мустақил эълон карданд [71, с. 58].

Чунонки академик А. Мирзоев менависад, ҳатто кор ба ҷо расид, ки Раҷабхон ном шахс дар замони Абулфайзхон қазоқҳои аз фишори қалмиқ ба аморатомадаро бо худ гирифта, Самарқанду Миёнколот ва қисме аз туманҳои Бухороро ишғол намуд [78, с.115]. Ҳарчанд ин водии ҳосилхез ҳафт сол ҷарогоҳи қазоқҳои бодиянишин гардид, аммо ҳукумати хонӣ ба муқобили онҳо ҷорасе ҷуста натавонист. Ҳамин боис гашт, ки дар мамлакат қажтии саҳт рӯй дод. Ин нуқтаро Муҳаммад Яъқуб дар “Гулшан-ул-мулк” ҷунин овардааст: “... Он ҷомеа (ҷамоаи қазоқ. – Ғ.Ҷ.) муддати ҳафт сол пай дар пай айни расидани ҳосилоти зироатӣ Самарқанду Бухороро ғорат мекарданд. Ба Мовароуннаҳр қажтӣ шуд. Гӯшти одам ғизои мардум буд. Мурдаро ба гӯр намебурданд, меҳӯрданд. Ҳар кас ба ҳар ҷониб ватани худро гузошта рафт. Дар Бухоро ду гузар мардум монд ва дар Самарқанд аҳле намонд” [32, в. 1546].

Маълумоти Муҳаммад Яъқубро Абулазими Сомӣ дар “Тухфаи шоҳӣ” тақрор намуда, дар поёни он илова кардааст: “Гӯянд дар он вақт дар Самарқанд Шоҳҷуғз ном қаландаре буд ва ғайр аз ӯ касе намонд”. Чунончи, дар ин бора ӯ мегӯяд:

Ба соли ҳазору саду чилу ҳашт

Самарқанд гардид монанди дашт [23, в. 36а].

Агар бо таваҷҷуҳ ба гуфтаи Ҷавоид ба маънӣ ва тафсири калимаи “Шоҳҷуғз” назар кунем, маълум аст, ки “ҷуғз” як навъи парандаест, ки дар вайрона макон мегирад ва ҳам мутобиқи ривоятҳои халқӣ маъвои “ҷуғз” дар вайрона аст ва ба ин васила ба харобазор ва вайрона табдил ёфтани Самарқанд дар ин давра низ маълум мегардад. Ҷамҷунон, мутобиқ ба ҳисоби абҷад, санаи дар байти боло ҷойдошта ба соли 1745-и милодӣ баробар аст, ки бо нишондодҳои таърихӣ давраи ноамниву бетартибҳои давлатдориҳои ин қаламрав ба шумор меравад. Ба назари мо дар маълумоти Муҳаммад Яъқуб [32, в.-154б.] ва Абдулазими Сомӣ [23, в.-23 б.] муҳолифтае низ ҷой дошта бошад ҳам, аммо навиштаи онҳо аз заъфи ҳукумати марказӣ ва аҳволи мудҳиши мардуми ин сарзамин ба дурустӣ шаҳодат медиҳад, ки албатта, ин ҳама беасос буда наметавонад.

Дар иртибот ба ин масъала ёдовар шудан бамаврид аст, ки дар сулолаи ҳукмравоён Муҳаммад Раҳимхон (1747-1758) барои таъмин кардани иқтисоди ҳукумати марказӣ алайҳи амирони саркаш муборизаҳои шадидро пеш гирифт ва дар солҳои 1753-1757 вилоятҳои Миёнқолот, Қарши, Ўротеппа, Шаҳрисабз, Ургут, Панҷакент ва Дехнавро бо зарби шамшер ба ҳукумати марказӣ тобеъ намуд. Дар натиҷа таъсири ҳукумати марказиро назар ба давраи Аштархониён борҳо афзун сохт.

Дар чунин ҳолати ногувор Нодиршоҳи Афшор (1688-1747) ба Мовароуннаҳр ҳучум овард ва бидуни муқовимати маҳаллӣ Бухорои шарифро ишғол кард. Вақте Нодиршоҳ ба ватани худ бармегашт, чун шоҳи фотех ба сифати “Оқ уйлиён” аз аҳолии Бухоро чихил ҳазор нафарро ба Эрон бурд. Дар ин ҳангом Абулфайзхони Музтариб ба рӯйхати муҳочирон ба таври махфӣ номи яке аз рақибони пурхатари худ - Муҳаммад Раҳимхони манғитро дохил карда буд. Дар ин ҳолат Раҳимхон илоче надошт, ки дар қатори “Оқ уйлиён” ҳамроҳи Нодиршоҳ ба Эрон наравад.

Раҳимхон, ки марди далер ва низомии корозмудае буд, дар андак муддат дар назди Нодиршоҳ эътибор пайдо кард. Ў барои дафни падараш

Ҳақимбии атолиқ, ки дар Бухоро фавтида буд, бо иҷозати Нодиршоҳ ба ватан бармегардад ва баъди маросими дафн Абулфайзхонро дар мадрасаи Мири Арабсанаи 1747 ба қатл мерасонанд ва бо ҳамин салтанати хонадони Аштархониён дар Мовароуннаҳр ба поён мерасад.

Дар замони ҳукумати амир Дониёл (1758-1785), амаки Раҳимхони манғит, дубора даъвогари тоҷу тахт гардид. Аммо бо фармон ва қатъияти амир Дониёл аксари мухолифони ҳукумати марказӣ аз ҷумла, Тағоймуроди баркут, Бекназарбии кенагас ва Ҷаҳонгирбии сарой бо тарафдорони худ кушта шуданд.

Аристократияи тоифаи манғит бидуни қобилияту кордонӣ дар ин айём ба корҳои давлатӣ хеле зиёд ҷалб шуданд [9, с. 12-13]. Аз ин сабаб, дар мамлакат дуздию ришвахӯрӣ, анвои гуногуни андоз бо шаклҳои тозааш афзун гардид ва талаву торочи аҳли заҳмат авҷ гирифт.

Ҷунонки аз сарчашмаҳои таърихӣ маълум мегардад, ин тартиби идораи давлат аз ҳукумати мараказӣ норозиҳои аҳолиро зиёд кард, феодалони мансабҳо аз чунин вазъият истифода бурда, ба мустақилият мекушиданд. Натиҷаи ҳамин буд, ки Хеваю Фарғона мустақил шуд. Шаҳрисабз, Ёротеппа, Ҷиззах аз ҳукумати марказӣ рӯ гардонд ва дар Ҳисору Бадахшон нуфузи ҳукумат ниҳоят суст гардид. Чораҷӯйҳои ҳукумати хонӣ, ки барои муътадил кардани вазъият Давлатқушбегӣ ва қозӣ Низомуддинро қатл намуданд, натиҷаи дуруст надод, зеро дар ин давра вазъи сиёсӣ иқтисодии мамлакат хеле бад шуда буд.

Амир Шохмурод (1785-1800) барои беҳтар кардани вазъи иқтисодии кишвар баъзе тадбирҳо андешид, аз ҷумла, чанде аз андозҳои амир Дониёлро бекор кард, дар низоми обёрии мамлакат чораҳо ҷуст, чанд рӯду нахрҳо кушод ва ба золимони саркаш чораҳои қатъӣ дид, аз порахӯрону хиёнатгарон чанде мансабдоронро ба қатл расонд ва барои шунидани арзу доди фуқаро бо сардории худ ҳайати махсусе таъсис дод.

Ба ҳар ҳол, амири мазкур дар байни аҳолӣ ва аҳли дарбор чун амири “адолатпаноҳ” ва “амири маъсум” шуҳрат ёфт. Шохмурод, зоҳиран, ҳамчун шахси тақводор лақаби “Маъсумбӣ”-ро гирифта буд ва худро аз тарафдорони тариқати сӯфия нишон меод. Ӯ дабдабаву тафоҳури зиёдро хуш надошт. Барои он ки таваҷҷуҳи оммаи халқро ба худ ҷалб намояд, баъд аз вафоти падараш омурзиши гуноҳҳои ӯро бо нолаву зорӣ аз Офаридгор талаб намуд. Дар замони ӯ нисбат ба ҳокимони саркаш чораҳои амалӣ диданд. Бинобар донишҷӯи хоинӣ ва фисқу фучури аёнӣ ашроф дар салтанати падараш Шохмурод, бо баробари ба сари давлат омадан, қозикалонӣ қушбегири дар назди мардум ба қатл расонид [9, с. 28]. Бо ин амал ҳам намояндагони айёну ашрофро тарсонд ва ҳам эътиқоди халқро ба худаш пайдо кунонид.

Ба назари мо, дар чунин вазъияти душвори сиёсӣ иқтисодӣ ва бепарвоӣ бесомониҳои ҳукуматдорони қотил ба ҳаёти маданият адабӣ ва маънавият рағбати мамлакат зарбаҳои басо сахт расида буд. Бо вучуди ин, мувофиқи маълумоти асари тазкирамонанди Муҳаммадамини Насафӣ “Мазҳар-ул-мусаннифин” (соли таълиф 1758-1759), ки, алҳол, танҳо пораҳои алоҳидаи он боқӣ мондааст, дар чунин давраи вазнин низ як зумра шоирон ба монанди Муҳаммади Ӯҷоз, Муҳаммади Муншӣ, Мирзоафзали Муншӣ, Муҳаммадамини Фохир, Мулло Ишратӣ, Юсуфхочаи Бухорӣ, Мавлоно Сафӣ, Усто Қосими камонгар, Мулло Ризои қотиб ва чанд нафари дигар дар сарзаминҳои Насафу Бухоро ва Самарқанд зиндагӣ ва эҷод намудаанд. Аммо, ҷойи таассуф аст, ки мероси ақсари ин зумра адибон аз дасти фотихҳои таърихӣ бенишон гардидаанд.

Новобаста аз ин, дар ҳоли таҳаввулпазирии авзои сиёсӣ дар ин давра, ки ба дигаргуншавии сохтори давлатдорӣ ва тағйир додани вазъи ҷомеа мусоидат кард, амалӣ гардидани як қатор ислоҳот имконпазир гардид. Бахусус, ислоҳоти асосӣ, ки барои рушди хоҷагии мамлакат мусоидат кард, ислоҳоти пулӣ ба ҳисоб мерафт. Ислоҳоти пулӣ, қушодани роҳҳои нави

тичоратӣ, обёрӣ кардани заминҳо, аз вазифа гирифтани ҳокимони пешина ва ба вазифа таъйин шудани ҳокимони нав дар умури давлатдорӣ, шахсан таълифи рисолае оид ба ҳуқуқ ҳамчун дастур барои қозиҳо ва назорати иҷроӣ он аз қабилӣ чунин иқдоми амир Шоҳмурод буданд. Дар мавриди мувофиқ, як қатор вилоятҳо аз ҷумла, Марв, Балх, Қундуз, Ўротеппа, Ҳисор ва Андхӯй тобеи аморат гаштанд ва дар ниҳоят мамлакат ба навъе рӯ ба пешрафту тараққӣ ниҳод. Амир Шоҳмурод соли 1800 аз олам ҷашм мепӯшад.

Амир Ҳайдар (1800-1827) тавонист, ки ба навъе сиёсати падараш Шоҳмуродро давом бидиҳад, ҳарчанд вазъи нисбатан муътадили давраи амир Шоҳмурод ҳалал ёфта буд. Амири нав оромию осудагиро хоҳон бошад ҳам, вале онро пурраву доимӣ нигоҳ дошта натавонист. Ҳарчанд дар аввалҳои салтанати ӯ ҳокимони вилоятҳои Шаҳрисабз, Қаротегин, Дарвоз, Шуғнон ва Ўротеппа аз ҳукумати марказӣ сар кашиданд, вале амир ба зудӣ дар он вилоятҳо ҳокимонро иваз кард ва ба ҷои онҳо одамони худро гумошт. Амир пас аз ҷанде устувор кардани пояи давлаташ ба Чорҷӯй ва Марв лашкар кашид ва қисме аз аҳолии Марвро ба водии Зарафшон муҳоҷир намуд. Аз ин кирдори Ҳайдар хони Хоразм Элтузар ба ҳашм омада, ба Бухоро лашкар кашид. Ҷанг байни ду лашкар саҳт шиддат гирифт. Амир Ҳайдар қариб бар Элтузархон ғолиб меомад, ки аз фурсат истифода бурда, хони Фарғона Олимхон (1799-1809) ба Ўротеппа ҳучум овард ва минбаъд валиаҳди ӯ амир Умархон аз тарафи ҷануб вилоятҳои Шуғнон, Дарвоз, Қаротегин ва Вахон, аз тарафи шимол Туркистону Ҳафтрӯдро тасарруф кард [46, в. 179а-176б]. Муқобилият ба ҳокимони вилоятҳои дуру наздик, сарқӯб намудани ошӯбҳои халқӣ, норизоии ашрофони аморат бархӯрду додугирифт бо хонигарии Хӯқанд боиси камқувват гаштани аморати Бухоро, парокандагӣю таназзули иқтисодиёти он гардид.

Давраи салтанати Амир Насрулло (1827-1860) низ пур аз хунрезӣ, ғорату торочгарихо буд. Ў меҳост, ки вилоятҳои саркаш тобеи ҳукумати марказӣ бошанд. Бо ин мақсад вай аз халифай Рум (Туркия) ваколат гирифт,

ки аморати Бухоро дар чодаи шариати ислом дар Мовароуннаҳр аз ҳама афзалият дорад. Халифаи Рум чунин ваколатро ба хони Хўқанд Муҳаммадалихон (1822-1842) низ медиҳад. Ин қазия зиддияти ду ҳукмрони Осиёи Миёнаро хеле пуршиддат намуд. Амир Насрулло барои тавсия додани қаламрави аморат бо баҳонаҳои гуногун дар як муддати кӯтоҳ се бор ба Хўқанд лашкар кашид ва ҳар бор шаҳро тороч менамуд. Бахусус, бори сеюм ў соли 1842 дар шаҳр ва атрофии он қатли ом гузаронид. Дар ин қатли ом хони Хўқанд Муҳаммадалихон, додараи Султонмаҳмуд ва модари онҳо шоираи шаҳир Макнуна (Нодира)-ро ваҳшиёна ба қатл расонд.

Амир Насрулло вақти баргашт ба Бухоро чанде аз аҳли донишу ҳунар ва адабро асир овард, ки байни онҳо шоири маъруф Ҷунайдуллоҳи Ҳозик ҳам буд. Минбаъд гумоштагони амир Ҷунайдуллоҳи Ҳозикро ваҳшиёна қатл мекунанд ва сари бетани ўро ба назди амир меоранд. Амир Насрулло шахси бераҳму бешафқат ва фосиқу бераҳа буд ва ҳар чӣ мехост онро ҳамчун хостаи шариати ислом ба қалам меод.

Аҳмади Дониш, ки чанд гоҳ дар дарбори вай хизмат карда буд, дар хусуси рафтори ин амир фармудааст: “Ҳар чиз ки мувофиқи раъи худ писандид, онро аз зуъми худ шариат дониста, беиба амал менамуд. Он чиро ки хилофи раъи хеш медид, онро хилофи шариат медонист ва дар он касе умури номашруи фикҳи шаръ ва хилофи раъи ў фатворо диҳад, ба андак замоне ранги хиёнатро ба ў нисбат дода, ба мусодираи амволу амлок ва ихроҷ кардани ў амр мекард” [9, с. 28].

Абдулазими Сомӣ дар такмили маснави “Даҳмаи шоҳон” ваҳшонияти ўро аз забони ҳуди амир Насрулло чунин тасвир кардааст:

“Чӣ сарҳо, ки аз ҳукм кардам ба дор,
Чӣ хунҳо ки ман рехтам бар канор...
Гирифтам, буридам сарашро ба теғ,
Аз ин кор бар ман наёмад дарег” [24, в. 23а].

Ў, аз ҷумла фаъолияти як қатор мансабҳои аморатро маҳдуд намуда, ба тарзи салтанати худ хост тағйироти ҷиддӣ ворид намояд, чунончи, дар соҳаи ҳарбӣ ислоҳоти кулӣ қорӣ намуда, барои пурқувват шудани иқтисоди мамлакат барои сарбозон маблағҳои зиёдеро сарф кард. Аз ҷумла, сарбозонро бо либосу лавозимоти ҷангии истеҳсоли Русия мусаллаҳ сохта, дар нишон додани қудрати худ дар садри салтанат, чораандешиҳои зиёде намуд. Билохира, чунонки аз маълумоти таърихнигорон аён мешавад, ин амири ҷаллод бо ташаббуси занаш ваҳшиёна кушта мешавад [41, с. 10].

Ба ин тариқ, чунонки аз тавсифи ҳаёти сиёсӣ ва қисман шароити иқтисодии султаи Абулфайзхони аштархонӣ, Раҳимхону амир Дониёл, Шоҳмуроду Ҳайдар ва амир Насруллои манғит, ки дар ин давраи таърихӣ ҳукмронӣ кардаанд, маълум мешавад, ин давра дар зарфи тақрибан 200 сол ба иллати ҷангу ҷидолҳо, торочу ғорати аҳоли ва паёпай иваз шудани султаи ҳукуматдорон ва ниҳоят парешонии сиёсии мамлакат дар Мовароуннаҳр, барои пешравии иқтисоду фарҳанг, адабиёту санъат ва маънавиёт заминаҳои мусоидро то дараҷае аз байн бурда буд.

Мо дар ин бахш, бештар ҳангоми баёни воқеаҳои таърихии аморати Бухоро ва хонигарии Хўқанд, зарур донистем аз ҷангҳои сарзада ё таҳмилий барои тасарруфи Ўротеппа низ ёдоварӣ намоем, зеро онҳо мустақиман ба ҳолу аҳвол ва авзои фарҳангии ин маҳал таъсир доштанд.

Дар нимаи дувуми асри XVIII Ўротеппа мулки боазамате маҳсуб мешуд, ки ба ҳайати он, ғайр аз Шаҳристон, Ўротеппа, Панҷакент, Қиззах, Зомин, Нов ва Хучанд низ дохил мешуданд. Ин мулк ба ноустувории ҳудуди худ нигоҳ накарда, аксар вақт соҳибхитиёр буд. Дар ин сарзамин, дар ин давра ҳокимони баромадашон аз тоифаи юзи ўзбек ҳукмронӣ менамуданд.

Аз ибтидои асри XIX ба муносибати қувват гирифтани Бухоро ва Хўқанд, мулки Ўротеппа, гӯё ки, дар байни путку сандон монда буд, зеро аморати Бухоро, Қиззах, давлати хонии Хўқанд ва Хучандро ба тасарруфи худ дароварда буд. Дар ин замон ҷангҳои доманадор ва беинтиҳо барои

Ўротеппа аз нав оғоз гардиданд ва чунон ки муҳаққиқи таърихи Ўропеппа А.М. Мухторов ду сабаби асосии ин ҷангҳоро дуруст муайян карда, таъкид мекунад, ки сабаби аввал – аҳаммияти калони стратегӣ доштани забти Ўротеппа, ки хатҳои иртиботии ба ҳам алоқамандкунандаи ду давлат таҳти ихтиёри он қарор гирифта буданд, инчунин нақши муҳими Ўротеппа дар иқтисодиёти ҳавзаи сарғаҳи Зарафшон, барои ҷонибҳо муҳим арзёбӣ мегардид. Сабаби дувум вобаста ба иқтисодиёт аст, зеро мулки сернуфузи Ўротеппа барои хазина даромади бисёр дода метавонист, аз он ҷо миқдори зиёди ғалла содир мегардид ва ин барои ғанӣ гардонидани хазинаи салтанат хеле пураҳаммият ба шумор мерафт [91, с. 96].

То солҳои сиёми асри XIX давлати хонигарии Хўқанд дар талоши мутеъ намудани Ўротеппа саҳми бештаре гузошт. Мутобиқи нигоштаҳои таърихӣ, дар сурате, ки амирони Бухоро ба Ўротеппа даҳ маротиба ҳуҷум карда бошанд, хонҳои Хўқанд беш аз бист маротиба ба ин ҷониб лашкар кашидаанд. Онҳо шаҳро ишғол намуда, ҳокими онро қатл карданд, аммо ҳар дафъа пас аз рафтани кӯшуни асосии хонигарии Хўқанд, аҳолии Ўротеппа, инчунин Хуҷанд, бо низоъ сар бардошта, истиклоли худро дубора ба даст медароварданд. Сипас, боз ҳуҷуми нави истилогарон сар мешуд ва, ниҳоят, солҳои 1841-1848 Ўротеппа дар таҳти тасарруфи Бухоро қарор гирифт, вале пас аз чанде ҷангу талошҳо, муҳосираҳои тӯлонӣ танаффусҳои кӯтоҳмуддати осоишта шурӯъ мегардиданд. Ҳама ин талошҳо дар арафаи ба Россия ҳамроҳ карда шудан мулки Ўротеппа дар ҳайати аморати Бухоро боқӣ монда буд.

Мувофиқи нишондодҳои таърихӣ, ҳамагӣ, дар асри XIX, дар зарфи шашуним даҳсола аз ҷониби ин хонигариҳо ва аморати Бухоро ба Ўротеппа тақрибан панҷоҳ бор лашкар кашида шуда, дар он ҷо бисту панҷ ҳоким иваз гардидааст. Дар давоми ҳар як-якуним сол шаҳр ва атрофи он боз ба харобазор табдил меёфт. Дар осори таърихии адабӣ ваҳшонияту кушторҳо, ки ба ҳодисаҳои муқаррарии рӯзмарра мубаддал гардида буданд, хеле зиёд тасвир шудаанд. Олимхон хангоми яке аз лашкаркашиҳояш ба Ўротеппа ба

сарбозони худ амр карда буд, ки шаҳрро тороч кунанд. Дар натиҷа, чунонки сарчашмаҳои хатгӣ хабар медиҳанд, ба ҷуз хоку санг ҳар он ҷӣ, ки ин вилояти пурбаракат дошт, рабуданд. Тамоми аҳолии Ўротеппа, марду зан бо пойи луч ва тани урён, нолаву фиғонкунон мисли гадоён ба назди сарбозон омада, ҳоли табоҳи худро баён мекарданд ва хӯроку пӯшок металабиданд.

Шоираи машҳури ўротеппагӣ Дилшод, ки шоҳиди яке аз мавридҳои истилои кӯшуни Хўқанд қарор гирифтани Ўротеппа будааст, менависад, ки ишғолгарон аввал деҳаҳоро ғорат карданд, боғҳо, пулҳо ва иморатҳои беруни шаҳрро оташ зада, пас аз шаш рӯзи муҳосира ва ҷангҳои кӯчагӣ ба шаҳр зада даромаданд. Сарбозон, навқарон ва муқаррабони амир хона ба хона гашта, моли мардумро талаву тороч мекарданд, фосиқӣ ва беномусӣ менамуданд. Дар ҳар ҷо дорҳо сохта буданд. Аз субҳ то шом одамонро қатл мекарданд. Деҳаҳо тамои валангор гардида, киштзорҳо поймол ва сӯзонда шуданд [90, с.29].

Солҳои 1806-1807 худи шаҳр ҳам аз тарафи сарбозони Хўқанд ба коми оташ кашида шуд. Пас аз ҳар як ҳучуми душман дуди оташ, кӯраи хокистар ва нолаву шеван боқӣ мемонд. Аҳолии гуруснагӣ мекашид ва ҳалок мешуд. Танҳо савдогарони корчаллон, аксаран, аз ҳодисаҳои фочиангез ҳам барои худ нафъ ҳосил мекарданд. Вақте ки Ўротеппа ба дасти амирони Бухоро медаромад, пулҳои хўқандӣ арзиши худро гум менамуд ва савдогарон ин пулҳои беқадрро аз аҳолии муфт ҷамъоварӣ карда, ба Хўқанд мебурданд ва онҳоро бо арзиши пурра барои хариди молҳо истифода мекарданд. Ҳар гоҳ ки Ўротеппа ба дасти хонҳои Хўқанд мегузашт, бо пулҳои бухороӣ ҳам айнан чунин ҳодиса рух медод. Ин фиребгариву ҳуққабозиҳо азобу машаққати мардуми авомро боз ҳам афзунтар мекард [118, с. 15].

Дар байни аморати Бухоро ва Шаҳрисабз низ муттасил ҷанг ва задухӯрдҳо ба амал меомаданд. Сайёҳ ва олими рус А.Л. Кун дар асараш “Очеркҳо дар бораи хонигарии Хўқанд” навиштааст, ки “бекигарии Шаҳрисабз ба ном қисми таркибии аморати Бухоро маҳсуб шуда, амалан,

қариб ҳамеша дар зери ҳукмронии ҳокимони аз қабилаи кенагас баромадаи ўзбек ҳаёти мустақилона ба сар мебурд” [72, с. 59-60]. Қабилаҳои ўзбеки кенагас, кунғурот ва минг, ки дар вилояти Шаҳрисабз зиндагонӣ мекарданд, баъди ба сари ҳукумат омадани сулолаи Манғития бештар ба фишор дучор гашта буданд. Аз ин сабаб, онҳо ҳамроҳи тоҷикон ва дигар мардумони ин вилоят аз итоати ҳукумати Бухоро сар тофта, ҳокимон ва сардорони қабилаҳои худро пуштибонӣ намуданд.

Оид ба ин масъала Аҳмади Дониш менависад, ки Насруллоҳон, қаблан, ҳамаи онҳоеро, ки дар “фитнаи эл ва улус” иштирок доштанд, нобуд сохт ва, сипас, ба лашкаркашиҳои ғоратгаронаи худ, аз ҷумла ба ҳучуми Шаҳрисабз камар баст. Қалъаи мустаҳкамаи шаҳро фатҳ кардан ба кӯшуни Бухоро муяссар нагардид, бинобар ин, сарбозони истилогар деҳаҳои атрофи онро ғорат ва хароб намуданд. Барои нобуд кардани ғалла дастаҳои савораи худро ба киштзорҳои Шаҳрисабз мебаровард [9, с. 28]. Дар натиҷа гуруснагӣ сар мезад, нархи ғалла ва дигар хӯроквориҳо бағоят баланд мешуд. Соли 1856, пас аз 32 бор ҳучум овардан, ниҳоят, амир Насрулло Шаҳрисабзро ба худ тобеъ намуд. Ин вилоят ба сабаби ҷангҳои пурдавом мисли Ўротеппа хароб гардид.

Муборизаи байни гурӯҳҳои мухталифи синфи ҳукмрон баҳри ба даст овардани ҳокимият дар давлати хонии Хўқанд, лашкаркашиҳои ғоратгаронаи хонҳои Хўқанд ба мулкҳои қазоқон, қирғизон ва тоҷикони кӯҳистон низ ба тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда зиёни саҳти ислоҳнопазир расонида, ба сари аҳолии меҳнаткаш азобу уқубатҳои фавқулода оварданд. Новобаста ба чунин таҳаввулпазирии авзоъ ва хӯрдагириҳои сиёсии замон, вазъи адабиёт ва фарҳанг бо дарназардошти ҳунари эҷодии шоирону ҳунармандони мардумӣ мавриди болои қор омадани осори арзишманде гашта буд. Ашъори шоирони ин давра ба тамоми ҷанбаҳои рӯзгори мардум ва сарнавишти таърихии он нигаронида шуда буданд.

Маълум аст, ки самти ҳаёти иҷтимоии ҷомеа дар асоси муносибатҳои иқтисодӣ ташаккул меёбад. Муносибатҳои иҷтимоӣ, пеш аз ҳама, муносибатҳои байни одамон ва дарёфти тафовути байни одамон дар хусуси вазъи воқеии онҳо дар ҷомеа ба шумор мераванд, ки асосан дар муайян кардани баробарӣ ё нобаробарии онҳо ба вуқӯъ меояд.

Нишонаи дигари фарқкунандаи ин самти ҳаёти ҷомеа аз соири дигар самтҳо, аз он иборат аст, ки таваҷҷуҳи он бештар ба баррасии вежагиҳои ташаккулёбии умумияти гуногуни одамон, хусусияти ҳамкорию ҳамбастагии иҷтимоии онҳо, мақоми ишғолкардаи онҳо дар кӯшиши дастрасӣ ба захираҳои ҷомеа барои қонеъ сохтани талаботашон ва ғайра нигаронида шудааст

Дар раванди ба вуқӯъ пайвастании дигаргуниҳои соҳаи иҷтимоии ҳаёти ҷомеа ҷузъҳои таркибии соҳаҳои дигар ба сифати замина, ҳамчун асоси амалӣ гаштани онҳо хидмат менамоянд. Бино бар дар таркиби самтҳои сиёсии ҳаёти ҷомеа сиёсати иҷтимоӣ мақоми муҳим дорад, барои дарки чунин хусусияти гуногунҷанбаии соҳаи иҷтимоии ҳаёти ҷомеа мушаххас намудани муҳтавои мафҳуми “иҷтимоӣ” хеле муҳим аст, зеро истифодаи он ҳам дар гуфтугӯи муқаррарӣ ва ҳам дар заминаи илмию адабӣ хеле васеъ ба ҷашм мерасад [155].

Вазъияти сиёсӣ иҷтимоии Осиёи Миёна дар нимаи дуҷуми асри XVIII ва оғози асри XIX басо сангину мураккаб гардида буд. Ин ҳолат, чунонки дар боло қайд кардем, ханӯз аз аҳди Абдулазизхони Аштархонӣ (1645-1680) ва Субҳонқулихони Аштархонӣ (1680-1702) шуруъ гардида буд. Ҷарҷанд Убайдуллоҳхон (1702-1711) кӯшиши пешгирӣ намудани онро карда бошад ҳам, лекин натиҷа надод.

Дар замони ҳукмронии охири намоiendaи хонадони Аштархонӣ–Абулфайзхон (1711-1747) вазъияти кишвар тамоман хароб гардида буд. Дар давраи ҳукмронаш Раҳимхон (1747-1754) ба як қатор шаҳрҳои Мовароуннаҳр лашкар кашида, дар шаҳрҳои Миёнколот, Шаҳрисабз, Ёротеппа, Қаршӣ,

Ургут, Панчакент, Ҳисор ва ғайра пояи давлаташро устувор гардонда бошад ҳам, вале ҳеч беҳбудии иҷтимоӣ ба даст наомад.

Тавре ки қайд гардид, дар таърихи сулолаи манғитиҳо ҳукмронии Шоҳмурод хеле одилона ва дар ҳадди инсоф арзёбӣ магардад, чунон ки ӯ қариб ҳамаи ҳокимони маҳаллиро иваз намуда, мансабдоронро месанҷад ва онҳоро ба ҳар вазифае таъин менамояд.

Яке аз омилҳои дигаргунии вазъи иҷтимоӣ ба оғози асри XIX рост меояд, зеро дар ин давра навъҳои нави андозҳо ба мисли аминана, муҳрона, миробона, вакилона, муҳосилона, ҳаққи тарозу ва ғайра ҷорӣ карда мешавад. Дар натиҷаи ин дар давраҳои гуногуни асрҳои XVIII-XIX бисёр исёнҳои халқӣ рух додаанд.

Вобаста ба он ки Нодиршоҳ Хӯқандро ишғол накард, ин сарзамин нисбат ба Бухоро ободтар боқӣ монд. Ҳокими ин қаламрав - Олимхони Хӯқандӣ (1799-1809) баҳри амнияти кишвар баъзе тадбирҳо андешида буд. Ӯ аз ҳисоби мардумони кӯҳистони Дарвозу Қаротегин ва Шугнон дастаи махсусе созмон дода, даъвои истиқлолхоҳӣ менамояд. Бо ин роҳ ӯ қаламрави Тошканд ва қавмҳои қазоқро, ки дар атрофи он мезистанд, ба ҳудуди давлати худ мебарорад. Пас аз Олимхон бародари ӯ-Умархон (1809-1822) низ сиёсати бародарашро давом медиҳад. Умархон Туркистон ва даштҳои қазоқнишинро аз ҳудуди баҳри Арал то Ҳафтрӯд тасарруф намуда, қисми зиёди марказҳои қазоқу қирғизнишинро низ соҳиб мешавад. Баъд аз Умархон писари вай-Муҳаммадалихон (1822-1842) баҳри вусъати ҳудуди давлати худ кӯшишҳо намуда, қаламрави Дарвозу Қаротегин ва ҳатто Кӯлобро ба зери иттиҳод мебарорад. Ӯротеппа ва Қошғарро низ тасарруф карда, ҳудуди мамлакаташро хеле вусъат мебахшад, вале шахсияти амир чандон писанди мардум намешавад, зеро вай бештар ба айшу нӯш рӯ меорад.

Аз беаҳаммияти ӯ истифода бурда, тавре ки зикр гардид, Амир Насрулло Хӯқандро забт намуда, Муҳаммадалихон ва модару бародарашро низ ба қатл мерасонад. Идоракунии Хӯқандро ба уҳдаи Иброҳим Хаёл ном

ҳоким мегузорад. Ҳукумати Иброҳим дер давом намекунад ва Хӯқанд боз мустақил мешавад.

Авзои сиёсии Хоразм низ чандон хуб набуд, зеро миёни хонигариҳои Хоразму Бухоро ва Хӯқанд ҳамеша низоъҳо сар мезаданд. Аз сабаби он ки Марв ба ихтиёри ҳокими Бухоро зӯран дароварда шуда буд, хони Хоразм-Элтузархон ба Бухоро лашкар мекашад. Хони Хоразм комилан комёб нашуда бошад ҳам, вазъияти Бухороро мураккаб намуд, зеро ӯ низ як қатор шаҳрҳои тобеи Бухороро тасарруф карда буд. Аз ҷумла, як қисмати Туркистон, Ҳафтрӯд, Қазоқистони Чанубӣ, Шугнон, Дарвозу Қаротегин, Вахон ба ихтиёри мири Хӯқанд даромада буданд. Умуман, ин кашмакашиҳо бесарусомониҳо ҳолати иҷтимоии Мовароуннаҳр ва аҳволи халқи заҳматкашро хеле вазнину ногувор карда буданд.

Аз нимаи дувуми асри XVIII давраи нави таърихӣ дар Осиёи Миёна оғоз ёфт. Дар таърихи сиёсии Ўротеппа низ марҳилаи тозаи истиқлол фаро расид.

Тибқи манбаҳои таърихӣ дар нимаи дувуми асри XVIII Ўротеппа мулки соҳибихтиёр ба ҳисоб мерафт ва ба ҳайати он шаҳрҳои Панҷакент, Мастчоҳ, Фалғар, Қиззах, Зомин, Ём ва Хучанд низ дохил мешуданд.

Ҳокимияти вилояти Истаравшан бо хонҳои Осиёи Миёна ва дигар давлатҳои Шарқ муносибати қавӣ доштааст. Масалан, дар солҳои охири давлатдорӣ Абдулқаримбӣ ҳокими Хӯқанд (1743-1753), қалмиқҳо ба Фарғона ҳучум меоваранд. Хони Хӯқанд маҷбур мешавад, ки аз ҳокимияти Истаравшан Фозилбӣ ёрӣ пурсад. Бо ёрии амалии ҳокими Истаравшан Фозилбӣ Абдуқаримбӣ Фарғонаро аз ҳучуми душман эмин нигоҳ медорад. Ҳокими минбаъдаи Ўротеппа Худоёрдемонабегӣ бошад, бо шоҳи Афғонистон Темуршоҳ ба муқобили Бухоро лашкар кашид. Ин ҷанг соли 1791 бо шикасти шоҳи афғон анҷом ёфт [116, с. 94].

Дар нимаи дувуми асри XVIII ва хусусан, дар аввали асри XIX дар аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд корҳои бузурги обёрии заминҳо анҷом дода

шуданд. Муҳимтарин шабакаҳои обёрии водии Фарғона дар ҳамин вақт ба вучуд омаданд. Барои чамъ кардани маблағи даркорӣ бо номи қўшпулӣ андози махсус ҷорӣ гардид. Аввалҳо маблағҳои ба ин восита чамъовардари барои кандани каналҳои нав истифода мебуданд ва баъдтар барои дигар эҳтиётот низ сарф мекардагӣ шуданд. Каналу ҷуйборҳоро на фақат ҳукумат, балки феодалони калон ҳам месохтанд, вале баъдтар аз ҳисоби истисмори деҳқони дар заминҳои обӣ зироаткунанда сарвати худро меафзуданд [155].

Усули заминдорӣи феодалӣ дар охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX, асосан ҳамон тавре ки дар замонҳои гузашта буд, боқӣ монд, вале баъзе тафовутҳо дар истеҳсолот ва сохти заминҳои хусусӣ ба миён омаданд, ки он дар ҳар маҳал гуногун буда, дар давоми ҳамин давраи мавриди баҳс низ ба дигаргунӣ дучор мешуданд [9, с. 33-34].

Дар ин давр усули танҳоҳ, яъне тариқи хизматона ба шахсони ҷудогона инъом намудани қитъаи замин, як ё якчанд деҳ ва ҳатто вилояти тамом, ки даромади он комилан дар ихтиёри танҳоҳдор буд, мавқеи муҳим дошт. Баъзан, соҳиби танҳоҳ ғайр аз молиёте, ки ба ғоидаи худ чамъ мекард, музде ба маблағи муайян аз хазинаи амир низ дарёфт менамуд. Усули танҳоҳ аз оғози сулолаи манғития ба таври васеъ ҷорӣ гардид. Ба қавли Ф. Ефремов (солҳои 70-уми асри XVIII) “ба оқсақолони калон бар ивази мавҷиби пулӣ ғалла ва замин дода мешавад, ки аз он мадохили бузурге ба даст мебароранд” [59, с. 18-27].

Дар ҳар сурат, метавон хулоса кард, ки бо дарназардошти кашмакашу таҳҷуми ғосибонаву истилогарона миёни амирони вақт вазъи сиёсӣ ва иҷтимоӣи Мовароуннаҳр дар ин даврони пуртахлука барои доираҳои адабӣ ва фарҳангӣ низ чандон мусоид набуд, аммо шоирон ва таърихшиносони давр бо бардоштҳои маънавӣ аз мушоҳидаҳои ҳеш тавонистанд, ки вазъи иҷтимоӣ ва сиёсии замони дар осори таърихӣ ва бадеии худ возеҳу равшан ба қалам диҳанд.

1.2. Фарҳанг ва ҳунар дар нимаи дувуми қарни XVIII ва нимаи аввали асри XIX

Хулосагирӣ аз авзои гуногунпахлӯи ҷомеа ба баррасии вазъи фарҳангӣ ва ҳунарии он саҳт алоқаманд буда, ин ду омил боиси муаррифӣ кардани ҷанбаҳои ҳаёт ва зиндагии мардум мебошанд. Дар фарҳанги ҷомеа урфу одат ва тарзи зиндагии ҷомеа акс мегардад.

Бояд хотиррасон намоем, ки таърихи ҷомеа ба таҳаввулот, дигаргуншавиҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва руҳодҳои таърихӣ иртибот дорад.

Агар ба таърихи фарҳангу адаби Мовароуннаҳр, бахусус дар давраи нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX, назар намоем, маълум мегардад, ки гузаштагонӣ мо дар давраи мазкур самтҳои фарҳангиву маданият хешро то ҳадди зарурӣ рушду тақвият додаанд. Вобаста ба ин тадқиқи илмӣ таърихи Мовароуннаҳр бо арзёбии фарҳангии ин сарзамин аҳаммияти муҳим дорад.

Чунонки аз маъхазҳои таърихӣ маълум мешавад, дар нимаи дувуми асри XVIII ва ибтидои асри XIX зиёд гаштани зулму ситам ба пешрафти илму фарҳанги халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла халқи тоҷик, таъсири манфӣ расонда буд. Дар ҳақиқат, ҷангу ҷидолҳои феодалӣ, зулму ситами бераҳмона ва харобиҳои мамлакат ба пешрафти фарҳангу ҳунар монеа мешуданд.

Ба ҳамагон аён аст, ки дар гузашта мардуми одӣ аз гирифтани савод ва омӯхтани илм маҳрум буданд. Бар замми ин, дар мактабу мадрасаҳо асосан илмҳои динӣ таълим дода мешуданд. Бо вучуди ин, мушкилиҳо ҳаёти илмӣ дар шаҳрҳо каму беш давом мекард.

Дар давраи мадди назар як силсила асарҳои таърихӣ ба монанди “Таърихи Раҳимхонӣ”-и Муҳаммад Вафоӣ Карминагӣ, “Гулшан-ул-мулк”-и Муҳаммад Яъқуб, “Мунтахаб-ут-тавоҳих”-и Ҳоҷӣ Муҳаммад Ҳақимхон навишта шудаанд, ки маводди пурарзиши воқеаҳои таърихӣ он давраро дар бар мегиранд. Ин асарҳо барои омӯхтани

масъалаҳои гуногуни ҳаёти мардум, аз ҷумла ҷанбаҳои таърихии сиёсиву иҷтимоӣ ва фарҳангиву ҳунари метавонанд мусоид бошанд.

Дар шароити пастравии иқтисодиёт қувват гирифтани таъсири руҳониёни иртиҷой бобати ҳаёти илмӣ, фарҳангӣ ва ҳунарии ин қаламрав ҳарф задан ниҳоят мушкил буд. Дар ин давра на фақат таълифи асарҳо, балки омӯхтани дастовардҳои илмии замони гузашта низ қариб тамоман ба дараҷаи паст расида буд. Замони ҳукмронии сулолаи Манғитиён, бавежа давраи зулму истибдоди ворисони амир Шохмурод, аз даврони вазнинтари таърихии адабиёт, илму фарҳанг ва ҳунарии халқи тоҷик мебошад.

Омӯхтани илму ҳунар дар ин давра ба дараҷае паст шуд, ки мардуми одӣ фақат дар фикри эмин мондан аз зулму ситам буданд. Таҳсил дар мактабу мадорис ба омӯзиши илмҳои назарӣ ва амалии динӣ, аз қабили фикҳ, тафсири Қуръон ва шарҳи китобҳои динӣ равона шуда буд.

Бар замми ин муҳлати таҳсили мадраса ниҳоят дароз буда, боиси аз донишҳои дунявӣ маҳрум мондани фарзандони омма ва суҳанварони боистеъдод мегардид.

Таҳсили духтарон дар мактабҳои духтарона сурат мегирифт, ки дар он ҷо одатан бибихалифаҳо, ки занҳои муллоёну мударрисон буданд, духтаронро аз дину шариати исломӣ таълим медоданд.

Дар мактабу мадрасаҳои Бухоро таҳсил бо забони форсии тоҷикӣ, дар Хӯқанд бо ду забон: тоҷикӣ ва ўзбекӣ, дар Хева бештар забони ўзбекӣ ва туркӣ ба роҳ монда шуда буд.

Омӯхтани илмҳои дунявӣ, аз ҷумла адабиёти бадеӣ, илми баён, хаттотӣ, риёзиёт ва ҳунари хаттотӣ, ки ниҳоят барои фарҳангу маданият зарур буданд, дар мадрасаҳо ба назар гирифта намешуданд. Танҳо қисме аз толибилмону талабгорон ин илмҳоро дар назди баъзе мутахассисон ё ба тариқи худомӯзӣ аз худ менамуданд.

Тавре ки аз таърих маълум аст, “забони тоҷикӣ дар ин давра ҳамоно аҳаммияти аввалияи худро дар дастгоҳи давлатӣ нигоҳ дошта, чун даврони

пешин ҳам дар риштаи адабиёт ва ҳам дар корҳои идоравӣ мавқеи асосиро ишғол мекард. Дар мактабҳо таълиму тадрис бо ин забон ба амал меомад. Вале дар мадрасаҳо қариб тамоми дарсҳо ба забони арабӣ гузаронида шуда, забони тоҷикӣ танҳо барои шарҳ ва тарҷумаи баъзе дарсҳо хизмат менамуд” [35, с. 40].

Сокинони аксари шаҳрҳои Мовароуннаҳр дар ин давраи таърихӣ бо забони тоҷикӣ гуфтугӯ мекарданд ва дар мактабҳо низ дарсҳо бо забони тоҷикӣ мегузашт. Дар мактабҳо бачагони аз 5 то 16-сола хатту савод омӯхта, асосҳои дини исломро аз худ мекарданд. Мадрасаҳо ҳамчун мактаби олий дар Самарқанд, Бухоро, Панҷакент, Конибодом, Қаршӣ, Кӯлоб, Хучанд, Ўротеппа ва Ҳисор амал мекарданд, ки дар ҳар кадоми онҳо зиёда аз чил нафар муллобача таҳсил мекард. Муҳлати таҳсили ин мадрасаҳо муайян набуд, аз ин сабаб дар мадраса таҳсил аз 8 то 20 сол давом мекард. Хусусан, шумораи мадрасаҳо дар Бухоро, ки маркази динии Мовароуннаҳр ҳисоб мешуд, хеле зиёд буд.

Дар замони ҳукмронии Шоҳмурод танҳо дар мадрасаҳои Бухоро 30 ҳазор кас таълим мегирифт. Хатмкунандагони мадраса ба мансаби қозӣ ё ноибӣ ӯ ва имоми масҷид таъйин мешуданд, ки албатта, аксари онҳо фарзандони бою руҳониёни бадавлат буданд.

Бо вучуди ин, дар нимаи дуюми асри XVIII ва аввали асри XIX санъатҳои хаттотӣ, наққошӣ, рассомӣ, саҳҳофӣ, касбҳои оҳангарӣ, заргарӣ, сӯзангарӣ, зардӯзӣ, хайётӣ, камонгарӣ, кулолӣ ва ғайра амал мекарданд, ки дар ин мақдаи таърих ба дараҷаи баланди тараққӣ мерасанд. Ин масъаларо муаррихи варзида Бобочон Ғафуров ба қайд гиритфа, менигорад: “Заргарон ва мисгарон низ осори бисёр нафиси ҳунари офаридаанд. Асарҳои шоистаи таҳсини кандакорону ҳаққокон, бофандагону дӯзандагон, кулолон ва соири ҳунармандони забардаст аз он башорат медиҳанд, ки санъат ва ҳунари халқ дар ин давра ҳам мавҷудияти худро давом дода, комёбиҳои муҳимро ноил гардидааст [58, с. 155-156]. Мушоҳида мешавад, ки ин касбу ҳунарҳо дар

байни ҳама табақоти чомеа паҳн шуда буд ва дар байни онҳо суханварон ҳам кам набуданд.

Бар замми ин, тавлиди нахҳои абрешимию пахтагӣ ва ҳунари бофандагию ресандагӣ, зардӯзии дастмолу чомаҳои гуногунранг Мовароуннаҳрро на танҳо дар қаламрави худ, балки берун аз он шухратёр гардониданд.

Дар ин давра санъати халқи тоҷик ба баъзе комёбиҳо ва дастовардҳои ҳунари соҳиб шуда буд. Масалан, дар ин замон ду навъи намоишномаҳо - намоишҳои кӯчагии ҳунармандони масхарабозу дорбоз ва намоишномаи лухтакбозон мавҷуд буданд. Ҳунарпешагон тавассути ин намоишҳо амалҳои нодурусти мансабдорони давлатӣ, қозиён ва руҳониёнро ҳаҷву масхара мекарданд [124, с.56].

Бо вучуди ночӯриҳои замона дар байни аҳолии асбобҳои мусиқӣ мисли най, сурнай, танбӯр, дутор, сетор, ғижжак ва дойраву нақора паҳн шуда буданд. Мутрибон ва машшоқон дар рӯзҳои иду тӯйҳо санъати худро ба мардум пешкаш менамуданд. Ба андешаи муҳаққиқон “Шашмақом” дар ин давра дар муҳити ҳунарии Бухоро хеле ташаккул ёфтааст. Муҳаққиқи масъала А.Ҷ. Зубайдов дар ин бора чунин натиҷагирӣ намудааст: “Аввалин бор истилоҳи «шашмақом» дар як рисолаи мусиқии муаллифаш номаълум (соли 1847) оварда шудааст. Баъдтар дар «Рисолаи мусиқӣ»-и Мӯсохочаи Туркистонӣ (соли 1884) дар бораи Шашмақом маълумот дода шудааст. Пас, дар ҳақиқат ин шоҳасари мусиқии халқи тоҷик дар шакли пурраю мукаммали имрӯзааш нимаи дувуми асри XVIII арзи ҳастӣ намуда, барои омӯзиши он дар нимаи дуюми садаи XIX имконият ва шароити мусоид фароҳам омадааст [145, с. 33].

Дар шаҳру вилоятҳо устоҳои кандакории чӯб, мусаввирон ва наққошони гулдаст дар иморат ва асбобу анҷомҳои рӯзгор нақшу тасвирҳо кашида, санъати баланди худро намоиш меоданд.

Санъати меъморӣ дар Мовароуннаҳр нисбатан кам тараққӣ карда буд. Алалхусус, сохтмони биноҳои бошукӯҳ дар давраи мавриди тадқиқ назар ба асри гузашта хеле кам гардид. “Дар нимаи асри XVIII бинокориҳои азими Бухоро аз ҳаракат бозмонд, гӯё ки мавҷудияти худро қатъ карда бошад: дар шаҳри валангор биное сохта намешуд. Ҳатто дар лаҳзаҳои, ки аз охири аср қариб сохтмон дубора ба роҳ даромад, тараққиёти он ҳамонро дар савияи нисбатан паст ҷараён меёфт” [156].

Бо вучуди ин, дар Самарқанд якчанд биноҳои муҳташам сохта ва ё сохтмони нотамоми иморатҳои кӯҳна анҷом дода шуданд. Чунончи, дар миёнаи асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX биноҳои масҷиди ҳазрати Хизр сохта шуда, сипас, борҳо таъмир ва такмил карда шуд (ин бино намуди ҳозираи худро дар натиҷаи азнавсозии соли 1915 пайдо кардааст-Ғ.Ҷ.). Биноҳои, ки аз охири асри XVIII то миёнаҳои асри XIX дар Хева ва баъзе дигар шаҳрҳои хонигарии Хева бо вусъати тамоми сохта шудаанд, аз ҷиҳати меъморӣ гуногунранг ва ҷолиб буданд. Дар ин ҷо қасрҳо, қорвонсаройҳо, дарвозаҳои шаҳр, мадрасаҳои масҷидҳо, мақбара ва манораҳо сохта шуданд. Масалан, қасри дуошӯнаи Тошҳавлӣ (1832-1841) яксаду шасту се хона, се ҳавлии қалон ва панҷ ҳавлиро дарбар мегирад. Ин иморати хеле қалон ва мураккаб бо маҳорати баланд сохта шуда буд.

Вусъати бинокориро дар хонигарии Хӯқанд низ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар мавзеҳои гуногуни хонигарӣ иморатҳои муҳташам ба мисли қасрҳо, қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо, қалъаву манораҳо, масҷиду мадраса ва мақбараҳо сохта шудаанд.

Дар ин давра қайди сайёҳи рус А. К. Писарчик, ки соли 1841 навишта буд, ҷолиби диққат аст: “Қасри хони ҳозира биноҳои дуошӯнаи хиштӣ ва хеле зебоест, ки дар маркази шаҳр воқеъ гардида, атрофаш бо боғҳову иморатҳои ба он тааллуқдошта ва деворҳои баланди гилӣ иҳота гардидааст” [107, с. 124].

Иморатҳои Регистони Ҳисор, Мадрасаи Нав, мадрасаи Миролим-додҳои Панҷакент низ дар ҳамин давра сохта шудаанд.

Аз омӯзиш ва таҳқиқи ёдгориҳои меъморӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар сохтмонҳои онвақта сатҳи маданияти фарҳангсозӣ ва меъмориро бадеӣ акс ёфтааст. Дар ин давра дар Бухоро масҷиди Болои Ҳавз, маҷмуи иморатҳои қисми ғарбии шаҳр - масҷид, мадраса, мазорҳои Халифаю Худойдод ва аз ёдгориҳои Ёротеппа мадрасаи Рустамбек ҷолиби диққат мебошанд.

Қайд кардан лозим аст, ки дар сохтмони манзилҳои истиқоматӣ манзара тамоман дигар аст. Маҳз дар ин давра навҳои маҳаллии манзилҳои истиқоматии мардум комилан ташаккул меёбад. Дар тарҳ, ороиш ва масоҳат ду навӣ бино - манзили одамони давлатманд ва манзили одамони бенаво аз ҳам тафовути ҷиддӣ доштанд. Чор тарафи манзили истиқоматии сарватмандон бо деворҳои баланд ихота карда мешуд. Ба тақозои иқлим дар ҳар манзилгоҳ саҳни ҳавлӣ аҳаммияти калоне дошт, зеро соқинони он аксари рӯзҳои гарморо дар зери сояи дарахтон ва гирди ҳавзи рӯйи ҳавлӣ мегузаронданд. Ҳавлӣ аз ду қисмат иборат буд: ҳавлии дарун ва ҳавлии берун. Дар ҳавлии дарун хонаҳои зист, саисхона ва ғайра ҷой мегирифтанд. Гоҳо ҳавлии махсуси хоҷагӣ ва қитъаи боғ ҳам ҷудо карда мешуд. Ҳамчунин, дарвозахона бо дари кандакоришуда низ бақисми таркибии манзилгоҳ дохил мегардид. Аксаран, дар пеши хонаҳо айвон месохтанд. Биноҳона фақат яқошона, балки дуошона ва баъдан, сеошона сохта мешуданд.

Дар бинокориҳои деҳот ҳавлӣ ва қитъаи боғ бо деворҳои баланди гилӣ ихота карда мешуд. Намунаҳои беҳтарини чунин манзилҳои истиқоматӣ то кунун дар Самарқанд боқӣ мондаанд. Хонаву айвонҳо чунон сохта мешуданд, ки оиларо дар тобистон аз гармо ва дар зимистон аз сармо муҳофизат мекарданд. Хонаи зист ғайр аз дари асосӣ, дарича ва тобадон ҳам дошт, ки барои рӯшноӣ ва тоза кардани ҳавои хона лозим буд. Дар дохили

хона барои хӯрокпазӣ оташдону мӯрӣ ва барои гарм шудан дар фасли зимистон сандалӣ мемонданд.

Дар манзилҳои истиқомати одамони сарватманд барои ороиши қисмати дохилии хонаҳо тамоми ҳунари амалии мардум, аз қабилӣ кандакорӣ чӯб, гачқорӣ, нақшу ниғор дар сақфи хона ва ғайра истифода бурда мешуд, ки он бо чиҳози хона ҳамоҳангии зич пайдо мекард. Шахсони дорои Ёротеппа ҳамин гуна ҳавлӣ доштанд, ки дар хонаҳои онҳо мардикорон хизмат мекарданд. Мардикороне, ки барои онҳо хизмат мекарданд, дар кулбаҳои тангу торик, баъзеашон дар заминкану таххонаҳо фақирона мезистанд. Албатта, он ҳама биноҳои мухташам ва он ҳама осори ҳунари амалӣ, ки дар боло зикр гардид, бо ранҷи мардуми укубатдидаву бенаво ба вучуд меомаданд.

Заргарон ва мисгарон низ дар ин давра осори бисёр нафиси ҳунари офаридаанд. Асарҳои шоистаи кандакорону ҳаққокон, бофандагону дӯзандагон, кулолон ва соири ҳунармандон аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки санъат ва ҳунари халқ дар ин давра ҳам мавҷудияти худро давом дода, ба комёбиҳои зиёд ноил гардидааст.

Этнографҳо ва мутахассисони таърихи меъморӣ, алалхусус, А. К. Писарчик [107], В. Л. Воронина [56] ва П.Ш. Зоҳидов [60] мактаби меъмории Хоразм, Бухоро ва Фарғонаро ҳамаҷониба ва хеле дақиқ тадқиқ намудаанд. Баррасии ҳунари меъморӣ ва наққошиву кандакорӣ дар чӯб ва оҳангарӣ як чузъи фарҳангу ҳунари мардумони Истаравшанро дар ин давра ташаккул меод.

Дар ҳамин давра, дар Хучанд, Ёротеппа, Ҳисор, Панҷакент ва дигар шаҳрҳо низ иморатҳои зиёд сохта шудаанд. Масалан, масҷиди Чорбоғи Хучанд бо айвони баланд ва нақшуниғори зебои сақфи даромадгоҳи худ аз ҳамин қабил ёдгориҳои беназири меъморӣ ба шумор меравад.

Маҳорати шаҳрсозӣ меъморӣ ва бинокорӣ Ёротеппа, пеш аз ҳама, дар сарчашмаҳои таърихӣ инъикос ёфтааст, вале ахбори овардаи муаррихон

доир ба Ўротеппа ва санъати шаҳрсозию меъмории он хеле кам мебошад. Ҳарчанд дар бораи Истаравшан дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ, аз ҷумла, дар замони ҳуҷуми арабҳо ба Мовароуннаҳр, дар давраи Сомониён ва дигар даврони таърихӣ қайду ёддошт ва асарҳои зиёди кишваршиносон, сайёҳон, муҳаққиқон, бостоншиносон, санъатшиносон, мардумшиносону шарқшиносони то инқилобӣ мавҷуданд. Аз ҷумла, П. И. Лерх (соли 1867) [75], П.П. Иванов [62] соли 1871 ба ноҳияи Шаҳристон сафар карда, дар ёддоштҳои хеш аз мавҷудияти ёдгориҳои бостоншиносӣ, қасру кӯшкҳои ин шаҳри асримиёнагӣ ва иншооти меъмории он маълумоти назаррас додаанд. Баъдтар, муҳаққиқони маъруфи шӯравӣ М. С. Андреев, О.И. Смирнова, Е.Д. Салтовская, О.Г. Болшаков, С.Г. Хмелнитский ва дигарон низ дар асарҳои худ дар ин бора маълумоти бештар ва саҳеҳ овардаанд.

Бояд таъкид кард, ки дар илми таърихнигорӣ асару мақолаҳои олимони рус доир ба санъати меъморий, сохтмони биноҳо ва нақшу ниғори онҳо ва махсусан, шаҳрсозии Мовароуннаҳру Хуросон, аз ҷумла Ўротеппа аҳаммияти муҳим доранд. Аз зумраи чунин санъатшиносон Л. В. Воронина, Б. Н. Засипкин, В.Л. Лавров, А.М. Прибиткова, С. Г. Хмелнитский, А.М. Беленитский ва дигарон доир ба масъалаҳои дар боло зикршуда таълифоти зиёд ва пурарзишро ба нашр расонидаанд. Оид ба ин масъала олимони маъруфи тоҷик Б. Ғафуров, Н. Неъматов, А. Мухторов, Ў. Пулодов, А. Мирбобоев, С. Абдуллоев, Н. Турсунов, Ҳ. Пирумшоев, Н. Раҳимов ва дигарон таҳқиқоти илмии пурқимат анҷом дода, перомуни таърих, фарҳанг, маданият, ҳунарҳои мардумӣ, сиёсат ва иҷтимоӣ, мавқеи ҷуғрофӣ, мансубияти қавмӣ ва мероси моддиву маънавии Истаравшан маълумот додаанд. Аз ҷумла, аллома Б. Ғафуров дар шоҳасари худ “Тоҷикон” дар хусуси таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Истаравшан андешаҳои ҷолиб баён намуда, аз мавҷудияти ёдгориҳои муҳими археологӣ ва меъмории он дар ноҳияи Шаҳристон, ба хусус, Қалъаи Қаҳқаҳа I, II, кӯшкҳои Ўртақўрғон, Чилхучра ва ғайра маълумоти пурқимат додааст.

Ҷамчунин доир ба таъриху фарҳанги Истаравшан тадқиқотҳои силсилавии академик Н. Неъматов [97, 237 с.] чиҳати раванди шаҳрсозӣ дар асрҳои миёна маълумоти мукаммалу фаровон медиҳанд.

Мутобиқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ, яке аз ёдгориҳои меъмории Ҷротеппа бинои мадраси Рустамбек мебошад, ки қобили тавсиф буда, мутаассифона, то замони мо боқӣ намондааст. Чунон ки аз таърихномаҳо бармеояд, намои кошинкорӣ онро, ки бо суратҳои дар пештоқи иморат кашидашудаи ҳайвонот, мисли асп ё палангмонанди ба муқобили якдигар ҳаракаткунанда оро дода, бинои мадраса дуошёна аст ва 49 хучра доштааст, дар ду гӯшаи рӯйи он ду манор мавҷуд будааст. Ҷамчунон, аз сохтмонҳои калони онвақтаи Ҷротеппа мадраси Намозгоҳ, айвони тилокорӣ пойгоҳи қароргоҳи ҳоким дар болои Муғтеппа, ҳаммом ва қорвонсаройро, ки аз хишти пухта бино ёфта будаанд, метавон зикр кард.

Ҷамин тавр, аз маълумоти таҳлилшудаи таърихӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки дар ин давра новобаста аз таҳаввулоти вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ фарҳанг ва ҳунар дар ҳолати рушду такомул қарор доштааст.

1.3. Доираҳои адабии Мовароуннаҳр ва умдатарин хусусиятҳои адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX

Таҳлил ва омӯзиши маълумоти таърихӣ ва илмию адабии миёнаҳои садаи XVIII дар робита ба фаъолияти эҷодии шоирони соҳибзавқ ва қувват гирифтани доираҳои адабии Мовароуннаҳр ба он далолат мекунад, ки дар ин давраи таърихӣ адибони нозукбаён барои рушди равияҳои адабӣ ва болои қор омадани мактабҳои нав бо сабақҳои маъмул иқдом намудаанд. Зайнулобиддини Муътаман роҷеъ ба ин масъала иттилоъ дода, дуруст ёдовар шудааст, ки ин давра “...яке аз адвори муҳим ва дурахшони адабиёти форсӣ дар назму наср ба шумор мерафт” [92, с. 394].

Дар давраи мазкур, дар тамоми сарзамини Осиёи Миёна, бо сабаби ходисаҳои сиёсӣ ва вазъи иқтисодии ба вуқӯюмада, пайваста қафомондагӣ эҳсос карда мешуд, аммо новобаста ба чунин воқеаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, вазъи фарҳанг, баҳусус, тарзу услуби эҷоди назм ва шаклгирии фаъолияти доираҳои адабӣ дар минтақаҳои гуногун назаррас буд. Агар дар қаламрави қисмати кунунии Эрон шоирони қасидасаро ва ғазалсарои сабки бозгашт, ба монанди Сайидалии Муштоқ, Шуълаи Исфаконӣ, Ҳотифи Исфаконӣ, Фурӯғи Бастомӣ, Фатҳалишои Сабо, Нишоти Исфаконӣ, Мичмари Кошонӣ ва дигарон, дар пайравии Унсурӣ Фаррухӣ, Манучехрию Муиззӣ, Анварию Ҳоконӣ ва Саъдию Ҳофиз қасидаю ғазалҳо суруда, забону адабиёти форсиро дар содагию равонӣ ба забони мардуми замон бештар мувофиқ карда бошанд, вале дар Мовароуннаҳр инкишофи адабиёти форсӣ нисбатан заифтар буд.

Тибқи маълумоти тазкираҳои Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, Мирсиддиқи Ҳашмат, Афзали Пирмастӣ ва Неъматуллоҳи Муҳтарам дар миёнаҳои садаи XVIII дар Мовароуннаҳр чанд адиб ба монанди Дардӣ Бадахшонӣ, Муҳаммадсолеҳи Хусрав, Шаҳиди Бухорӣ ва Музҳаби Бухорӣ эҷод намоянд ҳам, бо сабаби нооромии ҳаёти сиёсӣ аз мероси гаронбаҳои онҳо аксари таълифот, ки бозгӯкунандаи ҳаводиси замон ба шумор мерафтанд, талаф гардида, то замони мо қисми каме аз онҳо боқӣ мондаанд. Чунончи Мирсиддиқи Ҳашмат доир ба рисолаи “Бадоеъ-ус-саноеъ”-и Шаҳиди Бухорӣ мулоҳиза ронда, чунин фармудааст: “...Баъд аз тафакхус чунин маълум шуд, ки ин китоб дар авохирӣ аҳди Абулфайзхон ё дар замони Раҳимхон ва амир Дониёл ба шерозаи таълиф расида, чун хотимааш “би-л-ҳамду лиллаҳи таммат” расидааст, на соли китобат маълум ва на камияти манқудият” [29, в.436]. Ин маълумот перомунӣ намунае аз осори талафгардидаи адибон нигаронида шудааст. Аммо, хушбахтона, аз осори Муҳаммадсои Мавзун “Маснавии мавзун” [11] ва Садриддини Маҳзун [12]

девони ғазалиёт боқӣ мондааст, ки намунаи эҷодиёти батаълифрасидаи он давр ба шумор мераванд.

Қобили зикр аст, ки дар Мовароуннаҳр аз миёнаҳои даврони салтанати амир Дониёл, яъне, солҳои 70-уми қарни XVIII барои пешравии фарҳангу адабиёт баъзе заминаҳо пайдо шудаанд. Тибқи маълумоти сарчашмаҳо дар ин давра ба арсаи адабиёт як зумра адибон ба монанди Мирзо Содики Муншӣ, Қонеи Насафӣ, Шайдои Хучандӣ, Носеҳи Хатлонӣ, Ҳичрии Дарвозӣ, Ҳабои Дарвозӣ ва дигарон ворид гардидаанд. Баъдан, дар солҳои 80-90-ум ва миёнаҳои садаи XIX теъдоди шоирони Мовароуннаҳрро адибоне монанди Орифи Бухороӣ, Шавқии Каттақӯрғонӣ, Чунайдуллоҳи Ҳозик, Ҳасрати Ҳисорӣ, Парии Ҳисорӣ, Ансаби Бухороӣ, Нодими Истаравшанӣ, Мирзо Сиддиқи Фано, Узлати Косонӣ, Гулхании Ғармӣ, Нозили Хучандӣ, Маҳзуни Самарқандӣ, Музтари Косонӣ, Султонхони Адо, Макнунаи Хӯқандӣ, Маъдани Понғозӣ ва чанд нафари дигар афзун намудаанд.

Оид ба ин масъала У. Каримов дар китоби худ “Адабиёти тоҷик дар нимаи дуввуми асри XVIII ва аввали асри XIX” маълумоти муфассал додааст [66, с. 89].

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо дар ин давраи таърихӣ дар ҳавзаҳои адабии Мовароуннаҳр аз ҷумла, дар аморати Бухоро, хонигарии Хӯқанд ва қисман Хоразм, зиёда аз 170 нафар адибон, ки ба табақоти гуногуни ҷомеа мансуб буданд, умр ба сар бурдаанд. Бо вучуди мушкilotи сиёсӣ иқтисодии ҷойдошта адибоне, ки дар аморати Бухоро зиндагӣ ва эҷод кардаанд, ба монанди адибони Эрон ва давраи сомонию ғазнавӣ доираи адабии муташаккилу устувор вучуд надошт.

Дар аморати Бухоро ба иллоти парешонии сиёсӣ иқтисодӣ ва хирадношиносии кадр нашудани маҳсули эҷодии адибон аз ҷониби ҳукуматдорони марказӣ аҳли илму адаб ба ҷуз дарбор, дар ҳолати парешонӣ, дар вилоятҳои гуногуни аморат ба монанди Бухоро, Самарқанд, Ҳисор, Каттақӯрғон, Насаф, Шаҳрисабз, Уротеппа, навоҳии Хатлону Дарвоз ва

Бадахшон зиндагӣ ва эҷод кардаанд. Чунончи, дар шаҳри Бухоро Мансурхоҷаи Ансаб, Саъдиддини Моҳир, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик, Мирзо Содикӣ Муншӣ, Мулло Раҷаби Дониш, дар Ҳисор дар боргоҳи мири он Абдулкаримхон шоироне ба мисли Мирзоолимҷони Ҳасрат, Парии Ҳисорӣ, Тошхоҷаи Ҳирсӣ, Мулло Ҷазбӣ ва дигарон фаъолияти эҷодӣ намудаанд. Дар Самарқанд Маҳзуни Самарқандӣ, Забеҳои Яҳуд, Мирзо Раҳими Раҳим, Муҳаммад Содикӣ Матлаб ва дигарон, дар Насаф ва Шаҳрисабз Қонеи Насафӣ, Музтари Косонӣ, Мулло Муштоқ, дар Ёротеппа Муҳаммадсолеҳи Нодим, Мирзо Сиддиқи Фано, Ҳусайнхоҷаи Хичлат, дар Каттақӯрғон Мулло Шавқӣ, Мулло Хумулӣ, дар Дарвоз Ҳабои Дарвозӣ, Ҳачрии Дарвозӣ, Мирзо Сарроф, Муҳаммад Раҳими Ғармӣ, дар Бадахшон Муҳаммад Исои Мавзун, Муҳаммад Набии Ахтар, дар Кӯлоб Носеҳи Хатлонӣ аз ҷумлаи шоирони номвар ва соҳибдевони замон будаанд.

Бо таассуф зикр намудан лозим аст, ки амирони гирифтори айшу нӯш ва харобкори манғития дар дарбори худ баҳри мадҳу ситоиши бевосита шоиронро ҷамъ накардаанд ва барои ин кор фарҳангу фазилати онҳо кифоят намекард. Ҳамон шоироне, ки бо тақозои замон дар боргоҳи амирон зистаанд, на барои истеъдоди шоирию ситоиши корнамоиҳои амирон, балки барои иҷрои вазифаҳо аз қабилӣ “муншигӣ”, “воқеанигорӣ”, “мирзоӣ” ва “латифагӯйию зарофатбофӣ” ва “хушдил” кардани амалдорон муваззаф буданд. Новобаста ба ин, баъзеи онҳо шоирони боистеъдоде буданд, ки аз эҷоди шеър даст накашидаанд. Чунончи, Мирзо Содикӣ Муншӣ ба иншонависӣ ва мукотиботи дарбор машғул буд. Ғайр аз иҷрои ин вазифа ӯ ба қавли Возеҳ “... девоне дар шеър тамои карда, қариб ба понздаҳ ҳазор байт ва маснавиёти мутаффарика низ дорад ва дар бадеҳагӯйӣ, латифасанҷӣ ва ҳозирҷавобӣ аз беназирони аҳд буд” [7 с. 164]. Муҳаммад Шарифи Ориф муаррих ва шоир буд ва бо унвони “Тоҷ-ут-таворих” асари таърихие таълиф карда буд, ки дар ин хусус Возеҳ мефармояд: “Ориф таҳаллуси Муҳаммад Шариф аст. Дар аҳди амири Кабир (Шоҳмурод) ва амири Саид (Ҳайдар)

зиста... китобе тасниф карда мусаммо ба “Точ-ут-таворих”, муштамил бар дақоик ва саводири амири Кабир ва амири Саид. Девоне низ қариб ба се ҳазор байт тартиб дода, аксари он хуб ва мустаҳсан аст” [7, с. 172-173]. Аз “муштамил бар дақоик ва саводири амири Кабир ва Саид” гуфтаи Возех чунин бармеояд, ки вазифаи асосии Ориф иборат аз қайд кардани “саводир”-и амирони мазкур буда, дар ин радиф Ориф шоири комил ва соҳибдевоне низ будааст.

Аз ҷумлаи ин хидматгузори дарбори аморат, дар давраи фармонравоии амир Ҳайдар Мирзо Содиқи Мунширо ба ивази мукофоти хизматҳои чандинсолааш бо айби ночизе пас аз 63-солагии аз дарбор ронда, ба кӯҳистони Дарвоз бадарға мекунад. Чанде аз шоирони боистеъдод ба сабаби саҳтиҳои зиндагии аз шаҳр ба шаҳр ва аз вилоят ба вилоят сарсону саргардон будаанд, ки дар ин миён метавон аз Маҳзуни Самарқандӣ, Қонеи Насафӣ, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик, Камоли Бухорӣ, Умеди Самарқандӣ ва дигарон ёдовар шуд.

Дар айни парокандагии сиёсии аморати Бухоро, чунонки болотар қайд намудем, дар солҳои 70-уми асри XVIII вилояти Фарғона мустақилият пайдо карда, хонигарии Хӯқанд қувват гирифт ва дар аҳди Олимхон (1799-1809), амир Умархон (1809-1822) ва Муҳаммадалихон (1822-1842) ба як давлати муқтадир табдил ёфт. Махсусан, дар замони амир Умархон бо ташаббус ва сарвариини амири шоир дар Фарғона шеърӯ шоирӣ раванқ ёфт ва тибқи маълумоти “Маҷмуаи шоирон”-и Фазлии Намангонӣ (с.т. 1821) дар ин хонигарӣ зиёда аз 76 адиб зиндагии ва эҷод кардаанд. Шоирони дарбори Умархон Адо, Нола, Вазир, Маъюс, Ҳотиф, Ҳичлат ... дар ҷавоби ашъори амир Умархон дар радифу қофия ва вазни ашъори вай ғазалу қасидаҳо мегуфтанд. Ин овозаи шуарои Фарғона дар атрофу акнофи Мовароуннаҳр хеле шуҳрат ёфт ва аз дигар ҷойҳо ба ин дарбор шоирони зиёде рӯ оварданд. Аз ҷумлаи шоирони сарсону саргардони вилоятҳои аморати Бухоро Маҳзуни Самарқандӣ, Қонеи Насафӣ, Камоли Бухорӣ, Умеди Самарқандӣ ва чанд

нафари дигар ба ин дарбор мурочиат намуданд, зеро амир Ҳайдар ба илму адаб диққат надода, ба зулму ситами халқ машғул буд. Маҳзуни Самарқандӣ дар шаъни амири сангдили Бухоро Ҳайдар гуфта буд:

Тез кардӣ ин қадар чун арра сад дандони зулм,
Раҳм кун з-инсоф, эй золим, ту ин дандона рез!
Қадрдонӣ гавҳари мазмун нашуд инчо касе,
Хез, ин дурри сухан дар кишвари Фарғона рез! [66, с. 53].

Ҷунайдуллоҳи Ҳозик низ, ба қавли Возех, ба лутфу марҳамати риёкорони амир Ҳайдар “нафрингӯён” ба Фарғона рафта буд. Қисми зиёди шоирони ба даргоҳи амир Умархон роҳёфта, дар қатори шуарои маддоҳи ӯ чой гирифтанд [7, с. 34]. Ин адибон ба мисли шоирони таҳҷоӣ дарбор дар тақлиду пайравии ашъори амир Умархон ғазалҳо ва бо ҳамдигар ҷавобия гуфта, мусобиқа менамуданд. Онҳо дар ҷавобияҳои худ мекӯшиданд, ки ҳар яке аз дигаре шеъри беҳтаре бигӯянд. Ҳамаи ин иқдомот доираи адабии Ҳўқандро пуркуват намуда, боиси рушди шеъру шоирӣ гапта буд.

Ба фикри мо, ин ҳаракат ва кӯшишу талоши адабӣ дар пешравию равнақи адабиёти тоҷикӣ низ таконе чиддӣ ба миён оварда буд.

Тавре ки маълум мешавад, дар назди амирони Бухоро, монанди хонҳои Ҳўқанд, доираи адабии расмӣ вучуд надошт ва шоирони қаламрави аморат дар шаҳру вилоятҳо ба таври парокандагӣ эҷод мекарданд. Аксари ин адибон дар хонаҳои одамони бофазли замон ва китобхонаҳо гирд омада, маҷлисҳои адабӣ меоростанд. Чунончи, дар хонаи Муҳаммад Аминхоҷа мутахаллис ба Эшон, ба гуфтаи Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, “чанде аз аҳли фазлу дониш чамъ омада, мунозира ва мушоира менамуданд ва мубоҳисаи ҳар навъ ашъор ва ҳикоеҳои рангин дар миён меафтада” [7, с. 230 - 231].

Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, дар тазкирааш дар фасли Музтари Косонӣ менависад, ки “... ӯро бо Маҳдум Ҷунайд ва соири фузало мусоҷирот ва мунозирот буда, ҳамагӣ малех ва мустаҳсан”. Дар тасдиқи гуфтаҳои Қорӣ

Раҳматуллоҳи Возеҳ аз ашъори Музтар ва Ҷунайдуллоҳи Ҳозик матлаъҳои зерини ғазали онҳоро меорем, ки бо лутфу малоҳат гуфта шудаанд. Аз ҷумла,

Музтар менависад:

Ҷунуни зулфи ту ҷӯяд паноҳ дар занҷир,
Забони нола шавад узрҳоҳ дар занҷир [4, в. 53а].

Ҳозик дар ин радиф мефармояд:

Бувад умеди халосӣ зи чоҳ дар занҷир,
Мабод ҳеч кас аз дастгоҳ дар занҷир [4, в. 55а].

Чунин маҷлисҳои адабиरो аҳли адаби шаҳр дар китобхонаи Гавкушони Бухоро бо ташаббус ва мусоидати қозӣ Саъдии Моҳир, ки аз вазифаи қозигӣ маъзул шуда буд, ташкил мекарданд. Аз ҷумла, Абдулазими Сомӣ дар “Миръот-ул-хаёл” доир ба ин маҷлиси адабӣ чунин ёдовар мешавад:

Зи ширинкаломони мулки Бухор,
Яке буд машҳури аҳли диёр.
Мусаммо ба қозии Саъдӣ буд ӯ,
Ҳама шеъри ӯ нофаи мушқбӯ.
Шуда аз қазо азл, омад ба шаҳр,
Зи дидори шоҳи ҷаҳон ёфт баҳр.
Кутубхонаи Гавкушонро амир,
Ато кард бар он адимунназир.
Дар он ҷо шуда ҷамъ аҳли ҳунар,
Фасоҳаткаломони донишасар.
Ҷу Мухтор маҳдуми ширинкалом,
Тахаллус ба Афсаҳ ба назди авом.
Масеҳову Фитрат, Дабири касир...
...Зи бас ҷои хубони айём буд,
Кутубхона чун қасри Баҳром буд... [22, в. 356-36а].

Барои тасдиқи мулоҳизаҳои Абулазими Сомӣ, дар ин бахш ба далолат аз ашъори қозӣ Саъдии Моҳир ва Ансаб, матлаи ғазали онҳоро дар ин ҷо дарҷ менамоем. Чунон ки Моҳир мефармояд:

Ба гардун меравад оҳам ба ёди сарви чолоке,
Зи юмни ишқбозӣ мекунам ман сайри афлоке

[22, в. 35а].

Дар ҷавоб Ансаб мефармояд:

Туву зоҳид, ҳавои тӯбию дастору мисвоке,
Ману сарви қади дилдору ҷому сояи токе [22, в. 36б].

Мо дар тақвияти гуфтаҳои худ роҷеъ ба мусобиқаҳои адабӣ ва ашъори ҷавобияи Ҳозиқу Музтар ва Моҳиру Ансаб барои дарки равшани сабки адибони Мовароуннаҳр ба тариқи намуна ду ғазали Ҳозиқу Ансабро низ интихобан дар поён меорем:

Ҳозиқ мегӯяд:

На маро сояи тӯбию на Кавсар даркор,
Қади чун сарви сиҳию лаби шаккар даркор!
Шеъри мо ҳучҷати қатъист дар исботи камол,
Теғро ҷавҳар агар ҳаст, чӣ дигар даркор?
Дар суҳанҳо раҳи тақлид намепаёмоям,
Килки моро набувад сархату мастар даркор!
Шеъри мо чун хуми май худ ба худ аз ҷӯши дил аст,
Нест бо мастию мо шишаву соғар даркор!
Ҳозиқ, осон набувадгавҳари гуфтор ба назм,
Дили холӣ зи ғаму кисаи пурзар даркор! [66, с. 57-58].

Ансаб дар ин вазну қофия мегӯяд:

На маро ҷоми Ҷаму мулки Сикандар даркор,
Шоҳиди маънию шеъри хушу дилбар даркор!
Дурри маънӣ ба каф оварданат осон набувад,
Табъи мавзунӣ хушу фикри муаттар даркор!

Чӣ гуҳарҳо, ки нашуд ҳосилам аз баҳри хаёл,
На маро орзуи лаълу на гавҳар даркор!
Пучмағзони чаҳонро зи рухи хуб чӣ суд?
Зоҳидонро ҳаваси субҳаву минбар даркор!
Ансаб аз баҳри тамошои аруси маънӣ,
Дили покиза чу миръоти Сикандар даркор [66, с. 57].

Чунонки аз омӯзиши ашъори шоирони дигар маълум шуд, дар ин сабқати адабӣ Музтари Косонӣ низ иштирок доштааст, ки дар поён барои мисол танҳо дарчи матлаи ғазали ҷавобии ӯро ба сифати намунаи “мушт аз хирвор” мувофиқ мешуморем:

Нест дар маҳфили мо шишаи соғар даркор,
Бода бечунбиши лаъли лаби дилбар даркор [66, с. 58].

Ба андешаи мо, мусобиқоти адабии шоирони қаламрави аморати Бухоро аз мушоираи шоирони дарбори амир Умархон тафовути калон дорад. Дар дарбори Умархон шоирон дар тақлид ва пайравии ашъори амир шеър гуфта, аз чорҷӯб ва талаботи пешакӣ таъиннамудаи хон берун намебаромаданд. Шоирони аморати Бухоро бошанд, аз чунин маҷбурияти адабӣ озод буда, тибқи завқу салиқаи табиӣ ва таъби хеш дар мусобиқаҳои адабӣ ширкат мекарданд. Махсусан, аз он ду ғазали Ҳозиқ ва Ансаб, ки дар боло дидем, пай бурдан душвор нест, ки дар мусобиқаҳои адабии ин шоирон мақсад на танҳо ҷустуҷӯҳои адабӣ дар офаридани шеъри хуби дилнишин аст, инчунин мақсади шоирон таъкид кардани фаҳму дарки маънии назм низ мебошад.

Ҳадафи умдаи мо аз баррасии ашъори шоирони дарбори амир Умархон ва ашъори дар пайравии шоҳ гуфтаи шоироне ба монанди Фазлӣ, Адо, Вазир, Дабир, Нола, Афсус, Ҳичлат, Риндӣ ва чанд тани дигар огоҳӣ ёфтан аз сабки таълифи ашъори онҳо бошад ҳам, аммо тавассути салиқаи истеъдоди ин шоирон, бештар ба услуби шеъри доираи адабии Хӯқанду Бухоро ва дигар манотиқ возеҳ ошно гардидан аст. Таҳқиқ ва назарсанҷии осори шоирони ин

давра, таваччуҳ бар маҷлисҳои адабӣ, мушоираю мусобиқаҳои адабии Музтару Ҳозик, Ҳозиқу Музтар, чаласаи шоирони хонаи Аминхоҷаи Эшон ва китобхонаи Говкушон (Моҳир, Ансаб, Афсаҳ ва Афқар) ба мо мусаллам гардонид, ки услуби бадеӣ ва тарзи ифодаи тафаккури адибони аморати Бухорову хонияи Хӯқанд вижагиҳои сабки хуросониро ба ёд меорад. Ҳамчунин ашъори ин зумра адибон дорои ғасоҳату малоҳат буда, нозукбаёнӣ низ дар онҳо дида мешавад. Вобаста ба ин Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ дар ғасле аз тазкираи хеш ба услуби шеърӣ Муҳаммад Содик, Матлаби Марвӣ ва дигарон баҳо дода, таъкид кардааст, ки Матлаб шоири “саҳеҳулфаҳму ҷадиддугтабъ аст. Татаббуи ашъори салафу алаф бисёр карда...ҳамагӣ манзумоташ мустаҳсану ҳамвор ва соф аст. Мазмунҳои ғариб эрод намуда, дар банду басти алфоз санъате ба кор бурда”. Возеҳ дар поёни ин гуфтаҳои аз ду ғазали Матлаб, ду байтро мисол овардааст:

Девона шуд зи ёди қадат сарв дар чаман,
Дехқон зи мавҷи об салосил ба пош кард.
Қумрӣ зи боли худ ба руҳаш зад тапончаҳо,
То бар қади ту сарв ба гулшан талош кард [7, в. 249].

Дар мисраи дуюми байти аввал калимаи “пош”ба ду маънӣ, аввал ба маънии “пош додан” ё “парешон кардан” ва дувум ба маънии шакли кӯтоҳшудаи “пош” омадааст, ки ин санъатро лутф ё таҷнис мегӯянд. Воқеан, аз ин далел чунин бармеояд, ки Матлаб дар эҷоди шеър кӯшишҳо доштааст, ки аз чанбару доираи сабки пешинаи назм берун барояд. Ибтидои ин кӯшишҳо ба қавли Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ “ҷадиддугтабъ” ва “эҷодгари мазмунҳои ғариб» унвон гирифтани ӯст. Махсусан, «зи мавҷи об», «ба пойи сарв», “салосил кардан”-и деҳқон тозабаёнӣ карда бошад ҳам, лекин дар қисмати бештари ашъори Матлаб бештар вежагиҳои сабки хуросонӣ ба назар мерасад.

Ёдовар шудан зарур аст, ки дар шароити асримиёнагии Шарқ, аз ҷумла, дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX дар Осиёи Миёна, асосан

истеҳсолкунандагони неъматҳои моддию маънавиро деҳқонону хунармандони шаҳру деҳот ва зиёиёни пешқадами он ташкил мекарданд. Дар ин асос халқияти адабиёти давраи номбурдаро мо, пеш аз ҳама, бе тасвири ҳаёт ва вазъи муҳиту зиндагии истеҳсолгарони шаҳру деҳот ва зиёиёни пешқадам тасаввур карда наметавонем. Аз ин ҷост, ки дар адабиёти тоҷик вазъи зиндагӣ, шикваю шикоят аз муҳити тира, шикоят аз гардиши фалак, зиндагии бенавоён, ҳимояи манфиатҳои мазлумон, танқиди зулму ҷаҳолати табақаҳои ҳукмрон, танқиди афъоли зишт ва ахлоқи пасти фармонфармоён, танқиди ҳирсу тамаъ ва молу зарпарастихои ашроф, танқиди кирдори аҳли хурофот, риёкории аҳли дин, тасвири сахтиҳои аҳволи шоиру қаҳрамонҳои лирикӣ, тасвири хору залилиҳои аҳли фазлу хирад, ситоиши ишқу муҳаббати поки инсонӣ, васфи манзараҳои зебои табиати кишвар, тарғиби фазилатҳои баланди инсонӣ ва амсоли инҳо ифода ёфтаанд.

Адабиёти тоҷики ин давраро баъзе муҳаққиқон “адабиёти давраи фочиа” номидаанд [аз ҷумла ниг.: 1, с. 10-14]. Ин фикри муҳаққиқон, ба назари мо баҳсталаб мебошад, зеро нисбат ба доираи адабии Хоразм ва Хӯқанд мувофиқ нест. Адабиёт дар се хонигарӣ - Бухоро, Хӯқанд ва Хоразм ва чун доираҳои адабии пешин дар ду равия - равияи дарборӣ ва равияи пешқадам ҷараён дошт. Инчунин, дар ноҳияву вилоятҳои наздику дури аморати Бухоро низ доираҳои адабии маҳаллӣ вучуд доштанд [66, с. 50].

Тибки маълумоти сарчашмаҳо дар доираи адабии Хоразм адабиёт асосан ба забони ўзбакӣ инкишоф меёфт. Танҳо қисми ками девони ашъори шоирону аҳли илму адабро шеърӣ ғазалҳои тоҷикӣ ташкил медоданд. Ба ғайр аз ин, шоирони доираи адабии Хоразм бо роҳбарии Муниси Хоразмӣ ба тарҷума ва таҳрири асарҳои адабию таърихии шоирони адабиёти классикии тоҷику форс аҳаммияти калон медоданд. Иддае аз онҳо асарҳои бадеиву илмиро аз забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ тарҷума мекарданд [158].

Дар муқоиса бо доираи адабии Хоразм ва дигар доираҳои адабӣ доираи адабии Хўқанд муташаккилтару фаъолтар ҳисоб мешуд. Тавре ки қайд карда будем, бештари қувваҳои адабии он давра ба Хўқанд рӯ меоварданд, зеро амирони ин хонигарӣ ба адабиёт таваччуҳи хоса доштанд ва тавассути ҷалби қувваҳои адабӣ ному мақоми хешро баланду мустаҳкам сохтан мехостанд. Сарвари давлати мазкур Умархон шоир буд ва дар замони ҳукмронияш ба ин доираи адабӣ сарварӣ мекард. Маҳз бо дастгириву таъсири ӯ илму адабиёт пеш мерафт.

Дар вазъияте, ки дар аморати Бухоро иқтисодиёти давлат рӯ ба таназзул ниҳода буд, аз хусуси тараққиёту пешравии адабиёту санъат низ чизе гуфташ душвор аст. Аксари муҳаққиқони таъриху адабиёти ин давр бар он ақидаанд, ки дар натиҷаи бӯҳрони саҳти иқтисодӣ дар Осиёи Миёна, махсусан, аморати Бухоро барои ривочу равнақи адабиёт шароит вучуд надошт. Аз сабаби мавҷуд набудани давлати мутамаркази устувор ва нооромии вазъи сиёсӣ қувваҳои адабӣ дар ҳолати парешониву парокандагӣ қарор доштанд. Инчунин рақобату задухӯрдҳои байни хонигариҳо, шӯришу ошубҳои халқӣ, ҷудоихоҳӣ ва барои мустақилият кӯшиш кардани хонигариҳо ба рушди қувваҳои маънавӣ монеа мегардиданд.

Шоирони доираи адабии Бухоро, асосан, тоҷикзабон буданд. Мақоми забони тоҷикиро дар ин айём академик Б. Гафуров чунин баҳогузори намудааст: “Забони тоҷикӣ дар ин давра ҳамоно аҳаммияти аввалини худро дар дастгоҳи давлатӣ нигоҳ дошта, монанди собиқҳам дар риштаи адабиёт ва ҳам дар қорҳои идоравии давлат мавқеи асосиро ишғол мекард” [58, с. 157].

Тавре ки пештар қайд кардем, аҳли адаб ба ҷуз шаҳри Бухоро дар хонаҳои шахсонӣ бофазилат, аз ҷумла, хонаи Муҳаммад Аминхоҷа ва дар китобхонаҳои мадрасаҳо ба мисли китобхонаи мадрасаи Кӯкалтош ҷамъ меомаданд. Парокандагию марказгурезиҳо ва ихтилофи сиёсӣ иҷтимоии давлатҳо боис ба парешонии қувваҳои адабӣ шуда буд. Ба ҳамаи ин мушкилиҳо нигоҳ накарда, дар Бухоро ва гирду атрофи он доираҳои хурд-

хурди адабӣ амал менамуданд. Инчунин, чамъомадҳои адабӣ дар Самарқанд, Ҳисор, Шаҳрисабз, Дарвозу Кӯлоб ва Бадахшон арзи вучуд намуда, шоирони маҳаллиро муттаҳид мекарданд.

Аз дарбор дур будан ва бевосита бо ҳаёти мардум наздик зистани аҳли адаб бештар сабаб мешуд, ки дар ашъори шоирон ногувории вазъи зиндагӣ ва вазъи аҳволи мардуми шаҳру деҳот зиёдтар инъикос ёбанд ва адабиёт ҳар чи бештар ба сатҳи зиндагӣ, дараҷаи донишу доираи фикр ва тафаккури бадеии табақаи поёни иҷтимоӣ наздик воқеъ гардад. Мисоли барҷастаи ин мулоҳизаи мо ашъори Мирзо Атои Бухорӣ, Фориғи Ҳисорӣ, Муҳаммад Раҳими Фармӣ, Нозили Хучандӣ, Ҳасрати Ҳисорӣ, Мирзо Сиддиқи Фано, Маҳмуди Махмур, Маъдани Понғозӣ ва чанде шоирони дигар аст.

Ба ақидаи мо, ашъори ин шоирон сарфи назар бо баъзе маҳдудиятҳои таърихии худ, аз ҷиҳати мазмуну мундариҷаи ғоявӣ ва шаклу тарзи баён манфиат ва завқи табақаи поёнии ҷомеа ро бештар ифода кардаанд. Чунончи, яке аз шоирони ин давра Мирзо Содикӣ Муншӣ қасри подшоҳро тасвир карда, ҷӣ гуна сохта шудани он ва ҳангоми бинои ин қаср дар ҷӣ аҳвол будани вазъи аҳли меҳнату ҳунарро ин тавр ба қалам додааст:

Тарошид Фарҳод зери сутун,
Ба ҳар як сутуне яке Бесутун.
Сутунест дар сақфи айвони шоҳ,
Камандест афканда аз дуди оҳ.
Дил аст он ҳама санги зери сутун,
Ки ҳамчун сутун гашта оҳаш бурун [14, в. 14а].

Тартиби давлати зулмбунёди амири золим ва рафтори мансабдорони торочғари ўро шоири дигар Носеҳи Хатлонӣ дар яке аз ҳикоятҳои маснавии “Ҳайратангез” бо нафрати бепоён маҳкум менамояд. Дар порҷаи зерини маснавӣ шоир ба амир муроҷиат карда мегӯяд:

Омилонат сағмиҷозу гургхӯй,
Ҷой карда дар раҳи сахрою кӯй.

Моли мардумро ба ғорат мебаранд,
Туъмаҳо аз хони мардум мехӯранд.
Худ бидеҳ инсоф, ин чӣ сарварист?
Ин чӣ мирию раиятпарварист? [27, в. 90а].

Дар ҳикояти дигари маснавӣ зулму ситам ва кирдори золими бераҳмро маҳкум намуда, ба садҳо золими замони худ бо қарори зерин таъкид мекунад:

...Хонаи золим бувад охир хароб,
Оқибат дар гарданаш афтад таноб,
Кун ҳазар аз оҳи ҳар бечорае,
Ҳаст оҳаш ханчари хунхорае.
Дукҳои оҳи кампирони зор,
Бадтар аз он найзаҳои обдор... [27, в. 115а].

Дар бисёр шеърҳои шоирони ин давра аҳволи вазнини шоирон, қаҳрамони лирикӣ ва аҳли табақаи поёнии иҷтимоӣ ифода ёфтаанд. Масалан, Муҳаммад Раҳими Ғармӣ дар бисёр шеърҳояш аз саҳтиҳои зиндагӣ ва душвориҳои рӯзгораш чунин шиква менамояд:

Кардаам аҳволи худро борҳо ман имтиҳон,
Ними ноне шуд насибам, ҳар кучо як коса об [8, в. 59а].

Ин суханонро шоире мегӯяд, ки бо дарбори амиру вазир ва бо табақаи ашроф ягон иртиботе надошт ва аз пайи зиндагии бечораҳолонаи худ буд. Муҳаммад Раҳими Ғармӣ дар шеърҳояш борҳо аз аҳволи танги иҷтимоии худ сухан мекушояд, ки намунааш байти поён аст:

Чун тир даромад хунук аз равзани бомам,
Бигзашт зи чавшан ба ҳалокат танам имшаб [8, в. 19а].

Шоир ба воситаи образҳои анъанавӣ аҳволи ногувор ва азобҳои дар зимистон кашидаи худро баён кардааст. Яъне, ӯ боди хунукро ба “тир” ва чомаи “кӯҳна”-и худро ба «чавшан» ташбеҳ намудааст. Ба фикри мо, ба тасвири аҳволи мардуми одӣ бештар рӯй овардан ва ба забони гуфтугӯии онҳо хеле наздик ва ҳатто бо ин забони халқӣ шеър гуфтани шоирон ба

адабиёти ин давра як навъ обу ранги тоза ва руҳи наве бахшидааст.

Дигар хусусияти намоёни халқияти адабиёти ин давра дар пайвастагии манфиат, талаботи руҳию маънавӣ ва завқи адабию эстетикӣ табақаи поёни иҷтимоӣ ба самт, оҳанг, банду бастҳои фолклорӣ ва воқеаҳои таърихӣ ривоятҳои халқӣ мурочиат кардани шоирони замон мебошад. Мисоли ин гуфтаҳоро дар эҷодиёти яке аз шоирони ин давра Мирзо Содикӣ Муншӣ дидан мумкин аст. Суханвар ҷомеаи онрӯзаро ба зери танқид мегирад:

Чам рафту аз ӯ чун сухани ҷом намонд,

Аз Ҷоми Чам имрӯз ба ҷуз ном намонд.

Оғози замонаро саранҷоме буд,

Анҷом расиду он саранҷом намонд [14, в. 72а].

Ин ҷо шоир гуфтаи мехоҳад, ки дар кишвари ӯ тартиботи одилонаи Чамшад кайҳо аз байн рафта, кунун амирони золиму бефарҳанг фармонфармой доранд. Бар замми истифода аз образҳои бостонӣ аҳли сухан дар заминаи сюжетҳои халқӣ асарҳои мустақиле эҷод кардаанд. Чунончи, тарҳ ва композитсияи бадеии маснавии “Дахмаи шоҳон”-и Мирзо Содикӣ Муншӣ дар заминаи банду баст ва сужаи ривоятии “Дахмаи шоҳон”-и мардуми эронзамин таълиф шудааст.

Мазмун ва сюжетҳои аксари ҳикоятҳои маснавиҳои “Маҷлисафрӯз”, “Ҳайратангез”, “Ҳадиқат-ур-расул”-и Носеҳи Хатлонӣ низ ба истифодаи ривоятҳои қиссаҳои омиёнаи халқӣ таълиф ёфтаанд ва ин хусусияти халқият дар маснавиҳои номбурда ба хубӣ инъикос ёфтаанд.

Яке аз асарҳои машҳури Муҳаммадшарифи Гулханӣ “Зарбулмасал” ҳам дар ҳамин давраи адабиёт ба эътибори мақолу зарбулмасал ва нақлу ривоятҳои латифи халқӣ бузургони гузашта эҷод шудааст. Дар ин асари мустақил зиёда аз 300 мақолу зарбулмасал, қиссаю ҳикоятҳои зарифи ибратбахш бо ҳамдигар ба таври хосаи бадеӣ табақабандӣ шудаанд. Оид ба аҳаммияти ин асар адабиётшиноси маъруфи тоҷик Носирҷон Маъсумӣ дуруст менависад, ки он намунаи барҷастаи ҳаҷви тезу тундест, ки дар асоси

эҷодиёти даҳонакии халқ офарида шудааст [77, с. 72].

Дар ҳамин давра Нозили Хучандӣ “Рубоиёти ирсол-ул-масал”-и худро таълиф кардааст, ки дар мисраъҳои сеюм ва чоруми 33 рубоии худ бадоҳатан мақол ё зарбулмасалеро истифода бурдааст.

Чунончи:

Як номи накӯ зи сад ҳазор олам бех,
Аз чумла шаҳон Бироҳими Адҳам бех.
Хуш гуфт Тирозӣ, ин суҳанро бишнавар,
“К-овозаи Рустам бувад аз Рустам бех” [18, в. 1526].

Дар феҳристи захираи зарбулмасалҳои фолклори тоҷик ин зарбулмасали ёдрасшуда дар шаклҳои гуногун омадааст, ки он аз истифодаи васеи худ дар байни мардум дарак медиҳад.

Зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ дар маснавиёти Носеҳи Хатлонӣ низ хеле зиёд истифода шудаанд. Масалан, шоир дар яке аз ҳикояҳои маснавиӣ “Ҳайратангез” зарбулмасали машҳури “аввал таом , баъд калом”-ро моҳирона ба тариқи зер истифода намудааст:

Чавонро гуфт, эй фархунданоме,
Хӯрем “аввал таом, он гаҳ каломе” [27, в. 846].

Мисолҳои овардашуда робитаи осори шоиронро бо эҷодиёти халқ ба намоиш гузошта, ба руҳияву мароми халқ хеле наздик будани эҷодиёти шоирони даврро собит месозад.

Яке аз жанрҳои маъмули эҷодиёти шифоҳии халқ чистон мебошад. Шоирони ин давра ба ин жанр диққати махсус додаанд. Аз чумла, дар девони Мирзо Сиддиқи Фано жанри чистон ҷойгоҳи хоссаро ишғол менамояд.

Таҳлили ин масъала нишон медиҳад, ки аз шоирони пешгузаштаи Мирзо Сиддиқи Фано ягон шоир дар девони худ ба жанри чистон фасли алоҳидае ҷудо накардааст. Ба зами ин, чистонҳои шоир аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва ғояву шакли бадеӣ ба дараҷаи дониш, завқу руҳия ва тафаккури бадеии халқ хеле наздик мебошанд, ки перомунӣ онҳо баъдтар дар зербоби

алоҳида сухан хоҳем ронд.

Ба ин тариқ, аз ҳамаи он мулоҳизаҳои мухтасари боло ва мисолу далелҳои овардашуда маълум мешавад, ки: аввалан, адабиёти тоҷик дар ин давраи таърихӣ бар хилофи адабиёти динию иртиқоӣ аз ҷиҳати мазмуну мундариҷаи ғоявӣ бо тарзу усулҳои гуногуни бадеӣ асосан манфиатҳои табақаҳои поёнии ҷомеаро ифода ва ҳимоя намуда, аз назари шаклу тарзи баён ба талаботи руҳиву маънавӣ ва завқи адабию эстетикӣ мардуми одии замон бештар мувофиқ гардидааст. Сониян, дар адабиёти ин давра вобаста ба воқеаҳои иҷтимоӣ сиёсӣ ба тасвири аҳвол ва вазъи руҳии мардуми меҳнаткаши камбизоат бештар диққат дода шудааст.

Тавре ки зикр гардид, дар адабиёти нимаи дувуми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX хусусиятҳои халқиятро бо аломатҳои махсуси худ, ки дар шароити аморати Бухорову хонияи Хўқанд зухур намудаанд, мушоҳида менамоем.

Хулосаи боби якум

Оид ба боби аввали рисола метавон чунин хулоса баровард:

1. Таҳаввулоти таърихӣ ва адабӣ дар қаламрави шаҳру навоҳии Мовароуннаҳр, хусусан дар нимаи дувуми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX, вобаста ба нооромиҳои авзои сиёсӣ сабабгори пастравии сатҳи маданӣ, касодии иқтисодиёт ва номусоид гардидани шароити маорифу фарҳанг гардида, бахусус ба аҳли адабу ҳунар таъсири манфӣ гузоштааст.

2. Новобаста ба ин ки санъати меъмории дар ин давраи таърихӣ дар Осиёи Миёна, аз ҷумла Мовароуннаҳр, рӯ ба пастравӣ ниҳода бошад ҳам, аз нишонаҳои ҳунари шаҳрсозӣ, меъмории, сохтмони биноҳо, ҷўбу кандакорӣ ва ороишоти қасрҳои бошукӯҳ дар давраи мавриди тадқиқ, амсоли бинокориҳои азими Бухоро, Хўқанд, Самарқанд, Хоразм, меъмории шаҳру навоҳии Истаравшан ва дигар ёдгориҳои таърихӣ ин қаламрав осори зиёде боқӣ мондааст.

3. Дар охирҳои асри XVIII ва ибтидои асри XIX, бо ташаннуҷи зулму истибдод, ҷангҳои феодалӣ, зулму ситами бераҳмона ва харобиҳои мамлакат, ба пешрафту тараққиёти маданият ва илму фарҳанги халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла халқи тоҷик, таъсири манфи ворид гардида бошад ҳам, мавҷудияти марказҳои таълимӣ, аз ҷумла мадрасаҳо дар Самарқанд, Бухоро, Панҷакент, Конибодом, Қарши, Кӯлоб, Хучанд, Ёротеппа, Ҳисор ва дигар навоҳӣ, новобаста ба муҳтавои барномаҳои таълимии онҳо, ки саропо ба омӯхтани илмҳои динӣ, инчунин гирифтани донишҳои умумӣ нигаронида шуда буд, баёнғари пешравии ҳаёти маданӣ мебошанд.

4. Адабиёти ин давра чанд хусусияти ба худ хосро соҳиб буд ва он асосан дар се хонигарӣ - Бухоро, Хӯқанд ва Хоразм мисли доираҳои адабии пешин дар ду равия - равияи дарборӣ ва равияи пешқадам ҷараён дошт. Чанд ҷанбаи умдаи адабиёти ин давраро ба ин тарз хулоса кардан метавон:

- забони тоҷикӣ дар иншои ашъор ва осор ҳамоно мавқеи аввалиндараҷа дошт;

- иддае аз адибон асарҳои бадеиву илмиро аз забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ тарҷума мекарданд ва худ низ ба ин забон асар эҷод менамуданд. Яъне, дузабонӣ барои адабиёти ин давра хос будаст;

- фаъолияти доираҳои адабӣ натавонанд дар шаҳр ва дарбори амирону ҳокимон, балки дар хонаҳо ва маҳфилҳои алоҳида, китобхонаҳо ва мадрасаҳо низ ташаккул ва таҳаввул меёфт;

- адабиёти ин давра аз ҷиҳати мавзӯ, тасвир ва персонажҳояш ба табақаҳои ҷамъият наздикии қавӣ пайдо намуда, завқи онҳоро бештар ифода мекард. Инро як хусусияти халқӣ будани адабиёти давр гуфтан мумкин аст;

- ҷиҳати дигари халқияти адабиёти ин давраро истифодаи зиёд аз забон, боварҳо, ривоятҳо ва жанрҳои шифоӣ, махсусан зарбулмасалу мақол, таъбиру чистонҳои мардумӣ зикр кардан лозим аст. Ҳунармандони ин давра дар пайвастагии манфиат, талаботи руҳию маънавӣ ва завқи адабию

эстетикии табақаи поёни иҷтимоӣ ба самт, оҳанг, банду бастҳои фолклорӣ ва воқеаҳои таърихию ривоятҳои халқӣ муроҷиат ба таври васеъ муроҷиат мекарданд.

- вусъати эҷоди чистон ҳамчун жанри адабӣ дар ашъори шоирони ҷудогона ва махсусан аз ҷониби Мирзо Сиддиқи Фано, аз хусусиятҳои дигари фарқунандаи адабиёти ин давр мебошад.

4. Дар омӯхтани ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Истаравшан асарҳои арзишманди донишмандони ватаниву хориҷӣ, аз ҷумла ба китобу мақолаҳои олимони Б. Ғафуров, Н. Неъматов, А. Мухторов, А.К. Писарчик, Л.В. Воронина, Б.Н.Засипкин, В.Л. Лавров, А.М.Прибиткова, М.С. Андреев, О.И. Смирнова, Е.Д. Салтовская, О.Г. Болшаков, С.Г. Хмелнитский, А.М. Беленитский, А.П. Пулодов, Ш. Зоҳидов, С. Султон, А. Мирбобоев, С. Абдуллоев, Н. Турсунов, Ҷ. Пирумшоев, Н. Раҳимов ва дигарон нақши муҳим дошта, барои муайян кардани пешрафти ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва фарҳангӣ мусоидат менамоянд.

БОБИ II. ДОИРАИ АДАБИИ ИСТАРАВШАН ДАР НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XVIII ВА АВВАЛИ АСРИ XIX

2.1. Дарачаи омӯхта шудани доираи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX

Ногуфта намонад, ки адабиёт дар ҳеч давру замон сукут надошт ва доираҳои адабии Мовароуннаҳр, аз ҷумла доираи адабии Истаравшан, дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX низ новобаста ба вазъи замона дар рушди адабиёти тоҷик ҳиссагузор буд.

Истаравшани бостонӣ дар тули таърихи мавҷудияти худ дар рушду нумӯи соҳаҳои иқтисодию иҷтимоӣ ва адабию фарҳангии мардуми тоҷик саҳми арзанда дошта, донишмандон, фозилону адибон ва наққошону хаттотони зиёдеро тарбия намуда, ба камол расонидааст.

Бояд зикр намуд, ки то солҳои 80-уми асри гузашта дар бораи фаъолияти доираи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX сарчашмаи мукаммале дар илми адабиётшиносӣ дастрас набуд, вале баъдтар оид ба ин масъала маводди зарурӣ, аз қабиле асарҳои С. Айнӣ - “Намунаи адабиёти тоҷик”, “Таърихи хонадони манғитияи Бухоро”, А. Мухторов - “Таърихи Ёротеппа (охири асри XV-аввали асри XX)”, У. Каримов - “Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX”, С. Султонов - “Таърихи доираи адабии Истаравшан”, “Нодими Истаравшанӣ” мақолаҳои ҳамин муаллиф “Наврӯзияҳои шоирони Истаравшан”, “Як симои номашҳур” рӯйи чоп омаданд. Мутобиқи ин маводҳо гуфтан мумкин аст, ки доираи адабии Истаравшан дар охири асри XVIII ва аввали асри XIX дар таърихи адабиёти тоҷик ҳамчун яке аз марказҳои бонуфуз шинохта шуда, дар пешрафти фарҳангу маданият ва адабиёти қаламрави Мовароуннаҳри садаи мазкур нақши назаррасро иҷро намудааст.

Дар тазкираҳо мулоҳизаҳои ҷолиби диққат ҷиҳати рушду пешрафти адабиёти ин давра хеле зиёд мебошанд. Аз ҷумла, Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех

дар тазкираи худ “Тухфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ул-асҳоб” [7] дар бораи шахсиятҳои адабии хонигарии Хўқанд ва мақоми шоирии Амир Умархон иттилои лозимӣ додааст. Маълумоти ӯ баъдтар дар тазкираҳои Афзал Махдуми Пирмастӣ [19], Ҳочӣ Абдулазими Сомӣ [24], Мирсиддиқхони Ҳашмат [29], Ҳочӣ Неъматуллоҳи Муҳтарам [15] ва як силсила рисолаҳои илмии роҷеъ ба ин давраи адабиёт истифода шудаанд.

Мувофиқи гуфтаи Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, вай матолиби хешро аз “Маҷмаъ-уш-шуаро”-и Фазлии Намангонӣ гирифтааст.

Дар осори таърихӣ, мисли “Мунтахаб-ут-таворих»-и Ҳочӣ Муҳаммад Ҳакимхон оид ба баъзе аз нуктаҳои рӯзгори як қисм шоирони ин давра, дар бораи шаҷараи авлодии Ҳоча Юсуфи Вазехӣ, яъне падари Ҳоча Мӯсо хабар дода шудааст [28].

Аз муҳаққиқони муосири тоҷик Носирҷон Маъсумӣ оид ба ҳавзаи адабии Хўқанд ва рӯзгору эҷодиёти Ҳусайни Дониш, Мирзо Содикӣ Муншӣ, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик, Муҳаммадшарифи Гулханӣ, Муҳаммад Махмур ва Маъдани Понғозӣ иттилоъ додааст. Муҳаққиқ кўшиш намудааст, ки вазъи ҳавзаи адабии Хўқанд, Бухоро ва Хеваро бо назардошти маълумоти сарчашмаҳо муайян созад [76, с. 96].

Лозим ба ёдоварист, ки омӯзиш, таҳлилу таҳқиқи ҳаёти адабии Мовароуннаҳр аз ҷумла, Истаравшани охириҳои асри XVIII ва аввали асри XIX аз масъалаҳои муҳимми адабиётшиносии тоҷик ба ҳисоб рафта, муҳаққиқони ватанӣ шурӯъ аз солҳои 60-уми садаи XX ба таҳқиқи амиқи адабиёти тоҷики давраи мазкур ва намояндагони он, ба хусус, адибони доираи адабии Истаравшан машғул шудаанд.

Адабиётшиносони ватанию хориҷӣ С. Айнӣ [1, 2; 3], Е.Э. Бертелс [44; 45; 46; 47; 48; 49], А. Мирзоев [78; 79; 80; 81; 82], А.Н. Болдырев [50], И.С. Брагинский [52], Х. Мирзозода [83; 84; 85; 86; 87; 88], Ш. Ҳусейнзода [129; 130], Н. Маъсумӣ [76; 77], Р. Ҳодизода [125; 126; 127; 128], С. Амиркулов [34; 35; 36; 37; 136; 127; 138], А. Абибов [33; 122; 123], Э. Шодиев [132; 133;

134; 135], У. Каримов [66; 67; 68], С. Саъдиев [112], С. Султон [116; 151; 152; 153], А. Раҳмонов [110], С. Тилабов [118], А. Насриддинов [94; 95; 96], М. Хоҷаева [121], З. Ғаффорова [57], Н. Нуоров [102; 103; 104; 105] ва боз чанде дигарон ба масъалаҳои мухталифи адабиёти ин давр диққат дода, асарҳои илмию таҳқиқотии пураарзиш таълиф намудаанд. Хусусан, ин масъала диққати С. Айнӣ, Н. Маъсумӣ, А. Мирзоев, Х. Мирзозода, У. Каримов, таърихшиноси тоҷик А. Мухторов, адабиётшиноси шинохтаи ўзбек А. Қаюмов ва муҳаққиқи адабиёти дузабона Э. Шодиевро ба худ ҷалб кардааст. Олимони номбурда ба омӯхтани маъхазҳои адабӣ, таърихӣ, таҳаввулу хусусиятҳои жанрҳои адабӣ, аҳвол ва ашъори чанде аз намояндагони барҷастаи адабиёти ин давра ба таври алоҳида машғул гардида, китобу мақолаҳои қобили таваҷҷуҳ навиштаанд.

Асари С. Айнӣ “Намунаи адабиёти тоҷик” яке аз муҳимтарин маъхазҳоест, ки дар таърихи илми адабиётшиносии муосири тоҷик нақши калон дорад. Дар ин асар бо таърихи ба маводи “Тухфат-ул-аҳбоб”-и Возеҳ дар бораи як гурӯҳ шоирони нимаи дувуми асри ХУШ ва аввали асри ХІХ ба мисли Саидғозии Нола, Комилхӯҷаи Накҳат, Олимхӯҷаи Ҳотифӣ, Иброҳим Маҳдуми Ҳоиф, ки дар Истаравшан зиндагӣ ва эҷод намудаанд, маълумоти пураарзиш дода мешавад.

Адабиётшинос Х. Мирзозода дар китоби худ “Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик” чанде аз шоирони ўротеппагӣ, ба мисли Нола, Ҳичрат, Дабир, Ҳотифӣ ва Ҳоифро номбар кардааст [84, с. 89]. Чанде аз шеърҳои ба мавзӯҳои сиёсӣ иҷтимоӣ навиштаи баъзе адибони ин давра аз ҷумла, Нодими Истаравшаниро адабиётшиноси тоҷик С. Амиркулов соли 1980 дар “Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри ХУШ ва аввали асри ХІХ” ном асараш мавриди баррасӣ қарор додааст [138, с. 89].

Таърихшиноси маъруфи тоҷик А. Мухторов соли 1964 дар асари “Очерки истории Ура-Тюбинского владения в ХІХ в.” дар бораи шоир Мирзо Сиддиқи Фано ёдрас шуда, аз мавҷуд будани ду нусхаи девони

дастнависаш таҳти рақамҳои 1021, 697, ки дар Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон мавҷуданд, иттилоъ медиҳад [90, с. 95-96]. Ҳамин муаллиф дар китоби дигари худ “Дилшод ва мақоми ӯ дар таърихи афкори иҷтимоии халқи тоҷик дар асри XIX ва аввали асри XX” шоир Дилшоди Барноро ба ҳаводорони илму адаб ва таърих муаррифӣ намуда, ҷойгаҳи ӯро дар таърихи афкори иҷтимоии асри XIX ва ибтидои асри XX таъйин кардааст [91].

Соли 1978 дар чилди якуми “Энсиклопедияи советии тоҷик” муҳаққиқи номбурда дар бораи Хоҷа Юсуфи Возеҳӣ ва Бехҷати Мирзоайюб ва соли 1987 дар чилди дувуми “Энсиклопедияи советии тоҷик” дар бораи шоирони нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX-и Истаравшан Дабир Мирзо Шариф ва Дилшоди Барно мақола интишор карда, нақши ин адибонро дар адабиёти тоҷики ин марҳала баён намудааст. Хизмати адабиётшиносии тоҷик Саидумар Султон дар таҳқиқи адабиёти тоҷики нимаи дувуми асри XVIII ва ибтидои асри XIX низ назаррас мебошад. Ин муҳаққиқ бевосита дар ҷустуҷӯ, гирдоварӣ ва пажӯҳиши мероси парокандаи суҳанварон, махсусан, адибони доираи адабии Истаравшани нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX саҳми арзанда дорад. Бо мақсади ҷамъоварии сарчашмаҳо оид ба рӯзгору фаъолият ва асарҳои парокандаи шоирони камшиносу гумноии давраи мазкур Саидумар Султон тамоми тазкираҳо, баёзу ҷунгҳо, феҳристи ному насаб, девони адибон ва захираҳои дастнависи ватанию ҳориҷиро таҳқиқ кардааст.

Бояд зикр намоем, ки натиҷаи омӯзишҳои пайваста, ҷустуҷӯҳо ва таҳқиқоти беназири Саидумар Султон ҳамчун муҳаққиқи адабиёти нимаи дувуми асри XVIII ва ибтидои асри XIX дар шакли китобҳо, мақолаҳо ва маҷмуаҳои ҷудогона дастраси хонандагон гаштаанд.

Аз ҷумла, дар рӯзномаи “Маориф ва маданият” таҳти унвони “Нодими Истаравшанӣ” С. Султон мақолаеро ҷоп намуд, ки дар он оид ба муҳити адабӣ, шарҳи ҳол ва ғазалиёти адиб маълумот дода шудааст. Дар мақола

роҷеъ ба як қатор шоирони дигари нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX-и Истаравшан ба мисли Хоҷа Убайдуллоҳи Солик, Ҳоҷӣ Муҳаммади Шаҳдӣ, Саидғозии Нола, Ноёб ва Муҳтасиб, ки пайравони Ҳофизӣ Шерозӣ буданд, низ сухан меравад [151, с. 3].

С. Султон соли 1967 дар рӯзномаи “Тоҷикистони советӣ” якчанд наврӯзномаҳои шоирони Истаравшанро ба таъб расонидааст, ки ба шоирон Хоҷа Юсуфи Возеҳӣ, Убайдуллоҳи Солик, Саидғозии Нола, Моил, Нодими Истаравшанӣ, Мирзо Сиддиқи Фано ва Саид Маҳмудхони Назмӣ тааллуқ дошанд [152, с. 3]. Мавсуф соли 1971 мақолаеро бо унвони “Як симои номашҳур” [153, с. 3] интишор кард, ки дар бобати зиндагинома ва фаъолияти эҷодию мероси адабии шоири нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX Мирзо Сиддиқи Фано маълумот медиҳад.

Дар рисолаи Саидумар Султонов “Нодим ва муҳити адабии Истаравшан дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX” (1985) рӯзгор, осор ва мавқеи шоирии ӯро дар таърихи адабиёти ин давр муайян намуда, дар бораи доираи адабии Истаравшан баъзе маълумот низ оварда шудааст.

Қобили зикр аст, ки Саидумар Султон дар натиҷаи таҳқиқ осори боқимондаи қариб 750 нафар шоирони истаравшаниро ҷамъоварӣ намуда, дар бораи ҷойгоҳи бархе аз онҳо дар ин муҳити адабӣ ба таври алоҳида рисолаву мақолаҳо таълиф намудааст ва мунтахаби ашъору девони мукаммалашонро рӯйи чоп овардааст.

Соли 2012 Саидумар Султон намунаи ашъори 45 нафар шоири Истаравшаниро дар “Тазкираи суханварони Истаравшан” гирдоварӣ намуд. Ногуфта намонад, ки тавассути омӯзишҳои пайваста муҳаққиқ якчанд шоири номаълуми истаравшаниро барои муҳаққиқону алоқамандони аҳли илму адаби тоҷик муаррифӣ кардааст. С. Султон дар асараш “Таърихи доираи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX” дар бораи вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ, адабӣ, таърихи доираи адабии Истаравшан,

рӯзгор ва мероси шоирон ва ҳунармандони Истаравшан дар нимаи дувуми асри ХУШ ва аввали асри ХІХ маълумот медиҳад [116].

Омӯзиш ва таҳқиқи доираи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри ХУШ ва аввали асри ХІХ яке аз масъалаҳои муҳимми адабиётшиносӣ ба шумор рафта, баррасии суннатҳои хоси осори адибони доираи адабии истаравшанӣ дар ин мақдаи таърихи адабиёти тоҷик бо диду назари тоза барои дарку маърифати ҷойгоҳи шоирони ин доираи адабӣ мусоидат менамояд. Бо вучуди таҳқиқоти анҷомдодашуда, дар баҳсу баррасии зиндагинома ва хусусиятҳои ашъори шоирони доираи адабии Истаравшан ханӯз холигиҳо мавҷуд аст.

Дар ҳолате ки Ёротеппа дар вазъияти мушкили сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва иқтисодӣ қафмонда қарор дошт, ривочи адабу илм низ дар шакли пароканда қарор дошт. Аз сабаби тангдастӣ ва нодорӣ на ҳамаи адибони Истаравшан ба марказҳои адабӣ рафта, имкони муаррифӣ ва нишон додани маҳорати худро доштанд. Дар натиҷа баъзе суҳанварон аз маҳал ва зодгоҳи худ берун нарафта, дар он ҷо доираҳои хурди адабиро ташкил мекарданд.

Дар гирду атрофи аморати Бухоро чунин доира ва маҳфилҳои адабӣ дар қисмати шимолию шарқии он, сарфи назар аз нобасомониҳои давр, ҳамчун як ҷунбиши тозаи адабӣ арзи вучуд карда буданд.

Дар баробари ривочи се маркази сиёсӣ - маъмурӣ ва фарҳангии адабӣ, яъне Бухоро, Хӯқанд ва Хева ҷунбиши адабӣ на танҳо шаҳрҳои зикршуда, балки тамоми қаламрави Осиёи Миёна, яъне шаҳрҳои музофотиро ҳам фаро гирифта буд. Доираҳои адабӣ дар Самарқанд, Каттакӯрғон, Шаҳрисабз, Хӯҷанд, Ёротеппа, Ҳисор, Кӯлоб, Қаротегин, Дарвоз, Бадахшон ва дигар мавзӯҳои Мовароуннаҳр низ амал мекарданд, ки тавассути тарғиби ғояҳои маърифатӣ ба рушди адабиёти ин давра таъсири назаррас расонидаанд.

Маъхазҳои сершумори таърихӣ ҷуғрофӣ, адабӣ, археологӣ, рисолаву тадқиқотҳои муҳаққиқони ватанию хориҷӣ гувоҳи он мебошанд, ки Истаравшани бостонӣ ҳамсамту ҳамрадифи шаҳрҳои қадимтарин ва

пешрафтаи Осӣи Миёна ба монанди Бухорою Самарқанд ба ҳисоб рафта, дар таърихи тамаддун барои пешрафт ва рушду нумӯи тамоми соҳаҳои иқтисодию иҷтимоӣ, адабӣ ва фарҳангии он нақши муассирро бозидааст.

Бояд зикр кард, ки тадқиқу таҳқиқи доираҳои адабии дигар мавзӯҳои Мовароуннаҳр барои омӯхтани таърихи адабиёти тоҷик аҳаммияти калон дорад.

Шарқшиноси рус С. И. Климчитский дар мақолааш “Дарвазский фахлавийёт” роҷеъ ба зарурат ва аҳаммияти омӯхта шудани адабиёти ин мавзӯе чунин менависад: “Чамъ овардан ва ба тартиб даровардани ин назми мардуми тоҷик вазифаи таъхирнопазир буда, вай дар таърихи адабиёт ва забони тоҷикӣ боби наве шуда метавонад” [70, с. 65]. Ин гуфтаҳои олим ба зарурати омӯхта шудани доираи адабии Истаравшан ҳам дахл дорад.

Дар таърихи фарҳанги башарӣ Истаравшан ҳамчун шаҳри қадима макони зебоманзар, шаҳри қалъаҳои афсонавӣ ва мардуми соҳибзавқ ва ҳунарманди худ дар саҳифаҳои ҳаёт ва таърихи тамаддуни мардуми тоҷик дар ҷаҳон шинохта шудааст. Сарфи назар аз он ки ин мавзӯе дар гузашта вилояти мустақил ва шаҳри азими дар тӯли таърих борҳо хароб гардидаю аз нав эҳё шуда, тавассути заҳмати ҳунармандони мумтозаш суннатҳои адабию фарҳангӣ ва ҳунарҳои мардумиро дар ҳама давру замон нигоҳ дошта, машҳур гардид. Дар таърихи адабу фарҳанги халқи тоҷик ба нишастҳои адабӣ “маҳфил”, “шабнишинӣ”, “доираи адабӣ” ном додаанд. Ин гуна маҳфилҳо, одатан, дар ҳар як деҳоту шаҳр мавҷуд будааст. Баъзе аз онҳодар ҳадди поинтар, дар ҳудуди як маҳалли кӯчак, бахше дигарашон дар ҳадди дарбори ҳокимону шаҳриёрон арзи вучуд доштаанд, ба мисли доираи адабии Истаравшан, ки нақши онҳо дар рушду равнақи адабиёти тоҷик дар ҳама давру замонҳо ниҳоят бузург аст.

Бояд тазаккур дод, ки дар таърихи адабиёти ҷаҳон, аз ҷумла адабиёти форсии тоҷикӣ сулолаи адибон низ арзи вучуд кардаанд, ки теъдодашон на чандон зиёданд. Ба вучуд омадани чунин сулола, пеш аз ҳама, ба муҳити

хонаводагӣ, авлод ва ҳолати фарҳангиву адабӣ алоқаманд аст, ки охири намунаи барҷастаи он, яъне ворисият дар адабиёти форсизабон дар байни суханварони шаҳри қадимаву мутамаддини Истаравшани бостонӣ мушоҳида мешавад.

Идомабахши ин анъана дар адабиёт, яъне падидаҳои ворисиятро дар мисоли таъсисдиҳандаи доираи адабии Истаравшан шоир Хоҷа Юсуф Маҳдуми Аъзам дидан мумкин аст. Писари бузурги вай Хоҷа Мӯсо – ҳокими маънавии Истаравшан, таъсисдиҳандаи маҳфили бузурги илмию адабӣ ва ирфонӣ, фарзандони Хоҷа Мӯсо – Хоҷа Убайдуллоҳи Солик, Хоҷа Ибодуллоҳи Толиб ва фарзанди Убайдуллоҳи Солик – Сайидғозии Нола буданд. Мирсиддиқи Ҳашмат ва Ҳоҷӣ Неъматуллоҳи Мухтарам дар тазкираҳои худ ба осори ҳар яки онҳо ҳамчун шоир баҳои баланд додаанд. Дар байни онҳо нақши Хоҷа Убайдуллоҳи Солик дар муҳити адабии Истаравшан дар парваришу тарбияи як зумра адибон хеле бузург аст.

Тавассути рӯ ба истиқлол ниҳодани вилояти Истаравшан дар ин давра, бо тақозои дигар шудани ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоии замон, ҳамчунин бо ташаббуси ҳокими илмдӯсту маорифпарвари он Фозилбӣ ва шоир Хоҷа Убайдуллоҳи Солик, писари бунёдгузори ин доираи адабӣ дар ин макон Хоҷа Мӯсо (ваф.1833) ибни Хоҷа Юсуфи Возеҳӣ аз ҳисоби шоирони маҳфили адабии ҳокими вилоят доираи адабиро раванқ бахшид. Ин доираи адабӣ дар Истаравшан бо мурури замон ҳамчун маҳфили бонуфузи адабӣ дар Мовароуннаҳр шуҳрат пайдо кард. Шоирони номии ҳавзаи адабии Истаравшан, ғайр аз он ки шеър мегуфтанд, касбу ҳунар, маслаку чаҳонбинӣ ва мавқеи ҷамъиятии гуногун доштанд. Масалан, Хоҷа Убайдуллоҳи Солик, сарвари тариқати нақшбандия, роҳбари ҳавзаи адабии вилояти Истаравшан, Мулло Тағоймурод - мударрис, Иброҳим маҳдуми Ҳоиф - олим, Ҳакими Истаравшанӣ - табиб, Таслим - наҷҷор, Хусайнхоҷаи Ҳичлат - хаттот, Ҳоҷӣ Муҳаммади Шаҳдӣ ҳалвопаз, Шайх Нодими Истаравшанӣ - деҳқони гулпарвар ва боғдор... буданд.

Яке аз хусусиятҳои муҳимми ин доираи адаби дар он зоҳир мегардад, ки дар шабнишиниҳо шеърҳои тозаэҷоди шоирон баррасӣ шуда, хусну қубҳи онҳо муайян карда мешуданд. Бо шарофати ғабалияти доираи адабии Истаравшан адабиёт ва санъат дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX рушд карда буд.

Хусусан, дар замони ҳукмронии Худоёрбӣ, ки худ шеър мегуфт, бо мусоидат ва кӯшиши ӯ ин доираи адаби боз ҳам вусъат ёфт. Доираи адабии Истаравшан шоирону навқаламон, аз қабали Олимхочаи Ҳотифӣ, Иброҳим маҳдуми Ҳоиф, Мулло Тағоймурод, Тӯрахочаи Афсӯс, Домулло Муҳаммадзамони мударрис, Охунди Муҳаммад Собир, Ҳочӣ Муҳаммади Шаҳдӣ, Саидғозии Нола, Муҳаммадсолеҳи Солеҳ, Раҳимқул Сӯфӣ, Худоёр девонабегии Аҳрорӣ, Маъсумхонтураи Аҳрорӣ, Султонхони Адои Аҳрорӣ, Мулло Мирсаиди Истаравшанӣ, Мулло Ҳасанхочаи Оҷиз, Раиси Ёротеппагӣ, Мирзо Толиб ибни Муҳаммадсобир, Муҳаммад Назари Назар, Сайидғозии Музтар, Муҳтасиб, Мирзо Шарифи Дабир, Халифа Сиддиқ ибни Ортиқхоча Шаҳид, Муҳаммадшарифи Гулханӣ, Муҳаммадшарифи Ғарибӣ, Умархони Амирро муттаҳид намудааст, ки “ то соли 1790 теъдодашон зиёда ба 170 нафар мерасид” [116, с. 56].

Баъд аз вафоти Ҳоча Убайдуллоҳи Солик ба ин доираи адаби Саидғозии Нола сарварӣ мекунад. Дар давраи сарвари ӯ шоирони хеле ҷавони Ёротеппа ба мисли Накхат, Мунсиф, Дилшод, Ранҷур, Шаҳоб, Бедор ва Восиф ба ин маҳфил шомил мешаванд. Муҳаққиқ У.Каримов баъзе намояндагони доираҳои адабии Мовароуннаҳрро ном бурда, номи баъзе намояндагони доираи адабии Истаравшанро низ зикр менамояд. Ӯ дар ин хусус менависад, ки дар ин давра дар Ёротеппа Муҳаммадсолеҳи Нодим, Мирзо Сиддиқи Фано, Ҳусайнхочаи Ҳичлат аз шоирони номдори замон буданд.

Дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX ба ҳайати хонигариҳои мухталиф дар натиҷаи кашмакашҳо ворид гардидани маҳалҳои

точикнишин анъана мегардад. Ин ҳолат, албатта, ба рушду такомули адабиёт, илм ва анвои гуногуни ҳунар бетаъсир намондааст. Вусъат ёфтани анвои гуногуни шеърӣ дар адабиёти равияи пешқадами ин мақтаи таърих тамоюли тоза – биллингвизмо ба вучуд овард. Бояд таъкид намуд, ки дар таърихи адабиёти форсу тоҷик ба ду забон шеър сурудани шоирон падидаи нав нест. Дузабонӣ дар адабиёти ин давра беш аз пеш авҷ гирифт, зеро аксари суханварон тавоноӣ ва қудрати офариниши хешро ба ду забон амалӣ мегардониданд.

Муҳаққиқон И.С. Брагинский [52], У. Каримов [66; 68], Э. Шодиев [132; 133], Д. Ваҳҳобзода [55], С. Саъдиев [112], С. Амиркулов [34], Н. Охунҷонова [106] ва дигарон қорҳои таҳқиқоти арзишмандеро оид ба масоили таъсирпазирии адабиёти ўзбек аз адабиёти тоҷик ва дар муайян намудани ташаккул, таҳаввули равобити адабӣ, иҷтимоиву сиёсии мардуми тоҷику ўзбек дар давраҳои гуногуни таърихӣ анҷом додаанд.

Адабиётшинос С. Амиркулов дар пажӯҳиши худ “Таҳаввули жанрҳои адабиёти тоҷик дар нимаи аввали асри XIX” ба масъалаи мавриди назар тавачҷух намуда, тавсеа ёфтани робитаҳои адабиёту маданияти мардуми тоҷику ўзбек, вусъат ёфтани забони туркӣ дар муомилоти халқҳои Мовароуннаҳр ва чун забони дувум эътибор пайдо кардани он барои мардуми тоҷик, хусусан, дар марказҳои адабию маданияи Осиёи Миёнаро сабабҳои муҳими таърихию объективӣ нишон додааст. Ҳамзамон, муаллиф таъкид менамояд, ки дар назди намояндагони адабиёти равияи пешқадами тоҷик талаботи тоза ба иншои осори бадеӣ ба вучуд омад: асаре бояд офарид, ки завқу кайфияти ҳамҷоягии ҳарду халқро қонеъ кунонида тавонад; асарро бо ҳамон сабку шевае эҷод кард, ки барои ҳарду қавм якбора фаҳмо ва гуворо бошад. Суханварони тоҷик бар он кӯшиданд, ки забони ўзбекиро соддаву суфта карда, бо лаҳну оҳанг ва қолабҳои шеваи забони тоҷикӣ ороиш диҳанд, ки ин аз манфиат ҳолӣ набуд [36, с. 89].

Бояд қайд намоем, ки ба ду забон шеър гуфтан аз анъанаҳои қадимаи шоирони тоҷик буд. Ин анъана дар ҳавзаи адабии Истаравшан низ инкишоф ёфта, дар байни адибон раванқ мегирад. Баъзе шоирони ҳавзаи адабии Истаравшан ба забонҳои тоҷикӣ ва ӯзбекӣ осори худро иншо мекарданд. Адабиётшинос У. Каримов оид ба ин масъала ибрози назар карда, заминаҳои зуҳури робитаи ду забони мавриди назарро ба замони Ҷомӣ Навоӣ пайванд медиҳад, зеро бо ташаббус ва маслиҳати Абдурахмони Ҷомӣ шоирони бисёре дар давраи ӯ ин равишро давом додаанд [66, с. 73]. Бояд ёдовар шуд, ки дар гузариши ин падида Алишери Навоӣ ҳиссаи хеле калон дорад.

Таҳқиқи адабиёти ин давра нишон медиҳад, ки адабиёти дузабона нисбат ба даврони пеш вусъати тоза гирифта, осори шоирони дузабона ҳамчун воқеаи муҳими адабӣ маъмул мегардад.

Муҳаққиқ У. Каримов фикрашро давом дода, аз ҷумла қайд мекунад, ки Нодими Истаравшанӣ, Мирзо Сиддиқи Фано, Ҳоҷӣ Муҳаммади Шаҳдӣ, Ортуқхоҷаи Шаҳид, Халифа Сиддиқ, Сӯфӣ Ғаниро шоирони дузабонаи истаравшани ин давра ҳисоб кардан мумкин аст, зеро онҳо дар ривочу раванқи забону адабиёт ва афкори иҷтимоии халқҳои тоҷикӣ ӯзбек саҳмгузор буда, беҳтарин анъанаҳои пешгузаштагонӣ бузурги худро мувофиқи завқу салиқаи худ ва дар доираи талаботи замон давом додаанд [66, с. 74-75].

Адабиётшинос З. Улмасова оид ба ин нуқта андешаи худро чунин баён намудааст, ки лоиқи дастгирӣ: "...дар тӯли ҳашт аср (XII-XX) раванди дузабонагии ӯзбекӣ-тоҷикӣ дар адабиёти тоҷик гоҳе гузариш ба тақвият меёфт, гоҳе заъифу сустӣ пайдо мекард, аммо ҳеҷ гоҳ қатъ нагардид, хусусан, дар фосолаи таърихии аз нимаи дуюми асри XVIII то ибтидои асри XX вусъатёбии ин ҷараён қобили тавачҷуҳ аст" [119, с. 10-11].

Дар маҳфили адабии дар давоми солҳои бистуми асри XVIII ташкил ёфтаи даргоҳи Ҳоҷа Мӯсо шоирон Ҳоҷа Юсуфи Возеҳӣ, Шайдои Хучандӣ, Шӯҳрии Хучандӣ, Султонхони Адо, Мирзо Сиддиқи Фано ва ҷанде ба забони ӯзбекӣ низ шеър мегуфтанд. Агар шоирон Ҳоҷӣ Муҳаммади

Шахдӣ, Ортуқчоҷаи Шаҳид, Халифа Сиддик, Сӯфӣ Ғанӣ барои муридону мухлисони худ ба забони туркӣ – ўзбекӣ шеърҳои динӣ-истиғфорӣ гуфта бошанд, шоирон Султонхони Адо, Сайидғозии Нола ва Мўсохони Мўсо бо забони ўзбекӣ ашъори хуби лирикӣ иншо менамуданд.

Шоирон Мирзо Сиддиқи Фано ва Султонхоҷаи Адо ашъори ба забони ўзбекӣ гуфташонро ҳатто ба девон дароварда буданд, ки дар он ғазалу рубоӣ, мухаммасу соқинома, чистону дигар шаклҳои шеърӣ навишташон низ гирд оварда шудаанд.

Қобили қайд аст, ки аксарияти шоирони дузабонаи ин доираи адабии Истаравшан дар пайравии ашъори лирикии намояндагони адабиёти ўзбек ба мисли Алишери Навоӣ, Бобораҳими Машраб ва Муҳаммад Фузулӣ асарҳо эҷод мекарданд.

Ногуфта намонад, ки бо ду забон эҷод кардани асарҳои назмию насрӣ аз адиб ба хубӣ дониستاني забонро тақозо мекунад. Барои тақвияти ин фикр намунаи ҷавобияи матлаъҳои баъзе ғазалҳои ин шоиронро меорем:

Навоӣ:

Оҳ ким ул, ошно бегона бўлдӣ, оқибат,

Ҳажридин беморлигим афсона булди, оқибат [16, с. 27].

(Тарҷума: / Оҳ аз он ошно бегона гаштам оқибат,

Аз фироқи ҳачри ӯ афсона гаштам оқибат /).

Фано:

Ботил ўлдӣ ёр базми иҷра ағёр оқибат,

Мен эшиқда телмуруб маҳруми дидор оқибат [25, в. 76].

Тарҷума: / Ёр бо ағёр базм дорад оқибат,

Ман паси дар маҳруми дидори ӯям оқибат/).

Навоӣ:

Жонон тоши уруб ҳарён янги доғимни афкор эт,

Ичимидан лоладек, ишқ иҷра тошимни намудор эт [16, с. 27].

Тарҷума: / Санги ҷонон захми навамо доғ зад,

Чу лола, аз дарун ишқи маро равшан намуд/

Фано:

Кўнгил, мулкани султони эсанг бу мулкни обод эт,
Тарахҳумайла, ай бераҳм, тарки зулму бедод эт [25, в. 76].

Тарчума: / Агар сухани мулки қалбӣ, ин мулкро обод кун,
Тарахҳум соз, эй бераҳм, тарки зулму бедод кун /).

Эҷодиёти шоирони дузабонаи доираи адабии Истаравшани нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX бо шеърӣ шуароӣ ўзбек на танҳо наздикӣ пайдо кардааст, балки ягонагии маъноиро низ касб намудааст. Шоирони ҳавзаи адабии мазкур дар фаъолияти хеш ба дурӣ ҷустан аз адабиёти умумии миллӣ роҳ намедоданд. Дар осори онҳо ҳам ба мисли дигар намояндагони ҳавзаҳои адабӣ анъана ва таъсири мавзуоти адабиёти гузашта хеле равшан ба назар мерасад.

Адабиётшиноси рус, муҳаққиқи адабиёти руси асрҳои XVII ва XVIII Е.К. Ромодановская оид ба ин масъала қайд мекунад, ки “дар ҳақиқат адабиёти вилоятӣ аз адабиёти халқҳои дар дохили он буда, бо он фарқ мекунад, ки вай ба таври худ қисми таркибӣ ва ҷудонашавандаи адабиёти миллӣ буда, пеш аз ҳама, ба ягонагии забонаш пайваста мебошад” [111, с. 173].

Бояд таъкид намоем, ҳарчанд ки суҳанварӣ ва суҳанпардозии адабиёти пешин аз нигоҳи анвоъ ва жанри адабӣ дар байни адибони доираи адабии Истаравшан такмил ёфт, бо вучуди ин онҳо аз маҳдудияти таърихии замон озод набуданд. Дар ҷаҳонбинӣ ва осори онҳо афкори ҳукмрони он давра низ дида мешуд. Дар баробари ин ҳама, мундариҷоти эҷодиёти зумрае аз шоирони доираи адабии Истаравшан қисмати беҳтарини адабиёти нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX-ро дар бар мегирифт. Мавзӯҳои ҳимояи мардуми одӣ, халқи заҳматкаш, ҳунармандони касодгашта, зулму ситами амалдорон, судхӯрон, норизоӣ ва нафрат аз тартиботи саҳти давр дар

осори манзуму мансури адибони истаравшанӣ аз мавзуъҳои муҳимтарин дар ин марҳила гаштааст.

Сайидғозии Нола, Султонхони Адо, Ҷазбӣ, Шокир, Воқиф, Зоеъ, Мунсиф, Мӯсо Азиз, Шоҳ Абдулло, Муҳаммадзамон, Шаҳид, Афсус, Шариф, Саҳир, Бедод, Аброр, Оқиз, Муҳтасиб ва Нодим, ки аз гурӯҳи шоирони озодфикри ҳавзаи адабии Истаравшан буданд, бо сурудаҳои хеш мардуми одии азиятдидаи Истаравшанро руҳбаланд мекарданд. Адибони номбаршуда тавассути офаридаҳои хеш рӯ ба рӯи муҳити тоқатфарсои саршор аз зулму ситам қарор доштанд. Эътирози шоирон, эътирози субъекти лирикӣ, аҳли хираду дониш ва мардуми бечораи мамлакат ба муқобили беадолатӣ ва нобаробариҳои иҷтимоии муҳити зулмободи он давр буд [66, с. 32].

Ба мулоҳизаи мо, бояд ба назар гирифт, ки яке аз хусусиятҳои ашъори шоирони доираи адабии Истаравшан дар муҳтавои анвои шеърӣ бештар ҷанбаи иҷтимоӣ доштани онҳо мебошад. Хусусан, дар жанри ғазал қаҳрамони лирикии ашъори бархе аз адибон аз субъекти қаҳрамони лирикии шоирони пешин бо зиёдтар ба ғам ошноӣ доштанишон тафовут дорад. Масалан, қаҳрамони лирикии ашъори Мирзо Сиддиқи Фано нисбат ба қаҳрамони лирикии шоирони дигари ин давра аз дарду алам ва ғаму ҳасратҳои замонаи ситамгар зиёдтар мутаассир аст. Аз ин ҷост, ки дар саросари ғазалиёти ӯ ва ашъори шоирони ҳамнишинаш мисли Ҳочӣ Муҳаммади Шаҳдӣ, Комилхочаи Накҳат, Саидғозии Нола, Султонхони Адо ва дигарон ифодаи ҳиссиёти шодиву хурсандӣ ниҳоят кам буда, субъекти лирикиро бори гарони андуҳ ва душвориҳои тақатгудози давр фишорҳои саҳт медиҳад. Дар ин пораи ғазал Мирзо Сиддиқи Фано ба ин маънӣ ишора карда мегӯяд:

Киштии вучуди ман ғарқи баҳри ғам гашта,

Аз ҳаводиси даврон бар сарам наҳанг омад.

Мазраи дили моро сӯхт саҳтии даврон,

Хирманаш ба қасди ӯ чун шарар зи санг омад [25, в. 18а].

Оҳангу гуфтори ғазалиёти Ҳоҷӣ Муҳаммади Шаҳдӣ саршор аз шикоят
зиндагии фақирона, носозиҳои даврон ва ҷабру зулми ҳокимони маҳаллии он
давра аст. Ў дар яке аз ғазалҳои аз ғаму кулфати зиёд, дурии маҳбуба ва
дарди фироқ шикоят карда, мегӯяд:

Ғар аз дил охро берун кунам, ахтар шавад коғаз,
Нависам нома, аз сӯзи дилам дафтар шавад коғаз.
Барад боди сабо бидҳад саломи ман ба дасти ӯ,
Кушояд он замон созад назар абтар шавад коғаз.
Агар лутфу карам созад, нависад номаи некӣ,
Сабо орад ҳамон дам нома, тоҷи сар шавад коғаз [153].

Нодими Истаравшани аҳволи иҷтимоӣ, дунёи маънавӣ, зиндагии
мардуми одӣ ва руҳияи онҳоро ба қалам дода, дар як силсила шеърҳои аз
зулму торочгарии хон, амирону амалдорони феодалӣ ва аз саҳтии зиндагӣ
ба дод омадани мардум сухан меронад. Қаламрави шодӣ дар назари шоир
харобазор аст. Зиёда аз ин, ӯ дар он давр ягон беҳбудиро намебинад:

Дар харобободи шодӣ ранги маъмурӣ кучост! ?
Омадам аввал харобу меравам охир хароб [17, в. 41а].

Шоир дар ғазали дигар аз азоби зиндагӣ шикоят карда мегӯяд:

Эй ки ҳастӣ беҳуд аз ҷоми шароби зиндагӣ,
Нест ҷуз лаҳти лабат охир китоби зиндагӣ.
То нафас боқист, бе кулфат наёяд зистан,
Мекашам аз ҳар касу нокас азоби зиндагӣ.
Ғаҳ чу мӯ дар оташам, ғаҳ тор бар ишканчаам,
Мондаам то зиндаам, дар теғу тоби зиндагӣ....
Хидмати пирон гузидан бо ҷавонон мешавад,
Муҷиби умри дарозу комёби зиндагӣ.
Бози пирӣ тоқати шасти ҷавониҳо шикаст,
Доғ шуд Нодим аз ин шайбу шабоби зиндагӣ [17, в. 29а].

Чунон ки аз мисолҳои оварда аён мегардад, афкори шикоятии қисми зиёди ашъори шоирони истаравшанӣ ба мисли Саидғозии Нола, Тӯрахочаи Афсӯс, Ҳоҷӣ Муҳаммади Шаҳдӣ, Мирзо Сиддиқи Фано ва Нодими Истаравшанӣ муҳимтарин фазилатҳои инсониро дар худ таҷассум намудаанд. Онҳо вазъи саҳти иҷтимоӣ, зиндагонии вазнини мардуми одӣ ва афкори онҳоро бисёр хуб тасвир намудаанд, чунки қисми зиёдашон ба ин табақаи иҷтимоӣ мансуб буданд. Аз ин лиҳоз, ин омил шеваи ниғориш ва ифодаи баёни фикр ашъори шоирони ин даврро хеле ҷаззобу таъсирнок намудааст.

Дар доираи адабии Истаравшан ғайр аз шеърӯ шоирӣ ба ҳунари хаттотӣ, мақомхонӣ, лаввоҳӣ, саҳҳофӣ диққати ҷиддӣ дода мешуд. Баъзе шоирони доираи адабии мазкур ҳамчун хаттот ном бароварда буданд. Аз ҷумла, шоирон ба мисли Охунди Мирҳусайн, Мирзо Шарифи Дабир, Сайид Авлиёхони Уроқи Ёротеппағӣ, Юнусхочаи Ҳичлат, Муҳаммадназар Ибни Боқимуҳаммади Истаравшанӣ, Мавлавӣ Абдулло ибни Неъматуллоҳи Ёротеппағӣ, Ҳасанхӯча ибни Абдулвадуд, Муҳаммад Юсуф, Мирзо Бобокалон, Охунҷони Истаравшанӣ, Тӯрахочаи Истаравшанӣ, Мирсолеҳ ибни Муҳаммад, Мирзикриё Маҳдуми Ёротеппағӣ, Пошоҳӯчаи Истаравшанӣ, Раҳимқулбеки Истаравшанӣ, Мулло Садриддин, Мирзо Сиддиқи Фано, Мир Яъқуб ва Қорӣ Охунҷон ба навиштани 36 навъи хатти арабӣ ҳамчун дастпарварони мактаби хаттотии ҳавзаи адабии Истаравшан дар замони худ машҳур шуда буданд.

Оид ба ин падида С. Султон қайд мекунад, ки маҳфили илмию адабӣ бо саъйи муршиди замон Ҳоҷа Мӯсо ва ҳаммаслакони ӯ шоирон Ҳоҷа Ибодуллои Толиб, Суфӣ Ғанӣ, Халифа Сиддиқ, Ҳоҷа Убайдуллоҳи Солик, Муллоҷони Шайдо ташкил гардида, муддати 19 сол фаъолият намуд.

Аҳли адабиёт ва донишмандону фозилон дар доираи адабии Истаравшан мисли намояндагони илму адаби дигар ҳавзаҳои адабӣ вобаста ба донишу малака ва истеъдод мавриди эҳтироми зимомдорони давр қарор

мегирифтанд. Эшон, аксаран, гоҳе мавриди ҳурмату иззат ва гоҳе мавриди қаҳру ғазаби давлатдорон қарор гирифта, ба пастию залилӣ ва марг расонида мешуданд.

Қайд кардан лозим аст, ки бо сабаби носозгориҳои таърихӣ ва ҷангу ҷидолҳо барои рушди доираи адабии Истаравшан монеа ба вучуд меояд.

Таъқибҳои ҳокимони давр шоирон, аз ҷумла Саидғозии Ноларо ором намегузоштанд. Саидғозии Нола бо 40 нафар шоир ва 5 нафар хаттоти хавзаи адабӣ дар қатори 13 ҳазор дастгиршудагони ҳодисаҳои мудҳиши бавуқӯмадаи Истаравшан соли 1816 ба Хӯқанд оварда мешаванд. Хони Хӯқанд Умархон дар заминаи доираи адабии Истаравшан ва шоирони муҳочиршуда доираи адабии дарборро таъсис медиҳад, ки муддати 80 сол фаъолият намудааст. Доираи адабии Истаравшан бошад, қариб ба дараҷаи фаромушӣ расида буд.

Бархе аз адибони номдору соҳибдевор ва ҳунарманд ба мисли Ҳоҷӣ Муҳаммади Шаҳдӣ, Нодими Истаравшанӣ, Ҷазбӣ, Солех, Мирзо Сиддиқи Фано дар зодгоҳашон паноҳ бурда, то охири ҳаёт дар он ҷо умр ба сар бурдаанд.

Аз таҳқиқ ва мулоҳизаҳои боло оид ба дараҷаи омӯхта шудани доираи адабии Истаравшан дар охири асри XVIII ва аввали асри XIX то дараҷае маълум гардид, ки дар ин марҳилаи адабиёт шоирони доираи адабии мазкур дар шароити вазнини сиёсӣ иқтисодӣ умр ба сар бурдаанд. Аз осори шоирони ин доираи адабӣ маълум шуд, ки адабиёти тоҷик дар ин давра дорои хусусиятҳои хос мебошад.

Ҳамин тариқ, маълумоти сарчашмаҳои адабию таърихӣ собит месозанд, ки дар Истаравшани нимаи дувуми қарни XVIII ва нимаи аввали асри XIX доираи адабии пурвусъате ташаккул ёфта буд, ки аз лиҳози раванқи адабӣ, шумораи шоирону адибон ва фузуниву арзиши маҳсули адабӣ аз марказҳои бузурги раванқи адабиёт дар Мовароуннаҳр ба ҳисоб мерафт.

2.2. Таъсири сабки ҳиндӣ ба ашъори шоирони доираи адабии Истаравшани нимаи дувуми қарни XVIII ва нимаи аввали асри XIX ва дузабонӣ дар ин давра

Таъсирпазирии адибони нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX доираи адабии мазкур дар эҷоди шеър аз суханварони пешин хусусияти асосии адабиёти даврони мазкур маҳсуб меёбад. Ҳарчанд доир ба ин масъала адабиётшиносони тоҷик ба таври муфассал ибрози андеша карда бошанд ҳам, мақсади мо таъкиди таъсирпазирии адибони ин доираи адабӣ, маҳорату хунарии эшон дар гуфтани ғазал дар муқоиса бо шоирони пешин мебошад. Муҳаққиқон дар ин ҷода андешаҳои пурарзишу ҷолибе баён намуда, бар он ақидаанд, ки шоирони доираи адабии Истаравшан низ дар қатори дигар намояндагони ҳавзаҳои адабӣ аз мактаби бедилӣ сабақ омӯхтаанд. Дар китоби “Мирзо Абдулқодири Бедил” С. Айнӣ фаслери оид ба таъсири Бедил ба шоирони Осиёи Миёна бахшида, дар хусуси пайравони шоир сухан ронда, чанд нафарро аз шоирони боистеъдод низ номбар кардааст [2, с. 326].

Таҳқиқоти солҳои охири олимони гувоҳӣ медиҳанд, ки таъсирпазирӣ аз сабки бедилӣ ва намояндагони он дар ашъори шоирони доираи адабии Истаравшани нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX низ ба назар мерасад.

Зикр кардан ба маврид аст, ки ғайр аз С. Айнӣ [1954], инчунин, адабиётшиносон А. Мирзоев [1977], Р. Ҳодизода [1967], А. Абибов [1974], У. Каримов [1974], С. Саъдиев [1985], С. Амиркулов [2010], А. Сатторзода [1982], С. Султонов [2002], А. Насриддин [2019], Б. Ҳамдам [1997], Н. Нуоров [2002] ва дигарон ба баррасии адабиёти тоҷик дар нимаи дуҷуми асри XVIII ва аввали асри XIX пажӯҳиш анҷом дода, оид ба таъсири сабки ҳиндӣ дар адабиёти тоҷик ибрози ақида намудаанд. Бояд ёдовар шуд, ки рисолаи Б. Ҳамдамов зери унвони “Савмаи маърифат” бевосита дар хусуси таъсири эҷодиёти Мирзо Абдулқодири Бедил ба адабиёти тоҷик дар нимаи дуҷуми асри XIX баҳс мекунад [124].

Мирзо Абдулқодири Бедил ба ҳайси шоир ва мутафаккири бузург дар сабки ҳиндӣ ба арсаи адабиёти форсизабони Ҳинд ворид гардид. Услуби нигориши ӯ таваҷҷуҳи шуарои Мовароуннаҳрро ба худ кашидааст.

Адабиёти тоҷики нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX шоирони ин мавзео низ зери таъсири тақлиди шеъри Мирзо Абдулқодири Бедил қарор дод. Сабки бедилӣ дорои хусусиятҳои хос буда, мазмунофаринӣ, нозукхаёӣ, тозабаёнӣ аз ҷумлаи онҳост.

Пайравӣ қардан ба сабки ҳиндӣ, бахусус ашъори Мирзо Абдулқодири Бедил, аз вижагиҳои хоси назми шоирони хушзавқи ҳавзаи адабии Истаравшан мебошад. Воқеан, аксари шоирони ин доираи адабӣ, дар баробари идома бахшидани суннатҳои шеърии гузаштагон, сабки ҳиндӣ, хосса Мирзо Абдулқодири Бедилро идома додаанд. Шоирони ҳавзаи адабии Истаравшан ба офаридаҳои бадеии шоирони сабки ҳиндӣ, хусусан Бедил, бештар пайравӣ қарда, дар банди тақлид ба сабки ҳиндиву услуби бедилӣ буданд. Дар ин доираи адабӣ шабнишиниҳои адабӣ баргузор қарда мешуд ва аҳли адаб шеъри Бедилро хонда, тавзеҳ меоданд.

Шоирон Убайдуллоҳи Солик, Султонхони Адо, Саидғозии Нола, Ҳичрат, Дабир, Мирзо Сиддиқи Фано ва боз чанде дигарон ба ғазалҳои мушқилписанди Бедил назира гуфтаанд ва дар ин равиҷ муваффақият низ ба даст овардаанд. Ин шоирон дар асоси калима, иборот ва силсилаи образҳои Бедил маънӣ ва образҳои нав офарида, ҳологи рӯҳонӣ, носозии айёму шароити даврони худро ба тасвир меоварданд.

Масалан, ба ғазали дар радифи “қарду рехт” навиштаи Бедил Саидғозии Нола ва Мирзо Сиддиқи Фано ҷавобияҳо гуфтаанд, ки онҳоро ҳамчун мисол меоварем:

Ғазали Бедил:

Дӣ тарангӣ аз шикасти соғарам гул қарду рехт,

Шаш ҷиҳат кайфияти чашми тарам гул қарду рехт.

Шаб чу чашмам ваъдаи дидор дар оташ нишонд,

То саҳар оина аз хокистарам гул карду рехт.
Хилвати розам бихишти ғайрати товуси кист?
Рангҳо чун ҳалқа беруни дарам гул карду рехт.
То таҷарруд аз асар пардохт авзои маро,
Соз ҳамчун мӯ зи чашми лоғарам гул карду рехт...
Сайри миҷгон чуз надомат сози парвозе надошт,
Баски мондам норасо, ашк аз барам гул карду рехт.
Сафҳаам ёди кӣ оташ зад, ки то миҷгон задан,
Сад нигоҳе вопасин аз пайкарам гул карду рехт.
То бипӯшам, Бедил, он ганҷе, ки дар дил доштам,
Олами вайронӣ аз бому дарам гул карду рехт [6, с. 74].

Ғазали ҷавобияи Нола:

Шаб на танҳо ашк аз чашми тарам гул карду рехт,
Доғи маҳрумӣ чу шамъ аз пайкарам гул карду рехт.
То шудам, ваҳшатсаводи маънии рамзи хаташ,
Оламе аз тирабахтӣ бар сарам гул карду рехт...
То кадомин навбахори ҳусн бунёдам гудохт,
Сад чаман рангинӣ аз хокистарам гул карду рехт.
Шаб зи базми май хиромон рафт шӯхи ман бурун,
Ашки навмедӣ зи чашми соғарам гул карду рехт.
Сад найистон, Нола, чандин баҳри ашк аз дурият,
Чун рақам кардам, ки тори мастарам гул карду рехт [5, с. 19а] .

Ғазали ҷавобияи Фано:

Шӯру савдое, ки, ё Раб, бар сарам гул карду рехт,
Ин димоғошуфтагӣ андар барам гул карду рехт.
То ба ёди маҳваше кардам ҳучуми гиря соз,
Ҳамчу анҷум ашк аз чашми тарам гул карду рехт.
Чун рақам кардам, ба коғаз васфи гулзори рухе,
Нолаи булбул зи тори мастарам гул карду рехт.

Як қалам аз нола дил сӯхт андар боби шавқ,
Чун сипанде буду андар мичмарам гул карду рехт.
Шоми ҳичрон то дами субҳаш ҳар он кавкаб маҳ аст,
Ашки гардун бин, ки ҳоли абтарам гул карду рехт.
Эй Фано, даврон маро бо дарду ғам карда ҳадаф,
Тири борони бало дар пайкарам гул карду рехт [25, в. 41a].

Султонхони Адо низ яке аз пайравони сабки Бедил буда, ғазалиёти ӯ аз ҷиҳати содагиву равонӣ, муҳтаво ва бадеиёт ҷолиб мебошанд, вале дар баъзе шеърҳои дар тақлиди Бедил нигоштаи ӯ мушкилфаҳмиҳо ба назар мерасанд. Ҳамчун намуна матлаи яке аз ғазалҳои Султонхони Адоро, ки дар ҷавоби ғазали Бедил гуфтаасту матлааш ин аст, дар поён меорем:

Матлаи ғазали Бедил:

Эй адам, мушкил ба осон сайри имкон кард шамъ,
Доғ шуд, афрӯхт ашқу оҳ сомон кард шамъ [6, с. 968].

Матлаи ғазали Адо:

Шаб бурун рафтӣ туву як ҳалқа мотам гашт базм,
Рехт ашқ аз ҷаври ту, гесӯ парешон кард шамъ [17, в.23].

Омӯзиш ва таҳлили мазмуну мундариҷаи ҷавобияҳои Саидғозии Нола, Мирзо Сиддиқи Фано ва Султонхони Адо дар муқоиса бо ғазали Бедил аз нигоҳи маъниву образофаринӣ собит месозанд, ки ғазалҳои ин шоирон бо ғазали Бедил шабоҳате надоранд, вале дар услуби нигориши ин адибон таъсири шеъри Бедил баръало ба ҷашм мерасад. Ин адибон дар ашъорашон оҳангҳои шиква аз номусоидии давронро ҷойгир намуда, дигаргуниҳои иҷтимоиву сиёсии ҳамоно давраро таблиғ кардаанд.

Тавре аз мулоҳизаҳои боло бармеояд, баррасии ашъори шоирони Истаравшан дар охири қарни XVIII ва аввали асри XIX бо назардошти робита бо дигар доираҳои адабӣ аз масъалаҳои камтаҳқиқшудаи илми адабиётшиносии мо боқӣ монда, омӯзиши он барои шинохти вазъи адабӣ,

осори шоирон ва ҳунари шоирии адибони ҳавзаи адабии Истаравшани давраи мазкури адабиёт мусоидат менамояд.

2.3. Зиндагиномаи Мирзо Сиддиқи Фано ва мақоми ӯ дар доираи адабии Истаравшан

Мирзо Сиддиқи Фано аз зумраи шоирон ва равшанфикрони маъруфи охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX-уми Истаравшан ба шумор меравад. Ин шоири тавоно ва соҳибистеъдод аз худ мероси арзишмандеро ба наслҳои минбаъда ба ёдгор гузоштааст ва дар хусуси теъдод, шаклҳо ва муҳтавои он дар боби минбаъда ба таври пурра таҳлилу таҳқиқи илмӣ анҷом мешавад. Дар ин қисмати қор бошад, роҷеъ ба мероси адабии шоир, ҳамчун яке аз намоёнтарин шоирони ҳавзаи адабии Истаравшани охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX маълумот пешниҳод мекунем.

Далели ин гуфтаҳо, ки Мирзо Сиддиқи Фано шоири тавонои ҳавзаи номбурда будаст, маҳбубияту маъруфияти ӯ дар байни аҳли адаб ва мардуми Истаравшан дар тули беш аз дусад соли охир мебошад. Аксари муҳаққиқони адабиёти тоҷики асрҳои XVIII-XIX Мирзо Сиддиқи Фаноро ба ҳайси адиби забардаст ва машҳури замонаш ба қалам додаанд. Мутаассифона, то солҳои охир ба истиснои баъзе маълумоти тазкираҳо ва ишораҳои муҳаққиқон мо оид ба рӯзгору осори Мирзо Сиддиқи Фано иттилои қомилро ба ҷуз девони ӯ дар даст надоштем. Тавассути таҳлилотӣ қомилу фарогир мо қиддан на танҳо дар бораи аҳволу осори шоир, балки дар бораи муҳити адабии Истаравшани охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX маълумоти қофӣ ба даст овардем.

Дар хусуси Мирзо Сиддиқи Фано, ба ҷуз девони дастнависи худӣ ӯ, дар дигар маъхазҳои адабию таърихӣ гузашта маълумоте дастрас нест. Бинобар ин, дар омӯхтани ҳаёту эҷодиёти Мирзо Сиддиқи Фано маъхазӣ ягона ва қаронбаҳо девони дастнависи худӣ шоир аст.

Қуноне ки гуфта шуд, дар адабиёти илмӣ дар бораи ин шоир соли 1955 мақолаи А. Мухторов нашр шуд. Муаллифи мақола бори нахуст соҳибдевор

будани Мирзо Сиддиқи Фаноро хабар дода, аз девони шоир ба сифати намуна нух чистон овардааст [147, с. 2]. Ин чистонҳо пас аз як сол дар маҷмуаи “Чистонҳо”-и Р. Амонов ва Я. Калонтаров бо тавзеҳоти илмӣ нашр гардид [30].

Ба чуз ин, дар “Очерки таърихии мулки Ёротеппа дар асри XIX” ном асари А. Мухторов аз хусуси нусхаи девон, соли тадвини он ва ба ин восита давраи зиндагиву мазмуни ашъори Мирзо Сиддиқи Фано чанд нуктаи ҷолиби диққат дарҷ шудааст [91, с. 95-96].

Баъдтар доир ба девони ғазалиёт ва мундариҷаи ашъори Мирзо Сиддиқи Фано мақолаи С. Султонов нашр шуд. Дар мақолаи мазкур С. Султонов дар бораи дар охири асри XVIII дар Ёротеппа таваллуд ёфтани ва то соли 1261/1845 дар Хӯқанду Истаравшан умр ба сар бурдани шоир маълумот додааст [116, с. 2].

Мирзо Сиддиқ ибни Тағоймурод мутахаллис ба «Фано» аст. Дар сарчашмаҳои асри XIX бо ин тахаллус номи се шоир қайд шудааст. Яке Муҳаммаднафаси Пирмастист, ки дар “Тазкират-уш-шуаро”-и Муҳтарам [22, в. 292], ду нафари дигар аз шоирони Озорбойҷон буда, дар “Тазкираи наввоб”-и Мир Муҳсини Наввоб қайд гардидаанд.

Мирзо Сиддиқи Фано тақрибан миёнаҳои ҳукумати Норбӯта (1768 – 1798) дар вилояти Ёротеппа ба дунё омадааст. Дар ин хусус ҳуди шоир дар дебочаи девонаш менависад, ки “...фақири бибизоат валади афсаҳулуламо Тағоймурод маҳрумӣ мағфури Мирзо Сиддиқи Ёротеппагист” [25, в. 3а]. Аз “афсаҳулуламо” унвон гирифтани падари шоир маълум мешавад, ки Тағоймурод аз донишмандони замони худ будааст. Мирзо Сиддиқ аз овони хурдсолӣ дар тарбия ва парастории бевоситаи падараш, аввал, дар мактаб ва сипас, дар мадраса ба омӯхтани илмҳои динӣ ва зарурии замона машғул мешавад. Ё дар андак муддат мактабро ба итмом расонда, чанд гоҳ дар мадрасаи ҳуди Ёротеппа таҳсили илм менамояд. Аз ин хусус низ шоир дар дебочаи девонаш менависад, ки “умре ба улуми диния ва масоили бақия

иштиғол менамудам. Аз ҳар кадом улум андар кайфияти омол баҳра ёфтам” [25, в. ба]. Аз ин гуфтаҳо равшан мешавад, ки Мирзо Сиддиқи Фано дар мадраса таҳсил намуда, аз илмҳои гуногуни замона ба хубӣ баҳравар гардидааст. Чунон ки аз маълумоти девони ӯ равшан мегардад, дар баробари омӯхтани сарфу наҳви арабӣ, таърихи адабиёти форсу тоҷик ва турк дар мактаби хаттотии доираи адабии Истаравшан таҳсил намуда, дар навиштани ҳафт қалам хат ба дараҷаи устодӣ мерасад [83, с. 11]. Пас аз ин Мирзо Сиддиқи Фано, шояд ба сабаби такмили минбаъдаи илму дониш бошад, чанд муддат дар маркази онвақтаи хонияи шаҳри Хӯқанд зиндагӣ мекунад. “Раҳти қоматро, -менависад ӯ, ба тарафи Хӯқанд кашида, чанд вақт дар он ҷо бар маснади иқомат муқим гаштам” [25, в. ба]. Ба Хӯқанд омадани ӯ, зоҳиран, ба давраи ҳукмронии амир Умархон (1799-1822) рост меояд, зеро маҳз дар ҳамин вақт шуҳрати хонигарӣ баланд шуда, ба маркази он аз гӯшаву канори Осиёи Миёна аҳли илму фазли бисёре ҷамъ омада буданд. Мирзо Сиддиқи Фано низ дар ҳамин вақтҳо ба Хӯқанд омада, аввал дар мадраса, шояд дар мадрасаи “Ҷомеъ”-и худи Умархон бошад, таҳсили илм мекунад. “Баъди чанд муддат, - таъкид мекунад шоир, - маҳзани табъам аз ҷавоҳири лоалии маонӣ мамлу гашта ва шаъшааи анвори илму фазлам дар он вило шуҳрат ёфт” [25, в. ба]. Шуҳрати дар хӯқандёфтаи шоир, аслан, ба давраи баъди вафоти амир Умархон (с.в.1822) мутобиқ меояд. Чунки агар ӯ то ин вақт шуҳрат меёфт, номи шоир бояд ба “Маҷмуаи шуаро”-и Фазлии Намангонӣ, ки соли 1236/1822 тартиб дода шудааст, дохил мегардид. Ғайр аз ин, дар ин рӯзгор дар Хӯқанд бо илму фазилат ва шеърӯ шоирӣ шуҳрат ёфтани Мирзо Сиддиқ баъди вафоти Зокирхоҷаи Намангонӣ (в. 1240/1824) будааст. Шоир хотирнишон мекунад, ки “шабе он бузурги ҳақ ва волии мутлақ эшон Зокирхоҷаи Намангонии марҳумро дар хоб дидам... Аввал ғазалашонро мухаммас кардам. Баъд аз он ба андак тавачҷух ҳар чизе гуфтам, дар силки назм даромад” [25, в. 3а].

Мирзо Сиддиқи Фано ҳарчанд ба адабиёт рағбати тамом дошт ва дар ин соҳа низ ба мисли илмҳои дигари замон дониши пурдомане андӯхтааст, вале ӯ гуфтани шеърро дертар шурӯъ кардааст. Дар ин бобат ӯ таъкид мекунад, ки “фақир дар тақсир шеърро шоириро аднои мартабаи фазли инсонӣ медонистам” [25, в. 36]. Вай ба зудӣ хуб мефаҳмад, ки “шеър низ дохили камолоти инсонӣ аст” [25, в. 5а] “Ба тақозо, - менависад шоир, якчанд авқотро ба ин рамуз масрур дорам, шояд, ки ба абёти саҳоби фикру хаёл ниҳоли муддао боровар гардад” [25, в. 5 а].

Воқеан, дар ин ҷабҳа дере нагузашта “аз гулбуни хаёл” -и шоир ба гуфти худаш “аҷоиб ғунҷаҳои рангин мешукуфад” [25, в. 5а]. Мирзо Сиддиқи Фано дар ҷойи дигари девонаш, эҳтимол, ҳамин давраи ҳаёташро, ки сазовори таҳсини умум гаштааст, ба хотир оварда мегӯяд:

Намедонам ҷӣ рангин шеър сар барзад зи таъби ман,

Ба ғӯшам мерасад з-абнои даврон ҳар замон таҳсин [25, в. 36а].

Дар хусуси баландии таъбу заковати суҳан ва рангинии ҳаёли Мирзо Сиддиқи Фано далели қавии гувоҳи боэътмод девони ашъори худи шоир аст.

Ба ин тариқ, аз ин далелу мулоҳизаҳо натиҷа гирифта, мо гуфта метавонем, ки шуҳрати дар маркази хонияи Хӯқанд ба илму фазилат ва шеърро шоирӣ ёфтаи Мирзо Сиддиқи Фано воқеан баъди вафоти амир Умархон, яъне ба давраи ҳукумати Муҳаммадалихон (1822- 1842) рост меояд.

Замони ҳукмронии ин амир дар таърихи халқҳои тоҷику ўзбек яке аз давраҳои вазнин ва пурфитнаву фасод ҳисоб меёбад, зеро Муҳаммадалихон шахси худписанду мағрур буд. Ӯ на танҳо маслиҳати аҳли фазлро ғӯш намекард, балки ба иллати худписандиву мағрурӣ аксари уламову фузало ва шуарои пешқадами давраи падарашро аз дарбор дур сохта, худ ба айшу нӯш ва ишратҳои пайваста гирифтормегардад. Дар натиҷаи ин амалҳо дар идораи давлат харчу марҷ ривоч меёбад [63, с. 560]. Натиҷаи ҳамин худписандиву бенизомиҳо буд, ки олими маъруфи замон Ҳочӣ Муҳаммад Ҳакимхон бо фармони амир маҷбур мешавад, ки дар давоми як шабонарӯз сарзамини

хонияро тарк гӯяд, ҳамчунин Авазмуҳаммади Нозил аз дарбор ронда шуда, гирифтори зиндон гардад [63, с.172]. Яке аз шоирони машҳури замон Ҷунайдуллоҳи Ҳозиқ ночор ба сӯйи Хоразм раҳти сафар мебандад. Дар ин маврид аз рӯйи маълумоти сарчашмаҳо Мирзо Сиддиқи Фано дар Хӯқанд берун аз дарбор ба таълиму тарбияи толибони илм машғул буд [25, в. 3а]. Аз ин сабаб шояд ӯ ба таъқиби амир дучор наомадааст. Мирзо Сиддиқи Фано оид ба таълими толибони илм шуғл доштани худ сухан ронда, чунин менависад: “Ҳамчун нофаи тотор мардум аз ҳолам бӯ бурданд. Гурӯҳ-гурӯҳ лайливашон бар сари мани Мачнун чун авроқи гул дар бӯстонсарои фазл чамъ омаданд ва тақозои таълими илму фазл намудандӣ” [25, в. 3б]. Аз ин иқтибосҳо аён аст, ки Мирзо Сиддиқи Фано баъди дар илму фазл шуҳрат ёфтагӣ, дар ҳуди маркази хония ба таълими толибони илм машғул гаштааст, вале аз ибораҳои “дар бӯстонсарои фазл чамъ омаданд ва тақозои таълими илму фазл намудандӣ” равшан нест, ки шоир бо ин суханон таълими мактабро дар назар дорад, ё таҳсили мадрасаро.

Чанд вақт ва то кай дар Хӯқанд зистани Мирзо Сиддиқи Фано маълум нест, аммо аз солҳои таълифи ду қитъаи таърих, ки яке бар вафоти Низомиддинхоҷа ибни Исҳоқхони Маҳдуми Аъзамӣ (с.в. 1247/1832) ва дигаре ба вафоти Эшонхоҷаи Аҳрорӣ (с.в.1266/1850) [115, с.116] бахшида шудааст, равшан мегардад, ки шоир дар Хӯқанд то соли 1266 ҳичрӯи ҳаёт ба сар бурдааст. Барои рафъи шубҳа дар поён мисраи таърихи қитъаи якумро меорем, ки ин аст:

برآمد آه و و اه از شهر خواقند

/Баромад оҳу воҳ аз шаҳри Хӯқанд/.

Ин ҷо агар аз қимати ибораи “шаҳри Хӯқанд (1265), қимати ибораи “оҳу воҳ” (18)-ро берун созем, санаи 1247-и санаи ҳичрӯе, ки бар соли 1832-и мелодӣ рост меояд – 33 боқӣ мемонад, ки он соли вафоти Низомиддинхоҷа ибни Исҳоқхон аст. Чунон ки мебинем, шоир дар ин қитъа ҳангоми вафоти Низомиддинхоҷаро ҳамчун шахси шоҳиди воқеа тасвир мекунад. Дар қитъаи

дувум ҳам ӯ шоҳиди вафоти Эшонхоҷаи Аҳрорӣ ишора кардааст, ки худ шоҳиди он будааст. Аз ин далелҳо ба хулосае омадан мумкин аст, ки фаъолияти адабии Мирзо Сиддиқи Фано то соли 1266-и ҳиҷрӣ дар Хӯқанд чараён дошта, ӯ шоҳиди бевоситаи воқеаҳои вафоти ду адиби номбурдаи замон гаштааст.

Минбаъд чараёни зиндагӣ ва фаъолияти адабии Мирзо Сиддиқи Фано дар зодгоҳаш – вилояти Ўротеппа давом мекунад. Зоҳиран, шоир ба зодгоҳаш баъди 65-солагӣ бармегардад. Бояд бигӯем, ки дар ин вақт ӯ, шоири маъруфи замон гардида буд. Шоир мувофиқи соли таввину девонаш, соли 1258/1841 девони тоҷикӣ ва соли 1259/1842 девони ўзбекии худро тартиб дода буд. Дар Ўротеппа шоир дар яке аз хучраҳои мадрасаи Намозгоҳ зиндагӣ мекунад. Ӯ дар ин хусус қайд мекунад, ки “дар вилояти Ўротеппа дар мадрасаи Намозгоҳ истиқомат карда, хомаи дақиқ ва ҳақиқсанҷро дар арсаи қоғаз дар чавлон оварда” [25 в. 5а]. Ин ҷо аз “хомаро дар арсаи қоғаз ба чавлон оварда” гуфтани шоир хуб равшан мешавад, ки эҷодиёти ӯ баъди соли 1266/1850 низ давом доштааст. Дар ин солҳо шоир баробари давом додани эҷодиёти худ дар мадрасаи Намозгоҳ ба толибилмон аз сарфу наҳви арабӣ дарс ҳам мегуфт. Ба ҷуз девонҳои номбурда, боз девони дигаре тартиб додани Мирзо Сиддиқи Фано ҳоло маълум нест. Гумон меравад, ки ӯ шеърҳои дертар гуфтаи худро баъдтар ба девонаш илова карда бошад. Чунки дар девони солҳои 1258/1841 ва 1259/1842 тартибдодаи ӯ ду қитъаи таърих ворид гардидааст, ки яке соли 1260/1844 [25, в. 78а] ва дигаре санаи 1266/1850 [25, в. 77а] иншо шудаанд.

Мутаассифона, чанд сол умр ба сар бурдани Мирзо Сиддиқи Фано ва вақти вафоти вай маълум нест. Тақрибан ӯ байни солҳои 50-60-уми асри XIX аз дунёчашм мепӯшад ва ба гуфти куҳансолони зодгоҳаш дар мазори гузари Намозгоҳи вилояти Ўротеппа дафн карда мешавад.

Ба ин тариқ, он маълумотеро, ки аз дебочаи девон ва ашъори шоир доир ба лаҳзаҳои зиндагии ӯ ба даст омаданд, гирдоварӣ ва манзур гардонда шуданд.

Хулосаи боби дуюм

1. Аз тавсифи ҳаёти сиёсӣ ва қисман шароити иқтисодии нимаи охири асри XVIII ва даври аввали асри XIX маълум гардид, ки Уротеппа ба хонигарии Хӯқанд ва аморати Бухоро итоат намекард ва дар амал воҳиди мустақили сиёсии Осиёи Миёна ба ҳисоб мерафт.

2. Ба иллати ҷангу ҷидолҳо, торочу ғорати аҳоли ва паёпай иваз шудани султаи ҳукуматдорон ва ниҳоят парешонии сиёсии Мовароуннаҳр дар Уротеппа низ барои пешравии иқтисоду фарҳанг, адабиёту санъат ва маънавият тамоми имкониятҳо аз байн рафта буданд.

3. Бо вучуди ин ҳама нооромиҳо дар Истаравшан истехсолгарони неъматҳои моддию маънавиро деҳқонону ҳунармандон, савдогарони майдаю миёнаи шахру деҳот ва зиёиёни пешқадам ташкил дода, зиёиёни пешқадам бошанд дар пешрафту рушди ҳаёти маданияи он замон мусоидат мекарданд.

4. Доираи адабии Истаравшан яке аз марказҳои бонуфуз дар адабиёти тоҷики ин мақдаи таърих ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ, новобаста аз вазъияти иқтисодию иҷтимоии қафомонда қарор доштан, фаъолият мекард.

5. Доираи адабии Истаравшан қувваҳои адабиро дар худ гирд овард, ки Нодими Истаравшанӣ, Комилхӯҷаи Накҳат, Мирзо Сиддиқи Фано, Ҳусайнхӯҷаи Ҳичлат, Султонхони Адо, Сайидғозии Нола аз шоирони номдори ин макон буданд.

6. Баёни вазъи зиндагӣ, шикоят аз гардиши фалаки қачрави бераҳм, ҳимояи манфиатҳои мазлумон, танқид, зулму ҷаҳолати табақаҳои ҳукмрон, танқиди афъоли зишт ва ахлоқи фурӯмои фармонфармоён, ситоиши эҳсосоти ишқу муҳаббати поки инсонӣ, васфи манзараҳои зебои табиати кишвар, тарғиби фазилатҳои баланди инсонӣ ва амсоли инҳо мавзӯҳои

асосии ашъори бо забонҳои тоҷикию ўзбекӣ сурудаи суханварони доираи адабии Истаравшан мебошанд.

7. Дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали қарни XIX адабиёти тоҷик зери таъсири осори Мирзо Абдулқодири Бедил қарор гирифт ва адибон дар асорати тақлиди шеъри Бедил афтоданд. Таъсири бедилизм ба эҷодиёти адибони доираи адабии Истаравшан дар ин давра назаррас аст. Шоирони истаравшанӣ Убайдуллоҳи Солик, Султонхони Адо, Саидғозии Нола, Ҳичрат, Дабир, Мирзо Сиддиқи Фано дар радифи ба шеъри Бедил пайравӣ намудан, сабки нигориши худро ҳифз карда, мақоми хешро дар олами шеър ниғаҳ доштаанд.

8. Рушди дузабонӣ дар эҷодиёти намоёндагони доираи адабии Истаравшан дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX заминаи устувор ва сабабҳои худро дошт, зеро тоҷикон ва ўзбекон бо ҳам дар робитаи хеле наздик қарор доштанд.

9. Адибони доираи адабии Истаравшан соҳиби касбу ҳунар буда, маслаку ҷаҳонбинии мухталиф доштанд. Аз ҷумла, Ҳоча Убайдуллоҳи Солик сарвари тариқати нақшбандия, роҳбари ҳавзаи адабии вилояти Истаравшан, Мулло Тағоймурод–мударрис, Ҳоиф–олим, Ҳакими Истаравшанӣ–табиб, Таслим–начқор, Ҳусайнхоҷаи Ҳичлат–хаттот, Ҳочӣ Муҳаммадӣ Шаҳдӣ–халвопаз, Шайх Нодими Истаравшанӣ–деҳқони гулқору боғбон буданд. Чунин ҳолат боис шудааст, ки шеъри ин шоирон аз лиҳози андеша ва образи персонажҳо ба табақаҳои ҳунармандон майл пайдо карда, ба омма наздик шавад.

10. Таҳлилҳо нишон доданд, ки таҳқиқи поэтикаи ашъори шоирони ин давр, муайян намудани хусусият ва арзиши осори адабии онҳо, равобити адабии аҳли сухан, муборизаи мафкуравии адибони дарбор ва мардумӣ, таъйини ҷойгоҳи шеъри иҷтимоии ин давра дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ, таъсири мактаби пешгузаштагон дар адабиёти ин давра, рушди адабиёти дузабона муҳимтарин масъалаҳои таҳқиқӣ ба шумор мераванд.

11. Дар тадқиқи ҳаёту эҷодиёти Мирзо Сиддиқ ибни Тағоймуроди Ёротешпағӣ мутахаллис ба “Фано” сарчашмаи ягонаи асосию бисёр гаронбаҳо девони дастхатти худи шоир буда, он солҳои 1257 (1841) ва 1258 (1842) мурағтаб ва китобат шудааст. Аз далелу санад ва ишораҳои ин девон равшан мегардад, ки Мирзо Сиддиқи Фано дар миёнаҳои охири чоряки асри XVIII ба дунё омада, дар Ёротешпаву Хӯқанд таҳсили илм ва эҷод намудааст.

Аз санаи қитъаҳои таърихии шоир аён аст, ки ӯ то соли 1266 (1850) дар ҳаёт будааст.

БОБИ Ш. ФАЪОЛИЯТИ ЭҶОДӢ ВА МЕРОСИ АДАБИИ

МИРЗО СИДДИҚИ ФАНО

3.1. Маълумот роҷеъ ба теъдод ва шакли мероси адабии Мирзо

Сиддиқи Фано

Дар тадқиқи равияи пешқадам ва махсусан, тамоюлоти халқии адабиёти нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX девони Мирзо Сиддиқи Фано яке аз маъхазҳои адабии гаронбаҳое буда, нусхае аз он таҳти рақами 468 дар Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон маҳфуз аст [25].

Эҷодиёти Мирзо Сиддиқи Фано аз девони ашъор иборат мебошад. Нусхаҳои девони ашъори Мирзо Сиддиқи Фано ва дигар намояндагони адабиёти нимаи дуюми асри XVIII ва аввали асри XIX-уми Истаравшан, ки дар китобхонаҳои ватаниву хоричӣ маҳфузанд, барои таҳқиқи масъалаҳои нусхашиносӣ, матншиносии ашъор ва таҳияи нашри илмӣ-интиқодии девон, санъати сухани онҳо имкон фароҳам меоранд.

Дар бобати мавҷудияти нусхаҳои хаттии девони Мирзо Сиддиқ Фано маълумоти аввалинро дар “Феҳристи нусхаҳои хаттии маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон”, ки ҳамчун сарчашмаи асосӣ хизмат менамояд, пайдо карда метавонем.

Муҳаққиқи адабиёти нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX У. Каримов дар фасли “Адабиёти дузабона”-и китоби худ “Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX” дар шумори чанд шоири дузабона (Махмур, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик, Нозили Хучандӣ, Гулханӣ, Маъдани Понғозӣ, Муҳаммадшарифи Шавқӣ) оид ба мазмуну мундариҷа ва ғояи зиддифеодалии ашъори тоҷикиву ўзбекии Мирзо Сиддиқи Фано сухан ронда, дар ин бобат комилан ба якдигар ҳамоҳанг гардидани эҷодиёти шоирони номбурдари таъкид кардааст [66, с. 75].

Соли 1962 бо кӯшиши А. Ҳабибов маҷмуаи “Чистонҳо”-и тоҷик нашр шуд [31]. Аз 151 чистони маҷмуа муаллифи танҳо 35 чистон маълум буда,

боқимонда 116 чистон ҳамчун моли фолклор ва асарҳои бемуаллиф дарч ёфтаанд [7] . Аз байни ин чистонҳои бемуаллиф мо 26 чистони Мирзо Сиддиқи Фаноро пайдо кардем, ки баъзе калима ва ибораҳои онҳо тағйир ёфтаанд. Мураттиби маҷмуа аз хусуси маъхази чистонҳо сухан кушода, қайд мекунад, ки ӯ чистонҳои бемуаллифро асосан “аз баёз, ҷунг ва маҷмуаҳои асри XIX” ҳам овардааст [31, с. 4]. Аз ин қайди А. Ҳабибов маълум мешавад, ки чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано ҳанӯз дар асри XIX рӯи варақ оварда шуда ва андаке баъдтар дар баёзу ҷунгҳо роҳ ёфтаанд.

Аз муқоисаи чистонҳои ин ду маҷмуа маълум шуд, ки се чистони дар маҷмуаи якум омадаи шоир (24, 72, 86) ба маҷмуаи дувум дохил нашудаанд. Аз ин ҳисоб миқдори чистонҳои дар маҷмуаҳо дохилшудаи Мирзо Сиддиқи Фано ба 28 адад мерасанд. Аслан, дар девони шоир 31 чистон мавҷуд аст. Чунон ки мебинем, аз ин миқдор 28 адади онҳо дар маҷмуаҳои чистонҳо ба сифати асари фолклорӣ оварда шудаанд. Ба мулоҳизаи мо, ин ҳолат бесабаб рӯй надодааст. Сабаб дар он аст, ки дар аксари чистонҳои шоир ба олотҳои муҳимми меҳнати халқ, мисли сӯзан, анбӯр, оҳани омос, микроз ва ашӯи ба зиндагии мардуми одӣ наздик чароғи сиёҳ, гаҳвора, кирмак мувофиқи дараҷаи дониш, доираи завқ ва диди адабию эстетикӣ онҳо бахшида шудаанд. Аз ин ҷост, ки яке аз муҳаққиқони жанри чистон А. Сӯфиев дар таҳқиқоти ба чистонҳои халқӣ бахшидаи худ 8 адад чистони Мирзо Сиддиқи Фаноро беҳабар аз муаллифаш моли эҷодиёти даҳонии халқ пиндоштааст [117, с. 39, 76, 77, 96, 105, 110].

Гузашта аз ин, бо саъю кӯшиши С. Султонов соли 2002 дар нашриёти “Сурушан”-и Душанбе китобе бо унвони “Таърихи доираи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX” интишор ёфт, ки дар он дар қатори шоирони Истаравшан доир ба баъзе лаҳзаҳо ва осори адабии Мирзо Сиддиқи Фано низ маълумот дарч гардидааст [116]. Дар ин асар муаллиф Мирзо Сиддиқи Фаноро дар гурӯҳи адибони пешқадам зикр карда, аз хусуси ҷои таваллуд, мерос ва чанд нусхаи девони шоир маълумот

дода, дар замимаи он чанд ғазалро аз мероси Мирзо Сиддиқи Фано ҳамчун намуна овардааст. Ин далелҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки Мирзо Сиддиқи Фано яке аз шоирони боистеъдод ва пешқадами муҳити адабии замонаш будааст [25, в. 66].

Бояд зикр кард, ки то имрӯз панҷ нусхаи хаттии девони Мирзо Сиддиқи Фано ба мо маълум аст. Як нусхаи он дар захираи Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон таҳти рақами 468 ва чор нусхаи дигар дар захираи дастнависҳои шарқии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ёзбекистон зери рақамҳои 910, 1030, 7015 ва 7025 нигоҳ дошта мешавад. Тавсифи мухтасари ин нусхаҳо дар феҳристи китобхонаҳои номбурда мундариҷ аст.

С. Султонов дар китоби “Таърихи доираи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX” оид ба нусхаҳои девони Мирзо Сиддиқи Фано хабар додааст: “Айни ҳол, - менависад муҳаққиқ, - аз осори хаттии ӯ ду китоб дастраси мо мебошад. Ин китобҳо нусхаҳои девони ҳуди шоир буда, таҳти № 1021, 697 дар ганҷинаи Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон нигоҳ дошта мешаванд” [116, с.154].

Ба фикри мо, нусхаи хаттии рақами 468, ки дастхатти ҳуди шоир буда, ашъори тоҷикӣ ва ўзбекии ўро дарбар гирифтааст, назар ба нусхаҳои дигар бештар эътимодбахш аст. Бинобар ин, зарур донистем, ки оид ба нусхаи зикргардида маълумоти бештар пешкаш намоем.

Андозаи девони мазкур 16 x 26, 5 см буда, он аз 85 varaқ иборатаст. Ҳар рӯйи varaқи нусха бо ду сутун 11-12 рахӣ китобат шудааст. Муқоваи девон ранги сабзтоб дошта, аз ду тарафаш сетой-шаш медалион нақш ёфтааст. Хатти нусха настаълиқи резай нимшикаста ва коғазии он хўқандӣ мебошад.

Дар varaқҳои 16–7а дебочаи ҳуди муаллифони мада, дар он шоир аз хусуси баъзе лаҳзаҳои аҳвол, вазъи зиндагӣ, сабаби тартибу таълифи девон ва муҳимтарин мавзӯоти он суҳан меронад. Девон бо суҳанони

“Ҳамдмармутакаллимеро, ки...” [25, в. 16] ибтидо гирифта, бо мусаббаи ўзбекии мисраи охиринаш: “Маҳшар кунӣ магар кӣ булур руъяти лиқо” / Рӯзи маҳшар ҳар лиқо руъят шавад / аст, ба поён мерасад [25, в. 85а].

Девони номбурдаи Мирзо Сиддиқи Фано, аз ду қисм иборат аст, яъне дар варақҳои 1 б – 54 б ашъори тоҷикӣ ва дар варақҳои 55а– 85а шеърҳои ўзбекии шоир ҷой дода шудааст. Дар охири варақи 54б тартиб ва китобати ашъори тоҷикӣ санаи 1257/1841 ва дар охири варақи 85а тартиб ва китобати шеърҳои ўзбекиаш соли 1258 /1842 дарҷ ёфтаанд. Худи шоир дар дебочаи девон [25, в. 6б] пеш аз санаҳои номбурда, доир ба тадвини он суҳан ронда, менависад, ки ин “саҳифаи парешонро чун ғунча дар шероза тартиб даровардам дар асри Сайидмуҳаммад амир Насрулло- Баҳодурхон” [69, с. 123-124].

Илова бар ин, ду нусхаи девонашро бо хатти хеле зебои худ китобат карда, ба Амир Насрулло тақдим намудааст, ки баъдтар хаттотони дарбори амир Музаффар аз рӯи ин нусха нусхаҳои дигарро бардошту китобат кардаанд.

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки шоир тартиб ва китобати ин девонро дар замони амир Насрулло (солҳои ҳаёти шоир 1827-1860) дар давоми солҳои 1841 ё 1842-и мелодӣ ба поён расонидааст.

Дар ин нусхаи девон тартиби ҷойгиршавии жанрҳои ашъори тоҷикӣ ва ўзбекии Мирзо Сиддиқи Фано ба қарори зерин аст: дар варақҳои 7б, 42а 159 ғазал (992 байт), 42а, 48б ва 52а 12 муҳаммас 66 банд (165 байт) омада, аз ҷумла, як муҳаммас 5 банд - варақи 42а бар ғазали худ, се муҳаммас 17 банд (варақҳои 42а,44б) бар ғазали Бедил, як адад 7 банд (варақҳои 44б, 46 а) бар ғазали Зебуннисо, ду адад 10 банд (варақҳои 46а– 47а) бар ғазали Нозим, як адад 7 банд (варақҳои 47а – 48а) бар ғазали Зокир як адад 5 банд (варақи 48а,б) бар ғазали Солиқ, як адад 5 банд (варақи 48б) бар ғазали Моил, як адад 5 банд (варақи 48б) бар ғазали Шайдой ва як муҳаммас 5 банд (варақи 52а) бар ғазали Хичлат мебошад.

Дар варақҳои 49а -52б рубоиёт 32 адад (64 байт), дар варақи 53а то 54б соқиномаҳо ба шакли дубайтӣ 33 адад (66 байт), дар варақҳои 77а– 78а баъди шеърҳои ўзбекӣ се адад таърих (25 байт) ҷойгир аст. Яке аз ин қитъаҳо бар вафоти Эшонхочаи Аҳрорӣ (варақҳои ба – 77а) бахшида шуда, фарогири 8 байт аст.

Мувофиқи моддаи таърихи вафоти Эшонхоча, ки дар ин мисраъ ифода ёфтааст (...از خویش و آشنا شد آن روز ده برون) [113, с.160-161] соли 1266/1850-1851 мебошад. Тавре ки қайд карда будем, қитъаи дигар оид ба ғавти Низомиддинхоча ибни Исҳоқхон [6, в. 776] 8 байт буда, моддаи таърихи вафот (...برآمد آه و اه از شهر خواقند) ифода гардидааст, ки баробари санаи 1247/1832 мебошад.

Қитъаи сеюм оид ба вафоти Саидғозии Нола аст, ки мувофиқи моддаи таърих ба 1260/1844 баробар аст. Тавре ки мебинем, қитъаи таърихии ба вафоти Саидғозии Нола бахшида, баъди ду сол ва қитъаи ба вафоти Эшонхоча бахшида пас аз 8 соли тадвини девон гуфта шудаанд. Шояд қитъаҳои мазкур ба дасти худи муаллиф ба девон дохил карда шуда бошанд.

Дар варақҳои 77б – 81а, 31 чистон (71 байт), дар варақҳои 82б - 83а муаммоҳо ба исми одамони гуногун панҷ адад (5 байт) ва дар варақҳои 83а – 84а тавсифи моҳи рамазон дар шакли мусаддас 7 банд (21 байт) омадааст. Аз ин ҳисоб маълум мешавад, ки миқдори ашъори тоҷикии шоир 1410 байт будааст. Аз варақи 55а ашъори ўзбекии Мирзо Сиддиқи Фано шуруъ мешавад. Дар варақҳои 55а – 69б, якҷоя бо ҳошия 98 ғазал (684 байт), дар варақи 69б – 73б якҷоя бо ҳошия 6 мухаммас 34 банд (85 байт) ҷой гирифта, аз ҷумла, 4 адади он бар ғазалҳои Алишери Навоӣ баста шуда, аз 22 банд (55 байт) иборат аст. Бар ғазали кӣ баста шудани ду мухаммас, ки аз 12 банд (60 байт) иборат аст, маълум нашуд, шояд ин мухаммасҳо эҷоди худи шоир бошад.

Дар варақҳои 73б - 74а 13 адад соқинома дар шакли дубайтӣ (26 байт), дар варақҳои 74а – 57а як қасида дар ситоиши амир Насруллои манғит (38

байт), дар варақи 756 – 766 қасидае дар сифати моҳи муборак (30 байт), дар варақҳои 81а – 82б 15 адад чистон (33 байт) ва дар хошияи варақҳои 84а - 85а марсияе нисбати вафоти Эшонхон ном шахсе дар шакли мусаддас 7 банд (21 байт) омадаанд.

Аз тавсифи таркиб ва тартиби девон маълум мешавад, ки дар ин нусха 1410 байт ашъори тоҷикӣ ва 881 байт шеърҳои ўзбекӣ, ҷамбулҷамъ 2291 байт ашъори Мирзо Сиддиқи Фано гирд омадааст. Ин мероси шоир, асосан, аз ғазал, мухаммас, рубоӣ, қитъа, соқинома ва чистонҳо иборат мебошад.

3.2. Жанрҳои шеърӣ ва муҳтавои эҷодиёти Мирзо Сиддиқи Фано

3.2.1. Мазмун ва мундариҷаи ғазалиёти Фано

Аслан, дар эҷодиёти шоирони нимаи дувуми асри XVIII ва нимаи авали асри XIX-уми Истаравшан жанри қасида ҳам аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва ҳам миқдори умумии худ мақоми назаррас надорад, зеро ба ақидаи мо, дар ин давраи адабиёти тоҷик жанри мазкур бо сабабҳои муайяни иҷтимоию сиёсӣ ба таназзули ҷиддие дучор шуда буд [60, с. 65-69]. Дар ин давра ҳам бо сабаби парокандагии сиёсӣ ва ҳам ба шеъру адаб рағбати ниҳоят кам доштани фармонфармоён, аҳли адаб аз хурдтарин инъому пуштибонҳои моддию маънавӣ маҳрум буданд. Илова бар ин, шоирони ин давра барои бахшидани қасида мамдуҳи муносиб пайдо намекарданд.

Омӯзиш ва таҳлил нишон медиҳад, ки қасида ҳамчун жанри адабӣ дар девони Мирзо Сиддиқи Фано низ мақоми назаррас надорад, аммо дар девони шоир мақоми жанрҳои лирикии ғазал, мухаммас, рубоӣ, соқинома ва, махсусан, чистон калон аст, ки ин ҳолат аз ҷанбаи бештари халқӣ касб кардани эҷодиёти шоир гувоҳӣ медиҳад.

Ғазал дар эҷодиёти Мирзо Сиддиқи Фано мавқеи назаррас дошта, ў беш аз ҳар нафаре шоири ғазалсарои замони худ аст. Дар девони Мирзо Сиддиқи Фано жанри ғазал аз ҷиҳати миқдору сифат нисбат ба дигар жанрҳои бештареро ишғол менамояд.

Мирзо Сиддиқи Фано ба сифати шоири ғазалсарои замонаш, пеш аз ҳама, аз мактаб ва анъанаи адабии устодони ғазал, ба монанди Ҳофизи Шерозӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ ва, хусусан, Мирзо Абдулқодири Бедил дарси маҳорат омӯхтааст. Аз ин ҷиҳат, дар шеваи нигориши ӯ тарзи баёни шоирони номбурда гоҳо ба таври алоҳида баръало зухур намоянд, дар аксар мавридҳо дар сурати ба якдигар омезишёфтаи шоирони мазкур ифода шудаанд. Дар ҳарду маврид ҳам шоир таъсири эҷодиёти шоирони гузаштаре ба тарзи баёнаш таҳти тобеияти талаботи рӯҳӣ, адабию бадеӣ ва диди эстетикӣ мардуми одии замонаш қарор додааст. Ин хусусиятҳо ба шеъри Мирзо Сиддиқи Фано, хусусан, ғазалиёти ӯ обуранги тоза ва ҷилои наве бахшидааст. Ҳамин нукта ва хусусияти ашъори Мирзо Сиддиқи Фано имрӯз моро бештар водор мекунад, ки эҷодиёти ӯро амиқ таҳлил намоем.

Ғазалиёти Мирзо Сиддиқи Фано, ба андешаи мо, аз ҷиҳати мавзӯ ва мундариҷа ба ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ наздик бошад ҳам, аз назари руҳия ва диди эстетикӣ бо ғазалиёти аксари шоирони асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX, мисли Мирзо Содиқи Муншӣ, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик, Нозили Хучандӣ ва Маъдани Понғозӣ ҳамоҳанг аст. Аз ғазалиёти Мирзо Сиддиқи Фано оид ба шарҳи ҳол ва лаҳзаҳои мушаххаси рӯйдодҳои муҳити ӯ асноди муҳимме ба даст овардан душвор аст. Ҳангоми барқарор сохтани лаҳзаҳои зиндагии шоир аз ғазалиёти ӯ ишораҳои дурусту боварибахш хеле кам ба даст омад.

Гуфтан зарур аст, ки ғазалиёти Мирзо Сиддиқи Фано аз ҷиҳати инъикос намудани руҳияи ғамангези замон ҳарчанд дар симфонияи ғазалиёти бисёри шоирони охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX садо медиҳад, вале он як навъ хусусияти фарқкунанда низ дорад.

Мундариҷаи ғоявию бадеии ғазалиёти Мирзо Сиддиқи Фано дар баробари ҷанбаи анъанавӣ доштани худ, маҳсули дар тафаккури бадеии ӯ аз нав акс ёфтани воқеоти муҳити муайяни замон мебошад. Аз ин хусус

шоир дар дебочаи девонаш доир ба ин масъала менависад: “Абёт ва ғазалиёте, ки дар ин девон мазкур мегардад, баъзе ба сабаби ҳол воқеъ шуда, гоҳ аз шикоятӣ даврон ва гоҳ бемурувватӣ ва камшавқатии аҳли он. Ҳар чӣ ворид гардид, мувофиқи он ҳол дар чаридаи ашъор оварда” [25, в. 66].

Ин суҳанон, ба ақидаи мо, дар навбати аввал, аз пояи мустаҳкамаи воқеъ ва унсурҳои реалистии ашъори Мирзо Сиддиқи Фано гувоҳӣ медиҳад, ки бештар ба қитъа, ғазал рубоӣ, соқинома ва алалхусус, чистонҳои шоир мансуб аст. Дар ғазалиёти суҳанвар руҳияи ғамангези муҳити тира ва фишорҳои пайёпаи тоқатгудози он зиёдтар дар шакли шикваву шикоятҳои умумӣ инъикос ёфта, лавҳаву лаҳза ва ҷузъиёти мушаххасу равшани зиндагӣ камтар ба қалам дода шудаанд. Ба ақидаи мо, яке аз тафовутҳои ғазалиёти Мирзо Сиддиқи Фано, аз ғазалиёти шоирони номбурда дар ҳамин нукта аст.

Хотиррасон бояд кард, ки дар ғазалиёти аксари шоирони ин давра баробари руҳияи хузновари умумии муҳит, лавҳаву ҷузъиёти он ба таври аёнӣ таҷассум ёфтаанд. Ба эътибори чунин ҷузъиёти мушаххас то ҳадди муайяне ҷузъиёти тарҷумаи ҳол ва шарҳи эҷодиёти шоирон Комилхӯҷаи Накҳат, Саидғозии Нола, Султонхони Адо, Тӯраҳоҷаи Афсӯс ва Ҳочӣ Муҳаммади Шӯҳӣ аз ҷониби муҳаққиқон муайян карда шудааст [34, с. 72-78].

Ишқ, эҳсосоти қалбӣ, шӯру исёнҳои ботинии инсон, танқиди беадолатиҳои замон, нобасомониҳои давр, хориву беқадрии инсон, зикри нодорию бенавой, камбағаливу бечорагӣ, ҳимояи аҳли меҳнат ва фуқарову дармондагон, танқиди аҳли ҳасуд, золимон, соҳибмансабони бераҳм, риёкорону зоҳидони зоҳирбин, тасвири аҳволи бади ҳеш, мазаммати бухлу кинаварзӣ ва ғайра асоси мундариҷавии ғазалиёти Мирзо Сиддиқи Фаноро ташкил додааст.

Қайд кардан чоиз аст, ки Мирзо Сиддиқи Фано адолати иҷтимоиро ба баландтарин нуқта расонида тавонист, ки дар ҳамин замина бо офаридани образҳои тозаэҷод ба мисли, образҳои дар адабиёти мо ғайримаъмул ва тозаи лирикӣ дар мисоли тасвири симои қаҳрамони лирикии фарангӣ “калисои фаранг”, “кофари фаранг”, “шарархӯи фаранг”, “барқҷавлони фаранг”, “яғмои фаранг”, “бадмасти фаранг”, “теғи кофари фаранг”, “чашмони кофари фаранг”, “фарангизода” ва амсоли инҳо тозақориву навовариҳоро дар ғазал ворид кард.

Дар ғазалиёти Мирзо Сиддиқи Фано субъекти лирикиро ғами хичрони ёр, бадқирдорҳои ағёр ва ҳаводиси муҳити зулмпарвар ва монанди инҳо фишорҳои бисёр меоранд. Қаҳрамони лирикии шоирро, аз як тараф, чафокориву бераҳмӣ ва бевафоӣҳои маъшуқаи фусункор азобҳои руҳӣ диҳад, аз тарафи дигар, ҳодисаҳои харобиовари муҳити тира садди роҳ гардида, намегузоранд, ки соате ба коми худ бирасад. қаҳрамони лирикӣ аз ин монета ва саҳтиҳои дугарафа пайваста дар азоб аст ва ҳастии ўро ин саҳтиҳо ба тадриҷ ба фано мебаранд. Шоир дар байти зерини як ғазали худ аз ин хусус шикоят мекунад:

Фаноро сели офатҳои даврон кам намебошад,
Ки борони ғамаш дар кулбаам борид якбора [25, в. 396,].

Шоир дар ғазали дигар ин матлабро возеҳтар шарҳ медиҳад:

Лутфҳо бо ғайр дорад он санам тарзи дигар,
Аз тағофул мекунад бо мо ситам тарзи дигар.
Сели тўфони ҳаводисҳои даврон кам набуд,
Рехт ў бар кулбаам борони ғам тарзи дигар [25, в. 20а].

Гоҳо дар ғазалиёти Мирзо Сиддиқи Фано, қаҳрамони лирикӣ аз хусну чамол ва латофати рухсори ҷонон ба вачд меояд:

Ёфт аз таъсири май рухсори ҷонон обуранг,
Онҷунон аз абринайсон дид бустон обуранг.
Чун Сухайле орази ў тофт аз бурчи шараф,

Кард пайдо,эй Фано, ин гулшани чон обуранг [25, в. 316].

Чунин лаҳзаҳои комёбӣ аз дидори чонон дар ҳаёти қаҳрамони лирикӣ
ниҳоят лаҳзавӣ буда, аз алами ҳичрону оҳҳои пуршарораш сухан мегӯяд:

То чудо гаштам аз он маҳ, олами дигар маро

Ҳар шарори оҳ-ахтар, дуди дил – гардуни ман [25, в. 37а].

Дар шои ҳаҷр дуди оҳи синаи ошиқ то фалак мепечад ва аз
аҳволи забуну нотавони ӯ гардун зор-зор мегиряд, ки қатраҳои ашки
гардун ситораи раҳшони ӯст:

Ба шои ҳаҷр дуди оҳи ман майли фалак дорад,

Ки ашки чаҳми гардун аст, мебинӣ Сурайёро [25, в.
106].

Шоир ин маъниро дар байти дигаре равшантар чунин шарҳ додааст:

Ба шои ғурбатам, эй дӯст, ҳар кавқаб, ки шуд зоҳир

Бувад ашки фалак, яъне ба ҳоли абри ман имшаб [25, в. 116].

Воқеан, дар аксари ғазалиёташ шоир дар роҳи расидан ба мақсад
пайваста ҷабру ситамҳо мебинад, замонаи шум ва тартиби беадолати
муҳити зиндагӣ намегузорад, ки аз неъматҳои фаровони он лаззат гирад,
баҳра бардорад. Ин саҳттиву монеаҳо бисёр маврид шахси ошиқ ва
қаҳрамони лирикиро басо ғамгину музтариб гардонда, ба кӯйи ноумедиҳо
мебарад:

Дар ин ситамкада не мунису на як дамсоз,

Ба ғайри нолаи худ нест ҳеҷ кас ҳамроз [25, в. 226].

Дар чандин мавридҳо қаҳрамони лирикӣ кӯшиш дорад, ки аз ин
ғаму андуҳ каме фориғ бошад ва тадбири ягонро дар мурочиат ба май
мебинад:

Зи дарди ҳаҷру ғами давр чон расид бар лаб,

Биёр бодаи чонбахш, к-ин бувад тадбир.

Шикоятте зи фалак гар кунем, ҷо дорад,

Зи дасти ҷаври замон гаштаем аз чон сер [25, в. 226].

Ин мисолҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки дар эҷодиёти Мирзо Сиддиқи Фано на танҳо руҳияи асосии субъекти лирикӣ, инчунин, руҳияи ҳазорон мардуми ситамдидаи муҳит низ таҷассум ёфтаанд.

Қаҳрамони лирикии Мирзо Сиддиқи Фано, гӯё, аз дигарон зиёдтар ҷабру ситам мебинад ва ин бори ситамҳо ҳастии ўро ба нестӣ бурданист, аз ин рӯ, ғами ў фузун, толаш забун ва савдояш қавию таҳаммулпазир аст. Ў мегӯяд:

Беҳуда макун фикри нишоне зи даҳонаш,
Кай ёфт шавад нуқтаи ваҳме ба таҳаммул.
Ўро ситаму ҷавр зи ҳад гашта фаровон,
Бар аҳли вафо нест, Фано, сабру таҳаммул [25, в. 29а].

Шоир диёри худро ситамкадаи пурошӯб меномад ва табиист, ки дар чунин ситамкада дили шахс пур зи ғам аст:

Дар ин ситамкадаи бонаҳибу пурошӯб,
Ки хотир аст парешону дил зи ғам маъюб [25, в. 12а].

Дар байти дигар шикваи худро аз зиндагӣ чунин баён мекунад:

З-ин хумистон ғайри ҳасрат бодаи дигар махоҳ,
Соғаре аз яъс дорад ҳар кӣ аз даврон ба каф [25, в. 29а].

Ё:

Сияхрӯзӣ чу бахтам умрҳо шуд бар сар афтода,
Асири зулматободам, чудо з-он ахтар афтода [25, в. 38а].

Ба ин сабабҳо шоир аз дасти тартиботи беадолат ва бедодгарон шӯрида изҳор менамояд, ки бояд чунин хонаи бедод аз беҳу бун несту нобуд гардад:

Мурдам аз ҷавру ҷафояш, нест як фарёдрас,
Бо кӣ арзи худ кунам, аз зулми ин бедод дод!
Эй Фано, аз ҷаври гардун чуз ситам ҳосил нашуд,
Хонаи бедодгар аз беҳу бун барбод бод! [25, в. 20а].

Аз мисолҳои овардашуда нафрати ба зулму аҳли он ва самимияту хайрхоҳии ба ситамкашони замона доштаи шоир ба хубӣ равшан аст. Аз ин мисолҳо бо ҳаёти табақаи поёни чомеа робитаи наздик доштаи шоир низ ба хубӣ маълум мегардад. Аслан, ин нуктаро бисёр образ, чузъиёт ва унсурҳои халқии дар ашъори шоир таҷассумёфта ҳам таъкид мекунанд. Чунончи, шоир дар роҳи ишқ аз буду шуди худ батамом чудо гардиданастро ба аҳволи шахси дар қимор бохта монанд карда мегӯяд:

Ман бохтам ба ишқ дилу дини хешро,

Нақде, ки дошт бедилат, андар қимор монд [25, в. 17а].

Қиморбоз бештар ба табақаи ҳунарманду савдогарони майдаи шаҳру деҳот мансуб аст. Чандин байту пораҳои ашъори шоир гувоҳӣ медиҳанд, ки мусаннифи онҳо бо ҳаёти савдогарони майдаи шаҳру деҳот аз наздик ошноӣ ва бевосита аҳволи зиндагии ин табақаро хуб медонад. Шоир дар як байти ғазали худ мазмуни ишқиву эҳсоси ошиқонаро ба воситаи мафҳуми образҳои маҳз дар соҳаи савдову савдогарӣ мустаъмал ба ин тарз ифода кардааст:

Сад сина матои ситаму ҷавр кушудӣ,

Дар чорсӯи умр ба бозори тағофул [25, в. 33б].

Дар байти дигар ин матлаб бо қарори зерин таъкид ёфтааст:

Ба чорсӯи муҳаббат давида чандоне,

Қумоши чинси маломат харидагӣ дилакам [25, в. 34б].

Дар байти поён низ ҳамон матлаби боло тариқи дигар чунин ифода меёбад:

Аз қумоши чилва молмомол дар бозори ҳусн,

Даста-даста аз матои шева дар дӯкони ноз [25, в. 22б].

Байти дигар ҳам мисолҳои болоро қувват медиҳад:

Аз қумоши ишқ бо худ бар диёре мебарам,

Тоҷирам, аз суду савдо дарди ёре мебарам [25, в. 33а].

Дар байти зерин шоир мафҳуми «кумош»-ро ба мисли байтҳои дигар соф ба мазмуну эҳсоси ошиқона тобеъ накарда, балки барои ифодаи мазмуни пандомези иҷтимоӣ овардааст, яъне ӯ аз арбоби замон чустани мурувватро кори хато медонад:

Кумоши хусро сад даста мардум бар каф оварда,
Мачӯ чинси мурувватро аз ин ахбор чор ангушт [25, в. 136].

Ба ин мавзӯ шоир дар шеърҳои ӯзбекиаш ҳам бисёр рӯчуъ кардааст, ки байти зерин ба ин гуфтаҳо мисол шуда метавонад:

Чорсӯи ишқ аро кирди, Фано, савдосидан,
Чинси суди кӯрмади илло зиён бозоридан [25, в. 686].

Тарҷума: / Фано аз дасти савдои ӯ дар бозори ишқ,

Қуз зарар дар бозори ишқ ғоидае надид /.

Аз ин далелҳои овардашуда ошкор мешавад, ки Мирзо Сиддиқи Фано, воқеан, бо тарзи зиндагӣ ва ҳусни одоби савдогарони майдаи шаҳру деҳоти замонаш ошноии наздик доштааст ва, аз ин сабаб, ӯ дар ашъори худ мафҳумҳои матоъ, бозор, кумош, харидор, дӯкон, тоҷир, савдо, нақд, кимор, бохт, суд ва монанди инҳоро, ки дар доираи ғайриҷаҳиш мехнатии табақаи номбурда бисёр истеъмол мешаванд, гаштаву баргашта ва борҳо истифода мебарад.

Аз ашъори Мирзо Сиддиқ Фано маълум аст, ки ӯ ҳамчун зодаи диёри Ўротеппа бо касби боғу тоқпарварӣ низ ошно будааст ва дар эҷодиёташ аломатҳои муҳимтарини ин пешаи мардумӣ таҷассум ёфтааст. Масалан, тасвири мафҳуми донаи ангур дар ашъори шоир хеле ҷолиби диққат аст. Шоир дар байти поёнӣ ҳангоми лаҳзаҳои нокомӣ ва маъюсӣ даст ба сар задани қаҳрамони лирикиро ба тоқ ва ангушти захмёфтаи ӯро ба донаи ангур монанд карда, ба ин восита лавҳаи равшанеро пеши назари хонанда меорад:

Задам дасте ба сар чун тоқ аз маъюсии матлаб,

Зи чӯши обила ангур гардида сарангуштам [25, в. 35а].

Дар ҷойи дигар шоир дили дар зери фишори сахтиҳои рӯзгор хуноб гаштаашро ба ангури аз офати табиат “об шуда чакида” хеле муносиб ташбеҳ додааст:

Дил зери пойи ғусса чу ангур об шуд,

Охир, Фано зи ҳасрати ҳичрон чакиду рафт [25, в. 12б].

Дар байти дигаре ӯ дили аз ҷаври замона хунобгаштаи худро бо камоли нозуксанҷӣ ба ангури зери пойи бодафурӯшон кӯфташуда монанд мекунад:

Дилам зи ҷаври замон об шуд чун ангур,

Ба пойи бодафурӯшон расидагӣ дилакам [25, в. 34б].

Ба андешаи мо, дар мисолҳои дар боло овардашуда як нуктаи бисёр муҳим ин аст, ки шоир маҳз ба робитаи баёни ҳолатҳои гуногуни дил руҳияи инсонӣ ва донаи ангур аҳамият додааст, ки аз он дар баробари хулосаҳои муҳими иҷтимоӣ баровардан лаззати сухандонии баланди адабӣ низ ҳосил мешавад.

Шоир баробари донишмандии тарзи зиндагии хунарманду савдогарони майда, бо ҳаёти деҳқонон ва тоқпарварон ҳам аз наздик ошно буда, чанд нуктаи муҳимму нозукии ин воқеиятро чун ҳақиқати бадеӣ овардааст. Шояд маънии “абёт ва ғазалиёте, ки дар ин девон мазкур мегардад, баъзе ба сабаби ҳол воқеъ шуда” [25, в. 6б] гуфтаи шоир ишора ба асли ҳамин воқеият бошад.

Ба ҳар ҳол, ин ҳақиқати бадеӣ тавассути ба ашёву мафҳуми образҳои мушаххасу аёнӣ бо ҳаёти хунармандону савдогарони майда ва деҳқонони одӣ алоқаманд мурочиат кардани шоир ба вучуд омадааст. Ин нукта, ба фикри муаллифи ин сатрҳо, аз масъалаҳои бисёр муҳим ва ҷолиби диққати эҷодиёти шоир буда, аз ҷиҳати мазмуну мундариҷаи ғоявӣ ва мундариҷаи бадеӣ ҷанбаи халқиву моҳияти инсонӣ доштани онро нишон медиҳад.

Дигар хусусияти муҳимми як силсила ғазалҳои Мирзо Сиддиқи Фано иборат аз он аст, ки аз чиҳати тарзи тафаккури бадеӣ ва оҳанги гуфтор ба эҷодиёти шифоҳии халқ бисёр наздиканд. Дар ин қабил ғазалҳои шоир бар иловаи наздикии мазмуну мундариҷа ба эҷодиёти шифоҳӣ, инчунин интихоби калимаву ибора, қофияву радифҳо низ ҳамин хусусиятро дороанд. Умуман, хушоҳангии ғазалҳои шоир таъсири назарраси эҷодиёти шифоҳии халқро ба осори ӯ нишон додаанд. Барои тақвияти фикрамон овардани ғазали зеринро муносиб медонем:

Зи неши ҳаҷр чафоҳо кашидагӣ дилакам.
Зи нӯши васл даме ночашидагӣ дилакам.
Ба чорсӯи муҳаббат давида чандоне,
Қумоши ҷинси маломат харидагӣ дилакам.
Дилам зи ҷаври замон об гашт чун ангур,
Ба пойи бодафурӯшон расидагӣ дилакам.
Ба новаки мижаи шӯхи он камонабрӯ
Нишона гаштаву тираш хазидагӣ дилакам.
Дилам фитод ба қуллоби зулфи сайёде,
Чу сайди ғарқай хунаш тапидагӣ дилакам.
Фано шудам ману ин ғунча боз дар гираҳ аст.
Гуле зи гулшани имкон начидагӣ дилакам.

[25, в. 346].

Ҳамин тавр, Мирзо Сиддиқи Фано дар чандин ғазали худ алфози гуфтугӯйии халқро моҳирона истифода бурдааст. Тавассути онҳо на танҳо шеваи гуфтор хушоҳанг гардидааст, инчунин тарзи ифода низ хеле ҷаззоб шудааст. Метавон илова кард, ки шеъри Мирзо Сиддиқи Фано саршор аз саноеи бадеӣ буда, аз ҳунари сухангустарии ӯ шаҳодат медиҳанд.

3.2.2. Соқиномаҳо

Зотан, ба соқиву май мурочиат кардани шахси шоир натиҷаи аломатҳои сахтӣ ва тангии муҳити зиндагӣ аст. Ин нуктаро адабиётшинос А. Мирзоев ба эътибор гирифта, қайд мекунад, яке аз сабабҳои қувват гирифтани мурочиат ба маю соқӣ сахтӣ ва душвории замон аст. Шоир дар як муҳити сахт умр ба сар бурда, шеър менавишт ва ба воситаи мурочиат ба соқиву май шикояти худро изҳор менамуд [78, с. 28]. Албатта, дар ашъори лирикӣ ба соқӣ мурочиат кардани шоирон дар он вақт заминаҳои худро дошт. Дар чунин шароити сахт ва бар замми он шиддат ёфтани таассуби динӣ тавассути мурочиат ба соқӣ асоси беадолатӣ ва беҳу буни бидъатҳои диниро фош менамуд.

Мирзо Сиддиқи Фано аз даври муҳит ва ноборобарии замона фишору изтиробҳои сахт дида, барои таскини хотир ночор маҷозан ба соқии даврон мурочиат мекунад. Пайваста ба соқӣ мурочиат кардани Мирзо Сиддиқи Фаноро яке аз хусусиятҳои фардии эҷодиёти ӯ бояд донист.

Маҳз дар мавридҳои душворӣ ва ғамошноӣҳо ба маю соқӣ рӯй овардани қаҳрамони лирикӣ дар соқиномаҳои Мирзо Сиддиқи Фано бештар ба чашм мерасанд. Воқеан, дар девони шоир 46 соқинома мавҷуд аст, ки бо як маҳорати баланди шоирӣ эҷод шудаанд.

Дар соқиномаҳои Мирзо Сиддиқи Фано қаҳрамони лирикӣ тавассути ба соқиву май мурочиат кардан худро андаке аз дарду ҳасрат ва сахтиҳои замона фориг мегардонад.

Чунончи, дар чанд байти худ шоир аз гаронии дарду кулфатҳои замона ба танг омада, ба соқӣ ин тавр мурочиат мекунад:

Соқие, оинаам дар занги кулфат шуд хароб
Гарди ғамро кист бардорад зи дил илло шароб ?!
Воизо, авсофи ҷаннатро ба майхорон махон,
Ҷабри соқӣ чашмаи Қавсар бувад моро шароб ...
Поймоли шомӣ ғам гаштем, моро чора соз,
Соқие, чому сабӯҳӣ он шафақосо шароб.

Эй Фано, бар қолаби афсурда гӯё чон дамид,
Дод бо мо он масеҳи вақт рӯҳафзо шароб [25, в. 116].

Воқеан, барои қаҳрамони лирикӣ дар он шароити саҳт ва ҳолати муфлисӣ воситаи ягонаи хурсандӣ ва шодибахш маю соқӣ буд:

Соқӣё, бас муфлисам, май деҳ, ки ғайр аз нақди дил
Дар бисотам нест, инак май бувад маймуни ман [25, в. 376].

Мазмун ва мундараҷаи ғоявию бадеии соқиномаҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки онҳо маҳз дар давраҳои саҳттиву душворихоии зиндагии шоир гуфта шудаанд. Дар ин соқиномаҳо образи қаҳрамони лирикии шоир ба мисли ғазалиёти ӯ аз ҷабру ситами ҷонкоҳи рӯзгор фишорҳои паёпайи руҳӣ дида, ба соқии фарёдраси рӯзгор ба умеди имдод мурочиат мекунад:

Биё, соқӣё, зери ин куҳнакоҳ,
Ба танг омадам, то зи май деҳ фарох.
Зи ҷаври замон узв-узвам шикаст
Зи санги ҳаводис дар ин санглоҳ [25, в. 54а].

Соқӣ барои қаҳрамони лирикӣ ҳангоми саҳтиҳо ҳодии замон, руҳбахши даврон ва ягона наҷотдиҳанда, умедбахши орзуҳои ширин буда, ба ҷуз ӯ кас қодир нест, ки ҳамроз ва ҳамдами кас бошад:

Биё, соқӣ, кори фалак ҷавру бас,
Ба ҳоли асирон ту фарёдрас,
Бидеҳ роҳ, ё рӯҳ, кӣ ҳамдам шавад,
Надорад чу риндон ба ғайри ту кас [25, в. 54а].

Аз таҳлили соқиномаҳои Мирзо Сиддиқи Фано, ба монанди ғазалиёташ, чунин бармеояд, ки вучуди иҷтимоӣ ва маънавии қаҳрамони лирикиро ситамҳои бешумори тартиботи беадолати замона ба дараҷае саҳт фишороварӣ намудаанд, ки гӯё ӯ дар арафаи нестиву фано қарор дорад.

Дар аксари мурочиатҳои шоир, дар соқиномаҳо қаҳрамони лирикӣ аҳволи аз саҳтиҳои даврон, ҷавру зулми фалак ба танг омадани асирони

замон, вазъи ноҳинчори мардуми гирифтори банди ғам ифода ёфтаанд. Дар ин мурочиатҳо на танҳо аҳволи вазнини фанову нобудгардии асирону ситамдидагони замона, балки эътирози сахти онҳо низ зидди тартиботи беадолатона таҷассум ёфтаанд. Дар ин мавридҳо тарзи баён ва, умуман, унсурҳои поэтикий ашъори Мирзо Сиддиқи Фано ба дараҷаи дониш, доираи муҳокима ва диди эстетикиву завқи бадеии ҳунарманду деҳқонони одӣ хеле наздик гардидаанд. Чунин мувофиқати диалектикий шаклу мазмунро мо дар ҳамаи мисолҳои боло мушоҳида менамоем. Чунончи, дар байтҳои соқиномаи поёнии шоир ҳам ин манзараро мушоҳида мекунем:

Биё, соқӣ, алҳол ҳастам ба дайр,
Ба як чом гардон ту афлок сайр,
Чу аз шои ғамҳо наҷотам бидех,
Ки гӯям шабу рӯз ёдат ба хайр [25, в. 54а].

Дар ин ҷо ибораҳои “шои ғам”, “ёдат ба хайр” ва дар мисолҳои дигари дар боло овардашуда калима ва ибораҳои “сели офатҳои даврон”, “тӯфони ҳаводисҳо”, “шарорихо - ахтар”, “дуди дил - гардун”, “дуди оҳ - фалак”, “чашм - сурайё”, “кавкаб - ашк”, “ҳоли абтар”, “ситамдида”, “ҷаври замон”, “ҷавру ҷафо”, “зулму бедод” “баҳри ғам”, “дами наҳанг”, “сахтии даврон”, “зулматобод”, “хонаи бедод”, “занги кулфат”, “поймоли шои ғам” асосан ба муҳит ва тарзи зиндагии мардуми одиву табақои поёни ҷомеа дахл дошта, бештар доираи донишу ҷаҳонбинӣ ва тафаккури бадеиву равонии онҳоро ифода мекунанд.

3.2.3. Рубоиёти Мирзо Сиддиқи Фано

Рубоӣ дар тамоми давраҳо аз жанрҳои мақбул ва дилнишини адабиёти классикӣ форсу тоҷик буд. Адабиётшиноси Эрон Зайнулобиддини Муътаман дар “Таҳаввули шеъри форсӣ” аз ҳамин хусус сухан ронда, дуруст таъкид мекунад, ки рубоӣ ҳарчанд ақсоми хурди шеърест, “дар назари соҳибтабъон ва суханшиносон қадру манзалати рафеъ дорад, ҳам вазни он

хуш аст ва ҳам муштамил бар маонии рангин ва дилпазир ва мазомини нағз ва латиф аст” [92, с. 91].

Аслан, сарчашмаи жанри рубой сурудаҳои халқӣ буда, ба қавли соҳиби “Ал-муъҷам фӣ маойири ашъор-ил-Аҷам” Шамс Қайси Розӣонро дар адабиёти китобатӣ бори нахуст устод Рӯдакӣ дар заминаи вазни як мисраи дар вақти гирдакбозӣ (чаҳормағзбозӣ) аз шодӣ бадеҳатан хондани кӯдаки ғазнинӣ дохил кардааст” [10, с. 219].

Адабиётшиносон қайд мекунанд, ки рубой зодаи табъ ва ихтирои шоирони адабиёти форсу тоҷик аст ва шуарои араб пайрави онҳост

Ба мо маълум аст, ки жанрҳои муҳимтарини адабиёти классикӣ, махсусан, қасида, ғазал, рубой ва маснавӣ аз давраи ба сифати шакли шеърӣ истифода шуданашон тақрибан дар тамоми марҳилаҳои таърихӣ маъруф буданд. Бинобар ин, аксарияти ин жанрҳо овони инкишофу такмил, равнаку пешрафти худро дошта, аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа як навъ тағйиротеро низ аз сар гузаронидаанд. Маълум аст, ки асрҳои XI-XII аз ҷониби адабиётшиносони Шарқу Ғарб давраи шукухи жанри қасида ва асрҳои XIII ва XIV марҳилаи ривочу равнақ ва сайқалёбии жанри ғазал доништа шудааст.

Дар заминаи чунин меъёр асри равнақи рубоиро ба айёми Умари Хайём ва эҷодиёти адабии ӯ пайваст доништан лозим аст, вале ин жанри матбуи баргузида дар ҳамаи давраҳои таърихи адабиёти классикӣ ҳамоно мунтазам ривочу рушд дошт. Зиёда аз ин, жанри рубой дар эҷодиёти шифоҳии халқ мақом ва манзалати хос дорад. Шуарои гузаштаи тоҷикӣ форс тавассути ин жанри дилкаш мувофиқи завқу салиқа, талаботи равонӣ ва диди эстетикӣ мардум масъалаҳои гуногуни зиндагӣ, тараннуми ишқу муҳаббат, васфи маю майкада, панду ахлоқ, ақидаҳои амиқи фалсафӣ, муаммои вучуди оламу одам, мавқеи дар ҷамъият доштаи инсон, мазаммати камбудию норасоӣҳои тартиботи давраҳои гуногун ва ғайраро баён кардаанд.

Аз ҷиҳати тарзи адо ва баёни фикр лутфи рубой дар байти дувум ва, хусусан, дар мисраи охир ошкор мегардад. Мисраҳои якуму дувум ва ҳатто

савуми рубоӣ барои ифодаи асли матлаб ва ғарази шоир ба сифати муқаддима ва гузориш хизмат менамояд. Дар он бояд фикри томе муъчазу равон ифода карда шавад. Тарзи ифодаи фикр дар аксари рубоӣҳои шуарои соҳибдевони давраҳои гуногун ба монанди Ибни Сино, Фарруҳии Сиистонӣ, Анвари Абевардӣ, Умари Хайём, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Соиби Табрзӣ ва эҷодиёти намоёндагони адабиёти охири асри XVIII аввали XIX Мирзо Содик, Носеҳи Хатлонӣ, Мавлоно Шавқӣ ва Мирзо Сиддиқи Фано суннатҳои жанри рубоӣ риоя карда шудааст [66, с. 50-75-78].

Мавзӯву мундариҷаи рубоӣҳои Мирзо Сиддиқи Фано хеле гуногун аст. Дар рубоӣҳои шоир, ба мисли ғазалиёту сокиномаҳои ӯ, қаҳрамони лирикӣ аз саҳтиҳои замон, ҳаҷри ёри дилсаҳту бевафо, беқадрии аҳли фазлу дониш, зишториву хирадношиносҳои фармонфармоён бо истифодаи мафҳумҳои умумии “фалак”, “дахр”, “даврон” ва монанди инҳо шикоят менамояд. Воқеан, ин шикоятҳо нолаҳои шахси ба қисмати забуни худ тамоман тандода нест, балки эътирозҳои он ки ба муқобили он ҳама беназмиҳо ва хирадношиносҳо равона шудаанд. Чунончи, шоир дар рубоии зерин аз кирдори “фалаки сақфбаланд” ва “мураббии даврон” ба дод омада мегӯяд:

Фарёд зи дасти фалаки сақфбаланд,
Парвардаи ӯст, ҳар кучо хунду лаванд.
Ҳар ҷо ки закитабъ бувад хор кунад,
Аз баҳри ғизо боз диҳад заҳру газанд [25, в. 496].

Дар аксари рубоӣҳои шоир қаҳрамони лирикии ӯ дар орзуи васли ёр аз чашм хун меборад ва заҳри ғами маҳбуба мечакад:

Ин дарду алам ҷумла, ки дар бораи туст,
Аз дасти яке шӯҳи ситамқораи туст,
Ҳар ашк зи чашми хунфишон мерезад,
Ҳар як зи дили решу чигарқораи туст [25, в. 496].

Ё:

Аз захри ғамат ба тан зи чон гашта лазиз,
Дардат зи даво ба дил чунон гашта лазиз,
Як соат агар даст диҳад васли туам,
Ҳар дам зи ҳаётичовидон гашта лазиз.

[25, в. 50а]

Қаҳрамони лирикӣ дар роҳи ишқи пок ва васли ҳаётбахши ёр ба тамоми душвориҳо розист ва ҳамаи онҳоро бо сарбаландӣ пешвоз мегирад. Дар қисме аз чунин рубоиёти шоир лаҳзаҳое мешаванд, ки ғайри чашмдошти субъекти лирикӣ маҳбуби чафокор, дилсахту танноз ва ситамкор ба ӯ бар хилофи ҳукми анъана ва таомули ишқу ошиқӣ асрори ниҳони дили хешро мекушояд. Воқеан, ӯ забон бо шахси ошиқ як мекунад, ки ҳатто он аз ағёр ниҳон мемонад. Чунончи, дар ин рубоӣ мисоли гуфтаҳои болоро мебинем:

Оҳиста бигуфт дӯш дилдор, эй дил,
Ту бандаи мойна зи ағёр, эй дил.
Ин рози нухуфтаре ба ағёр мағӯ,
Зинҳор, эй дил, ҳазор зинҳор, эй дил [25, в. 51а].

Дар рубоии зерин гуфтаҳои боло равшантар ифода ёфтааст:

Эй гашта асири маҳлиқое дили ман,
Дар зулмати ҳаҷр монда вое дили ман.
Бо душману дӯст бас маломатафзост,
Ҳар нукта расад зи мочарои дили ман [25, в. 51а].

Чунонки аз ин мисолҳо маълум аст, рубоиёти Мирзо Сиддиқи Фано аз ҷиҳати услуби баён интихоби калима, ибора, образ, доираи муҳокимаҷу ривочи тафаккури бадеӣ ва хусусиятҳои равонии худ ба рубоиёти халқӣ бисёр наздик мебошанд. Ба исботи ин мулоҳиза дар рубоии яқум, ки бо мисраи “фарёд зи дасти фалаки сақфбаланд” оғоз мешавад, тарзи ифода ва густариши маънӣ ибораҳои “ҳар кучо лунду лаванд” “аз баҳри ғизо”, “заҳру

газанд” ва дар рубоии дуҷум, махсусан, мисраи “зинҳор, эй дил, ҳазор зинҳор, эй дил” мисол шуда метавонанд. Шояд сабаби ба ин дараҷа аз ҷиҳати мазмун ҷанбаи халқӣ гирифтани рубоиёти шоир, аз як тараф, аслан, баромади халқии ин жанри адабӣ бошад, аз ҷониби дигар, бевосита бо мардуми одии шаҳру деҳот наздикӣ доштани шоир аст, ки ногузир ин муҳит ба эҷодиёти ӯ нақш гузоштааст.

Дар рубоиёти Мирзо Сиддиқи Фано нуқтаи дигари нисбатан ғайри маъмул он аст, ки шоир, баъзан, ҳангоми истифодаи ташбеҳот майлу кӯшиши аз ҳудуди суҳанҳои анъанавӣ берун баромадан дорад. Чунончи, дар рубоии зерин ӯ намеҳадад, ки даҳони ёраш ба ғунча ва лаби ӯ ба барги гул монанд бошад. Ӯ ташбеҳи ёрашро ба гул муносиб намедонад. Вай меҳадад, ки маҳбубааш аз он чи ки дар ҷаҳон нозук аст, аз он нозуктар бошад:

Аз ғунча бувад даҳонат, эй ҷон нозук,
В-аз барги гул ин лаби ту чандон нозук.
Ташбеҳи туро ба гул муносиб набувад,
Ҷар чиз нозук, на беш аз он нозук [25, в. 51а].

Дарвоқеъ, дар ин рубоӣ шоир ба ташбеҳи беназир рӯ овардааст, ки мисоли он дар адабиёти гузашта ниҳоят ба нудрат ба назар мерасад. Аслан, ин майли шоир на танҳо дар рубоиёти ӯ, балки дар ғазалиёти ӯ ҳам мушоҳида мешавад ва байти поён мисоли гуфтаҳои мост:

Ҷарчӣ дар олам бувад нозук аз ӯ нозуктар аст,
Мухтасар ин аст, сар то по суманбӯ нозук аст [25, в. 14а].

Чунин кӯшиши аз қайду банди суҳанҳои анъанавӣ як навъ озодшавӣ ва майли тозагӯйиро аз шоирони ин давра дар эҷодиёти Содик, Ҳозиқ ва Фориг мушоҳида мекунем, ки Фано низ аз қабиле онҳост.

Ҳамин тавр, дар рубоиёти Мирзо Сиддиқи Фано қаҳрамони лирикӣ гоҳо комёб аст ва ба васли маҳбуби худ мерасад. Ба фикри мо, рубоиёти шоир аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва руҳияи умумии ғамангези худ бо

ғазалиёти ӯ ҳамоҳангии кул्लӣ дорад. Ин ҳамоҳангӣ дар мухаммасоти шоир низ баръало мушоҳида мешавад.

3.2.4. Муҳтавои мухаммасоти Мирзо Сиддиқи Фано

Дар девони Мирзо Сиддиқи Фано, чунонки зикр намуда будем, 18 мухаммас мавҷуд буда, 12 адади он ба забони тоҷикӣ гуфта шудааст. Фано дар иншои бисёре аз ин мухаммасҳо зиёдтар ғазалҳои дорои мазмунҳои ғамангез ва ифодакунандаи эҳсоси ҳузновари шоирони дигарро интиҳоб кардааст. Аз ин мебарояд, ки чунин ғазалҳо ба аҳволи руҳии шоир бештар созгор будаанд. Дар мухаммасоти шоир ҳамаи талаботи ҳатмии ин жанр (ягонагии мавзӯ, вазн, қофия, радиф ва руҳия) риоя шудааст. Исботи ин фикр мухаммасоти ба ғазалҳои Навоӣ, Нозим, Бедил, Зебуннисо, Моил, Зокир, Музтар ва Солик эҷодкардаи Мирзо Сиддиқи Фано аст. Шоир дар ҳар се мисраи худ абёти шоирони номбурдаро аз ҷиҳати мазмуну шакли бадеӣ тавсия дода, бо руҳияи умумии онҳо ҳамоҳанг шудааст. Чунончи, барои мисол ин ду банди мухаммаси бар ғазали Раҳматуллоҳи Музтар эҷодкардаи Мирзо Сиддиқи Фаноро меорем:

Боз тӯфони ҳаводис бар сарам гул карду рехт,
Ҳар нафас мавҷи балои дигарам гул карду рехт,
Гарди кулфат бар дили ғампарварам гул карду рехт,
Шаб на танҳо ашк аз чашми тарам гул карду рехт,
Доғи маҳрумӣ, чу шамъ аз пайкарам гул карду рехт,
Ашки хунин бурд инак сабру сомони маро,
Лола сомон кард охир чайбу домони маро,
Шираи ҷон то ба ҳам пайваст миҷғони моро,
Баста шуд роҳи тарашшуҳ чашми гирёни моро,
Пораи дил хоҳад акнун аз барам гул карду рехт [25, в. 43а].

Тавре ки мебинем, дар банди якуми мухаммас се мисраи Мирзо Сиддиқи Фано вазъу шароити шабонгоҳ ҷӣ гуна аз чашм ашки хунин борида ва аз

маҳрумиҳо мисли шамъ гудохта гардидани қаҳрамони лирикӣ нишон додааст, яъне сабаби ин фоҷиаи қаҳрамони лирикӣ ба сари ӯ тохт овардани “тӯфони ҳаводис”, “мавчи бало” ва дилашро паёпай гарон омадани ғаму кулфатҳо (гул кардани гарди кулфат) будааст. Дар банди дуоми мухаммас низ се мисраи Мирзо Сиддиқи Фано паҳлӯҳои маънии байтро дар ягонагии образ, руҳия ва равонии бадеӣ хеле табиӣ такмил додааст, ки ба қалами ду кас тааллуқ доштани онро пай бурдан осон нест. Воқеан, ин ҳолат далели маҳорати хуби мухаммассароӣ доштани шоир мебошад.

Дар ин соҳа маҳорати чашмас доштан Мирзо Сиддиқи Фаноро аз мухаммаси бар ғазали Мирзо Абдулқодири Бедил бастаи ӯ низ пай бурдан мумкин аст. Барои исботи гуфтаҳои банди аввали онро дар поён меорем:

Ниҳоли кулфатам, доданд зи ҳасрат обёрамро,
Ҳазони ноумедӣ кард яксон баргу борамро,

Ҳаводисҳо фано карданд чашми беқарорамро,
Фалак ҳарчанд бар хоки адам резад ғуборамро,

Саҳаргул чанд аз хокам дамад, к-он шаҳсавор ояд [25, в. 83-846].

Дар ин банди мухаммас Мирзо Сиддиқи Фано дар заминаи мазмуну шакли бадеӣ ва руҳияи байти Мирзо Абдулқодири Бедил аз аҳволи бади худ шикоят кардааст, ки боиси ин тангиҳои муҳиту ҳодисаҳои хонумонсӯзи замона буданд. Махсусан, мисраи сеюми Мирзо Сиддиқи Фано (Ҳаводисҳо фано карданд чашми беқарорамро) ҳолати рӯҳии ӯро бисёр воқеӣ ифода кардааст. Ин оҳангҳои яъсу ноумедӣ сабаби “Фано” таҳаллус ихтиёр кардани шоир гардидаанд.

Қаҳрамони лирикии шоир дар мухаммасҳои ӯ бори вазнини ғаму андӯх мекашад ва аз чароҳати ҳодисаҳои ногувори хонумонсӯзи замон, беадолатии гардиши фалак, ситамҳои пайёпайи зиммдорони давр ҳазорон нафар азоби руҳӣ мекашад. Аз ин сабаб, қаҳрамони лирикӣ дар зерини ин фишорҳо ба мисли дигар ситамдидагони муҳити худ аз қисмати забун менолад, шикоятҳо мекунад ва гоҳо ба қиём омада, ба муқобили сарнавишти талх, зулму

ситамҳои муҳити «бедодгар», «хумистон», «ситамкада» ва «зулмобод» мешӯрад, эътирозҳо менамояд, вале руҳафтада намешавад, зеро ба ояндаи нек боварӣ дошта, дар дил орзуҳои ширин мепарварад. Ин ҳама шоҳиди он аст, ки сарнавишти қаҳрамони лирикии Мирзо Сиддиқи Фано бо қисмати халқи одӣ, мардуми ситамдидаи муҳити ӯ саҳт алоқа дорад ва онҳо аз якдигар ҷудонопазиранд. Ҳамин умумияти сарнавиштҳо ба он сабаб шудааст, ки ҳам мундариҷаи ғоявӣ ва ҳам унсурҳои поэтикии аксари шеърҳои Мирзо Сиддиқи Фано ба манфиати мардуми одии шаҳру деҳот хизмат карда, бештар ба дараҷаи дониш ва доираи тафаккури бадеии онҳо наздик воқеъ гарданд.

3.3. Мавзӯ ва мазмуни ҳаётии чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано

Дар фасли тавсифи тартиб ва тавсифи девони Мирзо Сиддиқи Фано гуфтем, ки чистонҳо ба монанди жанрҳои ғазал, рубоӣ, соқинома ва мухаммасҳо як фасли алоҳидаи девони ӯро ташкил кардаанд. Сабаби ба чистонгӯӣ майл намудани шоирон, пеш аз ҳама, ба мардуми одӣ унс гирифтани онҳо аст. Ба ин сабаб дар ин давра ба иншои жанрҳои халқӣ ба мисли чистон бештар заминаи иҷтимоӣ фароҳам омад.

Аз таърихи адабиёти форсу тоҷик маълум аст, ки бисёр шоирон чистон гуфтаанд. Аввалин чистонҳои назмиро дар ашъори Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ хонда метавонем [20, с. 123-124]. Бо боварӣ гуфта метавонем, ки жанри чистон аз эҷодиёти Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ сарчашма гирифтааст. Баъдан, ин жанр дар эҷодиёти шоирони минбаъда идома ёфтааст. Жанри мазкур то охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX фаслҳои махсус ва қисмати алоҳидаи девони шоирони форсу тоҷикро ишғол накарда, ривочи он дар давраи зикршуда шояд аз ҷиҳати таносуби ривочу костагии жанрҳои дигар ба мисли қасида бошад.

Мо итминон дорем, ки дар ин давр заминаи иҷтимоӣ маънавии қасида (махсусан, қасидаи мадҳия) ниҳоят маҳдуд гардида, дар муқобили он барои эҷоди жанрҳои бештар халқӣ шароити муносиб пайдо шудааст. Аз ин рӯ, дар ин давра ба

девони шоирон аз жанрҳои фолклорӣ ва халқӣ таҳти унвони “ё Раби ман” дохил шуданд. Мисоли ин суҳанҳоро мо дар девонҳои Чунайдуллоҳи Ҳозик, Муҳаммадшарифи Нодирӣ ва ҳуди Мирзо Сиддиқи Фано дида метавонем ва дар ин бора дар поён таҳлил анҷом мегардад.

Одатан, кӯдакону наврасон дар бисёр маҳалҳои аморати Бухорову хонигарии Хӯқанд бегоҳиҳои моҳи шарифи рамазон чамъ омада, ба дари ҳар хонавода мерафтанд ва фазилатҳои хосаи ин моҳи муборақро бо сурудхонии якҷоя таърифу тавсиф мекарданд. Дар охири ситоиш бачаҳо матлаби худро изҳор сохта, сипас, ба соҳиби хона саломативу хушбахтӣ ва комронӣро орзу менамуданд. Ба ивази ин ситоишу орзуҳои нек соҳибхонаҳо мувофиқи ҳиммат ба онҳо нон, қанд, мева ва хӯрданиҳои дигар тухфа медоданд. Баъзе шоирони ин давра, аз ҷумла, Чунайдуллоҳи Ҳозик ва Мирзо Сиддиқи Фано ин ойини халқиро, ки дар он шароити ҳукмфармои ақоиди динӣ ҳаргиз аз таъсири он касе ғориг шуда наметавонист, шеър эҷод карда ба девонҳои худ дохил намуданд ва тавассути ин ба ин оин роҳхати адабиёти китобӣ доданд. Чунончи, дар исботи фикр ду банди шеъри бахшида ба моҳи рамазон гуфтаи Мирзо Сиддиқи Фаноро меорем:

Номи некат шуда машҳури ҷаҳон
Ба сахову караму ҳам эҳсон,
Ҳақ ниғаҳ дорад аз офоти замон,
Ба дарат омада мегӯям аз он,
Раби ман, ё Раби ман, ё рамазон,
Ҳақ ниғаҳ дорад аз офоти замон [25, в. 84а].

Ва ё:

Гулшани абри ту аз абри мурод
Равнақафзои дили хуррам бод!
Дардам ин аст, ту бошӣ дилшод,
Раби ман, ё Раби ман, ё рамазон,
Ҳақ ниғаҳ дорад аз офоти замон [25, в.84а].

Мазмуну мундариҷаи ин шеърҳо бо ақоиди исломӣ саҳт марбут буда, як навъ қасидаи мадҳиро мемонад. Агар шоирон пештар бо калимавуибора вамаҳсусан, образҳои баланду олии шоҳуамир, сарлашқар ва ҳокимонро ситоиш гуфта, ба ивази он силаҳо гиранд, акнун дар ин шеъри сурудмонанд бачаҳо соҳибхонаҳои алоҳидаро, ки мардуми одӣ ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ бо аҳли оилаи худ тақрибан баробаранд, ситоиш карда, тухфа бадаст меоварданд. Аз ин ҷиҳат, моҳияти иҷтимоии ин ашъор, иҷрои он ва ифодаи эҳсосоти халқӣ ҷанбаи асосии онро ташкил менамояд.

Тавре ки болотар қайд намудем, дар эҷодиёти Мирзо Сиддиқи Фано жанри чистон мавқеи ҷашмрас дорад. Аз 46 чистони Мирзо Сиддиқи Фано 31 адади он ба забони тоҷикӣ ва боқӣ 15 адад ба забони ўзбекӣ таълиф шудааст. Аз чистонҳои тоҷикии шоир 28 адади он дар баёзу ҷунгҳои охири асри XIX ва ибтидои асри XX паҳн шудааст. Аз ин баёзу ҷунгҳо 26 чистони шоир аз тарафи фолклоршинос А. Абибов бидуни қайди номи муаллиф ба маҷмуаи “Чистон”- ҳо дохил карда шудааст [31]. Мураттиб дар охири маҷмуа муаллифони баъзе чистонҳоро, ки барояш маълум будаанд, номбар кардааст. Ҷунончи, ба ин маҷмуа 12 чистони Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, 7 чистони Ибни Ямин, 10 чистони Шарофиддини Яздӣ, 4 чистони Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, 3 чистони Носири Хусрав ва яктоӣ чистон аз Ҳаким Анварӣ, Камоли Исмоил, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Бадриддин Ҳилолӣ ва Мирзо Абдулқодири Бедил дохил шудаанд, аммо муаллифи 26 чистони ин маҷмуа, ки таҳти рақамҳои 8, 10, 35, 44, 49, 51, 55, 56, 59, 61, 62, 64, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 93, 98, 101, 122, 125, 126, 144 ва 145 омадаанд, зикр наёфтааст.

Таҳлил ва муқоиса нишон дод, ки ин чистонҳо ба Мирзо Сиддиқи Фано мансубанд. Аз ин далел ошкор аст, ки мураттиби маҷмуа аз муаллифи ин чистонҳо беҳабар будааст. Аслан, ба Мирзо Сиддиқи Фано мансуб будани ин чистонҳоро яхелагии матни чистонҳои девони шоиру матни маҷмуа нишон медиҳанд.

Далели дигари ба Мирзо Сиддиқи Фано тааллуқ доштани чистонҳои боло ин аст, ки девони шоир соли 1257/1841 бо дасти худӣ ӯ тартиб дода шудааст. Маҷмуаи

“Чистонҳо” бошад баъди 121 соли он бо эътибори маълумоти баёзу ҷунгҳои охири асри XIX ва ибтидои асри XX соли 1962 ҷоп шудааст.

Муқоисаи матни девони шоир ва маҷмуаи “Чистонҳо” нишон медиҳад, ки аз 26 ҷистони номбурда дар матни 14 адади он баъзе тағйирот дохил гардида, дар матни 12 ҷистони он ҳеч гуна дигаргунӣ дида намешавад. Ҳоло чанде аз ин тафовутҳоро аз назар мегузаронем.

Чистони девони Мирзо Сиддиқи Фано:

Гунбаде дидам, надорад дар,
Андарун хучрахост сар то сар,
Сокинон дар даруни он хучра,
Дар ҳисомат ба сони якдигар [25, в. 806].

Матни маҷмуаи “Чистонҳо”:

Гунбаде дидам, надорад дар,
Андарун хучрахост сар то сар,
Сокинони даруни он хучра,
Дар ҳисонат ба сони якдигар [31 с. 34].

Чистони девони Мирзо Сиддиқи Фано:

Чист он лӯбати ҳумоюнфар,
Сураташ чун ҳубоб, эй довар.
Рӯй дорад сафед чун румӣ,
Холи ҳиндӣ аз ӯ шавад абтар [25, в. 786].

Матни маҷмуаи “Чистонҳо”:

Чист он лӯбати ҳумоюнфар,
Сураташ чун ҳубоб, эй додар.
Рӯй дорад сафед чун румӣ,
Холи ҳиндӣ аз ӯ шавад абтар [31, с. 48-52-72- 86].

Дар ин ҷистон калимаи “довар” ба калимаи “додар” иваз гардида, дар маънӣ халали саҳт ворид нагардидааст.

Чистони девони Мирзо Сиддиқи Фано:

Чист он луббате дар ин даврон,
Қомаи бешумор дорад он.
Мӯйи жулидае басар дорад,
Бедахону чашм пур аз дандон [25, в. 80а].

Матни маҷмуаи “Чистонҳо”:

Чист он луббате дар ин даврон,
Қомаи бешумор дорад он?
Мӯйи жулидае басар дорад,

Бедахон, лек по ба сар дандон? [31, с.93].

Ҳар ду чистон ҳам аз чиҳати маънӣ ба ҳамдигар монанд мебошанд.

Чистони девони Мирзо Сиддиқи Фано:

Чист он луббате, ки арзон аст
Аксари вақт лек урён аст?
Хӯрда ангушти зулм бар куни худ,
Рӯдааш аз кунаш намоён аст ? [25, в. 80а].

Матни маҷмуаи “Чистонҳо”:

Чист он луббате, ки арзон аст
Аксари вақтлек урён аст?
Хӯрда ангушти зулм бар паси худ,
Рӯдааш аз пасаш намоён аст [31, с.125].

Чистони девони Мирзо Сиддиқи Фано:

Аҷаб дарбичае дидам дар ин дор,
Ба ҷои тахта оби хушк, эй ёр,
Муқобил гар шавад ҳар кас бар он дар,
Дарунаш шахси дигар ҳаст тайёр [25, в.796].

Матни маҷмуаи “Чистонҳо”:

Аҷоиб тахтае дидам дар ин дар,
Ба ҷои тахта оби хушк, эй ёр,
Муқобил гар шавад ҳар кас бад-он дар,

Дарунаш шахси дигар ҳаст тайёр [31. с. 18].

Ин ки мебинем, дар мисоли якум калимаи “чисомат” ба “ҳисонат”, дар мисоли дуум калимаи “довар” ба “додар”, ибораи «бар он» ба “бад-он”, ибораи “сокинон дар дарун” ба “сокинони дарун”, “ачаб дарбачае” ба “ачоиб тахтае” ва дар мисоли чорум мисраи “Бедахону чашм пур аз дандон” ба мисраи “Бедахону, пой то сар дандон” бадал шудаанд, ки ин тафовути матнҳо шояд дар натиҷаи худсарихои котибони нусхаҳои девони шоир вamuраттибони баёзучунгҳо ва ё дар вақти хондани матн бамаънии чистонҳо камтар аҳамият додани мураттиби маҷмуа рӯй додааст.

Бо вучуди тағйирот дар ин мисолҳои овардашуда, ба ҷуз мисраи охиринаи мисоли якум, маънии мисраву байтҳо тира нашуда, матлаби муаллиф ҳалал наёфта вачавоби чистонҳо мантиқан норавшан намондаанд. Дар ин мисолҳо ҷавоби чистони якум анор, дуум собун, сеюм чуворимакка, чорум сӯзан ва панҷум оина аст.

Ин ҷо саволи дигаре низ пайдо мешавад, ки оё ҳамаи ин чистонҳо комилан зодаи табъи ҳуди шоир аст? Аз ҳақиқат дур нест, ки якқисми ин чистонҳоро ҳуди шоир эҷод кардааст. Мумкин аст, ки шоир мазмуни баъзе чистонҳоро аз эҷодиёти шифоҳии халқ гирифта, онҳоро бо сӯҳони тафаккури худ аз нав суфта, ба шакли ҳозирашон ҷилвагар сохтабошад. Ин нуқта танҳо он вақт кушодамешавад, ки чистонҳои шоир бо ҳамаи чистонҳои халқӣ муқоиса карда шаванд, вале мо ҳоло дар назди худ чунин мақсад нагузоштаем, чунки хоҳ шоир мазмуни баъзе чистонҳоро аз халқ гирифта, дар шакли ҳозира онҳоро аз нав эҷод кардааст ва хоҳ як қисми чистонҳоро бевосита худаш эҷод намудааст, барои мо аҳамияти дараҷаи аввал надорад. Барои мо он нуқта муҳим аст, ки ба ҳар ҳол, дар чунин шаклу сурат матни чистонҳо ба Мирзо Сиддиқи Фано тааллуқ дорад.

Таҳлил ва омӯзиши чистонҳои шоир нишон медиҳад, ки вай дар бисёр мавридҳо тавсифи аломату хусусият ва моҳияти олат, восита ва ашъҳои кори дар ҳаёти ҳамаҷузай мардуми одӣ мақоми муҳимдоштаро инъикос

кардааст. Ин чистонҳо хонандаро ногузир водор мекунанд, ки ба ашё, ҳодисаву воқеаҳо ва умуман, ҳаёти воқеӣ бештар бо диққати ҷиддӣ, бо чашми хираду назари тозае нигарад ва дар ашёҳои гуногун ва ҳодисаҳои атроф аломатҳои умумиву алоҳидаро ба зиракӣ пайдо намояд.

Аз мазмун ва мундариҷаи чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано чунин бармеояд, ки дар як силсила чистонҳо диққати муаллифро тавсифи аломату хусусиятҳои барҷастаи олати кори хунармандӣ ба монанди анбӯр, арра, микроз, сӯзан, сӯҳон, тарозу, собун, чилчароғ, оҳани омоч, чарх, ҳаллоҷӣ, элак, осӣёб, дегмон, най, ғижжак, наққора, дар иддаи дигаре тавсифи мевачоту растаниҳо аз қабилӣ анор, бодом, найшакар, чуворимакка, кавар ва дар як қисми онҳо тасвири аломатҳои алоҳидаи хайма, киштӣ, сандалӣ ва амсоли инҳо ба худ зиёдтар ҷалб кардаанд. Ба ҷуз ин дар чанде чистонҳои шоир тавсифи аломатҳои кирмак, пилла, оина ва шароби ангур низ омадаанд.

Ин ҷо мо чистонҳоро аз рӯйи мавзуву мундариҷаи ғоявӣ табақабандӣ намекунем, чунки аз номбурди онҳо ба хубӣ аён аст, ки доираи диққати шоирро асосан тавсифи олати меҳнату воситаҳои хунармандӣ, тасвири ашёҳои гуногуни зироату мевачот ва асбобҳои рӯзгори дар ҳаёти табақои поёнии иҷтимоӣ серистеъмол фаро гирифтаанд. Барои тақвияти ин гуфтаҳо чистонҳои зеринро ҳамчун мисол овардан мумкин аст:

Чист он луббате, ки чун лола,
Дарунаш пур зи барфу ҳам жола.
Мӯниси ҷони кампирон бошад,
Хушии вақти аммаву хола [25, в. 81а].

(Ҳаллоҷӣ)

Ё:

Чист онгунбаде, ки ӯ бе дар,
Андарун духтарон бувад яксар,
Ҳоли он духтарон чӣ мепурсӣ?
Ҳама хуниндиланд дар чодар [25, в. 81а].

(Анор)

Дар чистони дувум аломатҳои қиёсшудаи анор дар худ маҷозан ҳаёти занону духтарони замони шоирро таҷассум намудааст. Аз ин мисолҳо маълум аст, ки на танҳо мавзӯи чистонҳои шоир ашӯҳои мушаххас, воқеӣ, балки образҳои офаридаи онҳо ҳам ба тамоми мушаххасу воқеӣ ва ба ҳаёти мардуми оддӣ бисёр қарин мебошанд.

Аз ин рӯ, чистонҳои шоир дар баробари омӯхтани унсурҳои ҳақиқатнигории адабиёти ин давраи тоҷик, дар тадқиқи яке аз масъалаҳои мураккабтарини адабиёти классикӣ ва тоинқилобии мо, ҳислат ва хусусиятҳои миллии халқӣ аз маъхазҳои беҳтарин ва воситаҳои гаронбаҳо мебошанд.

Ҳангоми мутолиаи чистонҳо, ба воситаи ашӯҳои дар онҳо тасвирёфта дар пеши назар меҳнати хунармандон ва заҳмати деҳқонони барзгар якҷоя бо ашӯи хонаву ҷояшон чилвагар мешаванд. “Дар дигар жанрҳои халқӣ, - менависад фолклоршиноси рус В. В. Митрафанова, - тубаки оддӣ сафолин, косаву чумча, кафлес, ангуштфонаву сӯзан ва амсоли инҳо ба дараҷаи чистон бо ҷузъиёти худ ин қадар равшану мулаван тасвир наёфтаанд. Чистон жанри ягонаи халқиест, ки дар он ашӯҳои маишӣ зоҳиран камаҳаммият, вале ба мардуми меҳнатӣ ва табақаи поёнии ҷамъиятӣ бисёр қарину зарур зиёдтар тасвир меёбанд. Чистонҳо дар бораи одам, узвҳои ӯ ва ниҳоят, дар бораи муҳимтарин лаҳзаҳои зиндагониву фаъолияти меҳнатии одамон ба забони маҷозу истиора ва ташбеҳоти бисёр шоирона нақл мекунанд”[89, 22]. Ин гуфтаҳо натавонанд ба чистонҳои халқии мардуми тоҷик, балки ба чистонҳои китобии он ва аз ҷумла, ба чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано бевосита дахлдоранд. Воқеан, дар чистонҳои шоир бештар анбуру сӯхон, арраву микроз, чарху ҳаллоҷӣ, ангуштфонаву сӯзан ва монанди инҳо бо истифодаи маҷозу истиора, ташбеҳот ва дигар санъатҳои бадеӣ басо рангину диққатҷалбкунанда тасвир ёфтаанд ва аҳамияти дар ҳаёти иҷтимоии мардуми меҳнатӣ доштаи онҳо таъкид шудаанд. Чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано аз

чиҳати мавзуъ, тарзи вусъати мазмуну ғоя ва унсурҳои поэтикаи худ аз доираи завқу тафаккури табақаи ашроф дуранд ва асосан завқу салиқаи адабӣ, диди эстетикӣ ва маданияти халқиро бисёр хуб ифода мекунанд. Аз ин ҷо бесабаб набуд, ки қисми зиёди онҳо ба баёзу чунг, маҷмуаҳои фолклор роҳ ёфта ва ҳатто дар асарҳои таҳқиқоти фолклоршиносон ба сифати асарҳои халқӣ шарҳу эзоҳ ёфтаанд. Ин ҳолат аз мавқеи дар ҷамъияти онрӯза доштаи шоир, манфиати табақаи поёнии иҷтимоиро ифода кардани вай ва ниҳоят халқӣ будани эҷодиёти ӯ шаҳодат медиҳад. Чунончи, Мирзо Сиддиқи Фано аломату нишонаҳои муҳими ҳунармандӣ ва асбоби рӯзгори одамон – суҳонро ба ин тарз тавсиф кардааст:

Аҷоиб лӯббате дидам, мураббаъ ӯ шикам дорад,
Ба болои шикам он чиз сад неши дудам дорад,
Даҳони беадад дар зери нешаш боз гардида,
Ғизои хешро он чиз бар мардум карамдорад [25, в. 80а].

Дар чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано аксаран ба мисли дигар чистонҳои хаттиву шифоҳӣ нишона, ҳаракат ва унсурҳои олоту воситаҳои меҳнат ба хусусияту аломатҳои ҳайвонот, предметҳои ҷондор ва ниҳоят ба одам монанд карда мешаванд. Масалан, ӯ дар чистони тасвири микрознӯги қайчиро ба минқори лаклак, ду сӯрохи ангуштгузаронии онро ба айнаки чашм, вақти ҳаракат ба ду тараф кушода шудани онро ба ду “ноф” ва садои хангоми буридани чизе баровардаашро ба овози “чақ-чақ” ба ин тарз тасвир кардааст:

Чист, минқори ӯст чун лаклак,
Чашмҳояш чу гардиши айнак.
Вақти хӯрдан ҳамекунад чақ-чақ,
Ноф дорад зи пешу пас бешак? [25, в. 79а].

Шоир дар ин чистон олоту ҳунармандӣ - микрозро дар назар дошта, барои шартӣ дарёфт аломатҳои муҳимтарини онро намоиш додааст, яъне ин ашё паррандаеро мемонад, ки минқори лаклакӣ дорад. Аз тарафи думаш ду

сӯрохиест, ки ба мисоли айнаки чашм аст. Вай ҳам аз пеш ва ҳам аз пас ду ноф дорад. Чун дон мехӯрад, нофҳо бо навбат кушодаву пӯшида мешавандва дар ин ҳангом ҳатман садои чақ-чақ мебарояд. Тасаввур намоед, ки ин парранда чӣ сурати ҳайратовару хандасор ва ҳаёлии ачиберо дорост. Аслан, дар як парандаву ашё якҷоя воқеъ гардидани чунин сурату аломатҳо ғайритабӣ аст, вале дар тахайюлоту бадеи онҳо ҳуқуқи мавҷудият доранд.

Мирзо Сиддиқи Фано дар чистони дигар сӯзанро тавсиф карда, ба сифатҳои ин олати меҳнату ҳунармандӣ аз доираи диди эстетикӣ халқ муносибат кардааст. Ӯ ҳолати аз ангуштфона фишор дидани сӯзанро ба аҳволи ситамкашон ва аҳволи ситамкашонро ба ҳолати ресмони аз паси сӯзан овозоне ташбеҳ намудааст:

Чист он лӯбате, ки арзон аст

Аксари вақт лек урён аст.

Хӯрда ангушти зулм бар кунаш,

Рӯдааш аз пасаш намоён аст? [25, в. 80а].

Фолклоршиноси тоҷик профессор Р. Амонов дар “Очерки эҷодиёти даҳанакии Кӯлоб” ҳусни одоб, мазмуну мундариҷа, чиҳатҳои ғоявию хусусиятҳои бадеии чистонҳои мардуми Сарихосорро таҳлил карда, воқеан, дуруст таъкид менамояд, ки “аз чистонҳо мо муносибати ба ин ё он ходисаҳои табиӣ, қору рӯзгор, олатҳои хоҷагӣ ва назорати ба ҳайвону растанӣ доштаи деҳқононро мефаҳмем. Аз ин чистонҳо муайян мешавад, ки деҳқонон чиро ба худ наздик медонанд ва ба чӣ бо чашми танқид менигаранд” [39, с. 309]. Тақрибан чунин маъниро мо дар чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано мушоҳида мекунем, ки ин натиҷаи якхелагии ҳақиқати зиндагӣ ва муносибати ба ин ҳақиқат доштаи шоир аст. Аз ин рӯ, ин ақидаи фолклоршинос дар муайян кардани муносибати ба муҳити атроф, ашёҳои қору меҳнат, ҳунармандӣ ва ғайра доштаи халқ таҷрибаи санҷидашуда ва мустаҳкам аст. Муҳаққиқ дар асари худ қайд мекунад, ки “аз асбобҳои рӯзгор сӯзан дар чистони ин маҳал ба ҷавони ҷолоки хурди калонкор ташбеҳ

шудааст”. Чунон ки дар боло дидем, дар чистони Мирзо Сиддиқи Фано сӯзан ба аҳли меҳнати дар зери фишори ситамҳо саҳт азобдида ташбеҳ шудааст. Дар замони шоир ҳунари ҳаллоҷӣ бештар шуғли занону кампирон буд. Шоир дар чистони тавсифи ҳаллоҷӣ, кӯраки пахтаро ба «лола» ва ҳуди пахтаро ба “барф” ва пунбадонро ба “жола” монанд карда, барои афзудани хусусияти халқии чистон дар мисраи сеюм ибораи “муниси ҷони кампирон”-ро овардааст. Ин мазияти халқӣ дар мисраи чорум тарзи ифодаро муъҷаз ва пурқувват гардондааст:

Чист он луъбате, ки чун лола,
Андарун пур зи барфу ҳам жола,
Мӯниси ҷони кампирон бошад,
Хушии вақти аммаву хола? [25, в. 86а].

Омоч дар ҳаёти тоинқилобии ҳазорон мардуми хонияи Хӯқанду аморати Бухоро яке аз олатҳои муҳим ва асосии барзгарӣ буд. Воқеан, дар тафаккури таҷрибаи барзгарон ҳам ин олати муҳимми меҳнат гарави истеҳсоли неъматҳои моддии одамон шинохта шудааст. Аз ин ҷост, ки Мирзо Сиддиқи Фано дар чистони худ оҳани омочро ҳамчун олати муҳимтарини кори барзгарон, ниғаҳдори мувозинати олам ва раззоқи зиндагии бани одам ситоиш кардааст:

Он чист, ки чун сурати пайкон бошад,
Дар рафтани худ ба хок пинҳон бошад,
Бе он набувад низоми олам ҳаргиз,
Сармояи умр лек аз он бошад? [25, в. 78а].

Тавре ки ишора кардем, шоир дар чистони ба хусусиятҳои анор бахшидааш намуди зоҳирии ин меваро ба “гунбади бедар”, донаҳои сурхи онро ба “духтарони ғамгину хуниндил”, пардаи рӯйи донаҳоро ба “ҷодари духтарон” ва оби анорро, ки зотан сурх аст, ба “хуни дили духтарон” хеле муносиб ташбеҳ кардааст:

Чист он гунбаде, ки ӯ бедар,

Андарун духтарон бувад яксар,
Ҳоли он духтарон чӣ мепурсӣ,
Ҳама хуниндиланд дар чодар? [25, в. 81a].

Аслан, дар ин чистон аломатҳои қиёсшудаи анор дар худ маҷозан ҳаёти занону духтарони замонаи шоирро ба таври барҷаста таҷассум намудааст. Далели ин мисраъҳои “Ҳоли он духтарон чӣ мепурсӣ? Ҳама хуниндиланд дар чодар” аст.

Ҳамаи ин мисолҳо, ки шумораи онҳоро борҳо афзудан мумкин аст, ҳам аз ҷиҳати мавзӯ, вусъати мазмуну ғоя ва ҳам аз ҷиҳати услуби баёну шакли бадеӣ бори дигар аз ҷанбаи пурқуввати халқии чистонҳо ва умуман наздикии эҷодиёти Мирзо Сиддиқи Фано далелҳои раднопазиранд. Воқеан, агар мо аз аввал то охир бодикқат девони шоирро мутолиа намоем, хуб дарк мекунем, ки дар он майлҳои завқи ба зиндагӣ, тарзи зиндагӣ ва нигоҳи ба он доштаи табақаи ашроф ва болонишини замонаи шоир тақрибан мушоҳида намешаванд. Баръакси ин ҳол, девони шоирро ифодаи зиндагии табақаи поёнии иҷтимоӣ ва аз ин ҷо худӣ ӯро шоири ҳамин табақа доништан айна муддаост.

Бо вуҷуди ҳамаи ин гуфтаҳо як нуқтаи муҳимми дигари чистонҳои шоирро набояд фаромӯш кард, ки он ҳам муносибат бо шеърҳои “Шахрошӯб” ва ба хунармандон бахшидаи Сайидои Насафӣ аст. Дар шеърҳои ба хунармандон бахшидаи Сайидо ҳам намоянда ва ҳам худӣ хунарҳои наққошӣ, қассобӣ, начҷорӣ, заргарӣ, меъморӣ, гилкорӣ, нонвой ва монанди инҳо васф мешаванд. Сайидо кӯшиш кардааст, ки дар таърифи ҳар касбу санъат калимаву ибораҳои махсуси онро истифода барад. Ин ҳолатро мо дар тасвири санъатҳои наққошӣ, касбҳои начҷорӣ ва қассобӣ хеле хуб мушоҳида мекунем. Ин ҷо аз тасвири ҷузъиёти онҳо ба тафсил сухан намеронем ва танҳо барои ёдоварӣ ду мисолро дарҷ мекунем:

Сайидои Насафӣ дар таърифи наққош мегӯяд:

Бути наққош дорад нақши ширин,

Харобаш хонаи суратгари Чин.
Найи килкаш зи ранги доғи лола,
Кашида сурма дар чашми пиёла.
Бувад авроқи машқаш дафтари гул,
Ба дасташ килки мӯ мижғони булбул...
Зи тасвири гулаш олам чаманзор,
Расида шохай он сар ба девор [112, с. 109].

Шоир начҷор ва касби начҷориро чунин тасвир намудааст:

Бути начҷориман сарвест якто,
Зи сар то пой пайванд аз тамошо.
Чаҳоне хизмати ӯ карда пеша,
Занад ҳар кас ба сӯи хеш теша.
Зи оби тешааш бар устухонам,
Ба зикри аррааш бошад забонам.
Чу арра зери дасташ сарбаландон,
Бувад море зи сар то пой дандон[112, с. 119].

Дар чунин шеърҳо, одатан, қаҳрамони лирикии шоир ба сифати ашён асосии тасвири санъати ҳунар амал карда, хонандаро бо ҷузвиеъти он ошно мегардонанд. Сайидои Насафӣ дар шеъри ба ҳунари қассобӣ бахшидааш аввал касби қассобро ситоиш мекунад ва баъд предмети асосии он – гӯсфандро ба қассобхона меорад. Қассоб онро қатл мекунад, аз пояш ба дор меовезад, банд-банд пора намуда, ба канора мекашад. Ба тахта гузошта, гӯшту устухонҳояшро майда мекунад. Дар натиҷаи чунин тасвиру тавсиф хонанда аз асрори ин ҳунар ба хубӣ огоҳ мегардад. Дар тасвири ҳунарҳои дигар низ ҳамин тарзи баёни шоир пурра нигоҳ дошта мешавад.

Дар ин қабил шеърҳо, чунон ки аз байтҳои аввали ду мисоли боло низ маълум аст, шоир ба соҳибҳунар ба сифати як нафар ошиқи ба маъшуқа мурочиатдошта муносибат кардааст. Ин муносибати шоир, махсусан дар шеърҳои “Шаҳрошӯб” хеле барҷаста намоён мегардад. Сифатҳои ба

хунармандон нисбатдодаи шоир ба монанди дилбари заргар, моҳи заргар, дилбари ҳалвогар, моҳи бофанда, шӯҳи баққол, шӯҳи камонгар, маҳи гилемфурӯш, шӯҳи ҳаммомӣ, дилбари деворзан, шӯҳи кабобӣ, моҳи танбурӣ, шӯҳи нонкаш, шӯҳи карнайӣ, шӯҳи сурнайӣ, нигори хоркаш, дилбари подаҷӣ, шӯҳи меъмор, нигори осиебон, шӯҳи деҳқон, нигори сураткаш, шӯҳи сеторӣ ва ғайра мебошанд. Аз ин далелҳо маълум мешавад, ки Сайидо ҳам дар шеърҳои ба хунармандон бахшида ва ҳам дар “Шахрошӯб” панҷ сифати маъмул ва машҳури маъшуқаву маҳбубагон: дилбар, маҳ, шӯҳ, нигор ва бутро гаштаву баргашта такроран истифода бурдааст. Ба андешаи мо, аҷаб нест, ки сабаби чунин услуби баёни шоир муҳаббати зиёди ба хунармандон доштаи ӯ бошад, чунки худи Сайидо ҳам аз ҷумлаи хунармандон буда, ба бофандагӣ машғул буд. Ин ҷиҳати тарзи баёни эҷодиёти Сайидои Насафӣ то ҳол аз тарафи муҳаққиқон пурра омӯхта нашудааст.

Вобаста ба ин масъалаҳои зикршуда баъзе умумияту фарқияти ашъори номбурдаи Сайидои Насафӣ ва Мирзо Сиддиқи Фаноро аз назар мегузаронем.

Дар илми адабиётшиносӣ ба исбот расидааст, ки Сайидои Насафӣ шоирест, ки бо ҳунари бофандагӣ умр ба сар мебарда ва, аз ин рӯ, осораш ифодагари манфиатҳои табақаи поёнии иҷтимоӣ аст. Дар шеърҳои ба хунармандон бахшидаи Сайидо Насафӣ матлабу ғояҳои шоир бо ёрии образҳо ва тарзҳои баёни ошиқона илқо шудааст.

Мирзо Сиддиқи Фано бошад, матлабу ғояҳои ба ақидаҳои Сайидои Насафӣ наздики худро тавассути чистонҳо бо тарзи баёни хос талқин намудааст, ки одатан дар ин жанр мавзӯи асар ва шакли он таъсири намоёне дорад. Масалан, шоир дар чистони поён номи ашъи мушаххас ва олати шустушӯиву козурии одамон – собунро пинҳон кардааст. Ӯ барои дарёфтани ин ашъи диққати хонандаро ба сифату сурати берунии он ба воситаи мафҳумҳои – “лубати ҳумоюнфар”, “хубобмонанд” ва “рӯи сафеди румиёна” ҷалб мекунад. Шоир бар хилофи ин сифат ва хусусияти ашъи

номбурда дар тасаввури хонанда чиркиниву сиёҳиро дар симои “холи ҳиндӣ” чилвагар месозад, яъне ӯ барои ифодаи мафҳуми аз чиркиниҳо “холи ҳиндӣ”-ро истиора меорад. Сипас, дар зери фишор ва муқобилияти “луъбати ҳумоюнфар”, “ҳубобсурат” ва сафедруӣ “холи ҳиндӣ” зудуда мегардад:

Чист он луъбате ҳумоюнфар,
Сураташ чун ҳубоб, эй довар?
Рӯй дорад сафед чун румӣ
Холи ҳиндӣ аз ӯ шавад абтар? [25, в. 786] .

Агар мо дар тасаввури худ сурат ва тарзи амали ашӯҳои дар ин чистон тасвирёфтаре бо хусусиятҳои барқарор созем, он гоҳ боварӣ ҳосил мекунем, ки воқеан як лавҳаи гротескӣ ҳосил шудааст. Зотан, гротеск яке аз шаклҳои муҳими зухуроти тафаккури бадеӣ ва маданияти халқӣ дар даврони таърихӣ буда, намудҳои мухталифи он дар илми адабиётшиносӣ маълум аст. Дар “Энциклопедияи калони советӣ” Б. В. Томашевский, матншиноси рус қайд кардааст, ки “тасвири бадеиеро, ки дар асоси муқобилига ва муқоиса сохта шудааст, гротеск меноманд. Ин тасвири бениҳоят ғайриоддӣ ва афсонавии чизе аст, ки одатан зишт ё хандовар аст, воқеият ва афсонаро ба ҳам мепайвандад. Қаҳони он якранг набуда, ба фаҳмиши возеҳ роҳ намедиҳад”[51, с. 1048].

“Образофаринии типии гротескӣ,-менависад файласуф ва адабиётшиноси дигари машҳури шуравӣ М. Бахтин, - намуди бисёр қадимӣ аст. Бо чунин тарзи образофариниҳо мо ҳанӯз дар мифология ва санъати бостонии ҳамаи халқҳо, аз ҷумла, дар санъати то классикии юнониёну римиҳо дучор меоем” [43, с. 37].

Кайҳо ин ҷониб гротеск ҳамон тарзи тасвири ҳақиқати воқеӣ доништа шудааст, ки дар он, - мегӯяд адабиётшинос Д. Николаев, - робитаи сохтори ашӯ, аломат, қисмҳои ба силсилаҳои гуногуни ҳаёт мансуб, маҷмуи ашӯи мувофиқ, маҷмуи ашӯи номувофиқро пешбинӣ мекунад. Аз ин мулоҳизаҳо

равшан мешавад, ки тарзи таркибёбӣ ва усули образофаринии асарҳои гротескӣ ҳудуди алоҳида ва аломатҳои хосаи худро дорост [98, с. 37].

Аслан, аксари чистонҳо ва аз ҷумла, як қисми чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано ҳам, асосан бо чунин тарз ва усули образофариниҳо эҷод шудаанд. Чунончи, шоир дар чистони поён воситаи кори арраро нуҳуфта, аломату хусусиятҳои онро ба аждари дусараи дар баданҳояш нештардоре монанд кардааст:

Аждаре дидаам, ду сар дорад,
Дар бадан чанд нештар дорад.
Гоҳ пеш, гоҳ пас барандозад,
Қути худро агар ба бар орад? [25, в. 796].

Ба мушоҳидаи мо, ин тарзи нигоҳ, усули образофаринӣ ва санъати бадеии шоир аз лавҳаҳои маъмулии гротескӣ ҳеч гуна тафовут надорад. Агар ин лавҳаи бадеиро аз назари санъати рассомӣ ва ё ҳайкалтарошӣ бингарем, дар назди мо як аждари дусараи дар баданҳояш чандин нештардор (дандондор), ки хӯрданиҳои худро ба ду тараф пош медиҳад, намудор мегардад. Албатта, дар ин лавҳаи бадеӣ тарзи рабт ва ҷой гирифтани узвҳои бадани аждаҳо тамоман ғайриодӣ ва ба таври хаёли сурат пазируфта, махсусан, дандонаҳои бадани он мумкиноти номумкин аст, яъне ба дили кас воҳима меандозад. Тақрибан чунин ҳолат ва тарзи образофариниро дар аломатҳои ашӯҳои сӯҳон, тарозу, микроз, анбур ва растании ҷуворимакка нуҳуфта хубтар мушоҳида мекунем, ки болотар аксари онҳоро мисол оварда будем.

Мирзо Сиддиқи Фано дар чистони ҷуворимакка ба эътибори аломатҳои муҳимтарини он образи бисёр ҳайратовареро ба қалам додааст, ки дар он сурати одамизоде ба чилва меояд. Вай дар тан ҷомаҳои зиёди бешумор ва дар сар мӯйҳои парешони жӯлида дорад. Ин ҳайкали ачиби муболиғавӣ чашму даҳон надорад, аммо вучуди ӯ саропо пур аз дандонҳо аст. Одамизоде, ки маҳруми чашму даҳон аст ва дар тан ҷомаҳои бешумор дошта, вучудаш пур

аз дандонҳо аст, танҳо дар олами таҳайюлотӣ бадеӣ буда метавонад. Шоир ба воситаи чунин одами ҳайратовару аҷиб ва ҳаёлии бадафт як лавҳаи одии гротескӣ офаридааст. Ин гуна лавҳаи гротескии шоир дар чистоне, ки прототипи он тарозу аст, ба хубӣ мушоҳида мешавад.

Воқеан, тарозу дар ҳаёти иҷтимоии мардум ба сифати меъёри ростӣ, покизақорӣ ва рамзи адолати инсонӣ шинохта мешавад. Одамон тавассути ин олати иҷтимоӣ ҳиссаи қонунии рӯзгори худро муайян мекунанд. Шоир дар чистони поёнӣ аломатҳои ин ченак ва оинаи ростиро чунин ситоиш кардааст:

Чист он, ки тан-ш ҳам нофу дум дорад ду сар,
Аз даҳони ҳар саре чандин каманде шуд ба дар;
Бо камандаш ҳар саре бигирифта чизе шакли моҳ,
Ин ки медонанд халқ аз он ҳаманафъу зарар? [25, в.786].

Прототипи ин образ ба қарори зерин аст: падидаи аҷоибу ғароибӣ на одам ва на ҳайвонсуратест, ки ҳам аз тарфи ноф ва ҳам аз ҷониби дум сар дорад. Аз даҳони ҳарду сари ин падида камандҳои бисёре овезонанд. Он ду сар ба воситаи ин камандҳои овезон ду чизи моҳсуратро муаллақ нигоҳ медорад. Аҷоибот боз дар он аст, ки ҳамаи суду зиёни халқ ба ҳамин падидаи аҷиб вобаста аст. Дар як вақт ва дар як предмети ҷондор аз нофу аз дум ду сар ҷой гирифта ва аз он ду сар баромадани камандҳои бисёр ва дар нӯги ин камандҳои бисёр муаллақ истодани ду предмети моҳшакл ҳамон усули образофаринӣ аст, ки дар он «пайвастшавии сохтори ашё, аломатҳо, қисмҳои ба қаторҳои гуногуни ҳаёт тааллуқдошта, якҷояшавии мувофиқ ва якҷояшавии номувофиқ [108, с. 100-116] ба таври аҷиб воқеъ шудаанд. Шоир вучуди ин ва монанди ҳамин образҳоро ба эътибор ва иқтидори таҳайюлотӣ ҳаққонии бадеӣ, ки тору пуди он аз маҷозу истиора, чунончи: ноф, дум, сар, даҳону сар аз ташбеҳот (шакли моҳ) иборат аст, офаридааст. Дар ин мавридҳо шоир бисёр кӯшидааст, ки бо иқтидори таҳайюлотӣ бадеӣ диққати хонандаро аз асли ашё, яъне прототипи образ дуртар бурда, дар олами аҷоибот сайр кунонад. Воқеан, ин тарзи образофаринӣ дар адабиёти халқӣ

бештар ба жанрҳои чистону афсона хос аст. Дар чистонҳо ин усули образ барои ҳар чӣ аз асли ашъи нухуфта дуртар бурдани диққати хонанда бисёр муҳим аст. Имконияти ин навъи образфаринӣ, махсусан, дар чистонҳои гротескӣ боз ҳам васеътар мегарданд, ки исботи ин таҳлили чанд мисоли дар боло овардаи мост.

Чунон ки аз ин таҳлилҳо маълум мегардад, чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано аз ҷиҳати тарзи баён, усули сохтани образҳо аз сабки шеърҳои “Шахрошуб” ва ба ҳунармандон бахшидаи Сайидои Насафӣ ба кулӣ фарқ мекунанд. Асоси тарзи образфаринии як қисми чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фаноро типӣ гротескӣ ва тарзи баёни шеърҳои номбурдаи Сайидоро сабки лирикаӣ медитативӣ ташкил менамоянд. Умумияту наздикии шеърҳои номбурдаи ин шоирон дар мавзӯ ва васфу ситоиши ашъҳои гуногуни он аст. Дар шеърҳои Сайидо аҳли ҳунар якҷоя бо ҳолату воситаҳои ҳунар ва дар чистонҳои Фано танҳо олати меҳнати ҳунармандиву ашъи хонаву ҷой ситоиш ёфтаанд.

Профессор Р. Амонов оид ба ин масъала ва аз хусуси тарзи образфаринии чистонҳо мулоҳизаҳои дақиқ баён намудааст: “Зикр кардани мутобиқоти сифату хусусиятҳои як чиз ва ё (ҳодисае) ба ҷуз ва ҳодисаҳои дигар, - менависад Р. Амонов, - маъмултарин ва қадимтарин усулҳои эҷод намудани чистон ба шумор меравад... Хусусиятҳои узвҳои одамиро аз ягон ҷиҳат бо асбобҳои рӯзгор монанд кардан ва баръакс хусусиятҳои асбобҳои рӯзгорро ба хусусиятҳои одамӣ монанд кунонидан ва ё ҳодисаҳои табииро ба воситаи предметҳои хоҷагӣ ифода намудан ва баръакси ин ва умуман муқоиса ва ташбеҳ кардани чиз ва ҳодисаҳои гуногун муҳимтарин хусусиятҳои чистонҳо мебошанд” [40, с. 208-209]. Аксари ин хусусиятҳои бадеӣ ва тарзи образфариниҳо, ки Р. Амонов дар чистонҳои мардуми Сарихосор ба се дақиққорона мушоҳида кардааст, дар чистонҳои китобӣ ва аз ҷумла, дар чистонҳои Фано ба хубӣ дида мешаванд. Дар баробари ин, ба

ақидаи муаллифи ин сатрҳо, дар чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано хосияти чистонҳои китобӣ ва махсусияти услубии фардии ҳуди шоир мавҷуд аст.

Дар чистонҳои шоир зикри умумияти сифату хусусиятҳои як предмет ба предмети дигар бештар тавассути маҷоз ва як навъи маъмули санъати бадеӣ – истиора сурат гирифтааст. Албатта, дар чистонҳои шоир ташбеҳ низ мақом дорад, вале он ба дараҷаи мавқеи истиора нест. Аз 46 чистони шоир барои таҷриба 40 ададро интихобан гирифта, бо диққат санҷида дидем, ки дар 96 байти он 124 маҷозу истиора ва 27 ташбеҳ омадааст. Ин 151 санъати бадеӣ танҳо воситаҳои зоҳирии шеър буда, бадеиёти дохилии онҳо низ чашмрас мебошад.

Тавре ки қайд гардид, мавзуи чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано бештар олати меҳнату ҳунар, ашёи хона, аз қабилӣ анбуру арра, сӯҳону микроз (ҳамагӣ 23 адад), меваю растаниҳо, ба мисли анор, тарбуз, кавар (ҳамагӣ 7 адад), аз он камтар асбобҳои мусиқӣ ва воситаҳои дилхушӣ ба монанди най, ғижжак, шоҳмот, нақора, май (4 адад), ва хеле кам ҳашароту ҳодисаҳои табиӣ: боронак, абр, тирӯ камон, солу моҳ мебошанд. Дар чистонҳои шоир чеҳраи инсон, узвҳои ӯ, ҳайвону парандаҳо ва ғайра тавассути ташбеҳ, маҷозу истиора ва дигар санъатҳои бадеӣ моҳирона тасвир ёфтаанд.

Дар ҳамаи ин ташбеҳу истиораҳо умумияту хусусият ва аломатҳои шакли зоҳирӣ ва сурати берунии предметҳои тарафайн дар мадди аввал гузошта шудаанд, ки ин ҳолат қонунияти аксари чистонҳои китобию даҳонии халқу миллатҳои дунё аст [89, с. 19].

Дар чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано бо чунин тасвир ашёҳои бечон чон пайдо карда, дар сурати одам, ҳайвон ва ҳатто дарандаву парандаҳои аҷоибу ғароиб хле барҷаста ҷилвагар мешаванд, яъне санъати ташҳис дар онҳо мақоми хосса пайдо намудааст. Чунончи, донаи анор дар сурати духтарони чодарпӯши хуниндил ҷилвагар аст. Най, ғижжак, нақора ва дигар асбобҳои мусиқӣ дар образи шахси забун, пурдарду алам нолаҳои ҷонкоҳ ва фарёдҳои дилхароше мекунад. Дар назари мо анбур дар сурати ҷуфтмори

яксара ба ҳаракат омада, даҳон мекушояд, арра ба мисли аждари дусараи дар баданҳо нештари бадвоҳима дошта, хӯрданиҳои худро ба ду тараф пош медихад, микроз дар образи паррандаи нестандарчаҳон нофу даҳони худро кушода “чақ-чақ” овоз мебарорад, сӯзани урён дар сурати ғуломи хизматгор аз фишорҳои ангушти зулм рӯдаҳояш аз қафо намоён аст.

Дар чанд чистони шоир аломату хусусиятҳои (бештар аз рӯйи шаклу ранг) умумии ашӯи бечони олати ҳунар, растаниву мевачот ба дигар ашӯҳои бечон, растаниҳо, ҳодисаҳои табиӣ, гардуну фалак истиораву ташбеҳ шудаанд. Масалан, ҳаллоҷӣ, ки олати ҳунар аст, ба гули лола ташбеҳ шуда, аз худ ҳаллоҷӣ луъбат аз пахтаи ҳаллоҷи барф, аз пунбадонаи пахта жола, истиора шудаанд. Анор ва тарбуз ба гунбади бедар номида шудааст, ки истиора аст. Аз қабатҳои анор, яъне аз донаи анор духтарон, пардаи донаҳои анор чодари духтарон, аз ранги донаҳо дили хунини духтарони парданишин, аз қабатҳои даруни тарбуз ҳучраҳои одамон аз донаҳои тарбуз сокинони ҳучраҳо (одамон) истиора шудаанд. Дар чистони дигар, ки ашӯи нуҳуфтаи он ҳодисаи табиӣ абр аст, аз абр луъбати бечон, луъбати беболу пар, аз борони абр гиря, аз барқи вақти борон рӯйдода хандаи абр, аз ранги рӯзонаи абр пирохани сафед, аз ранги шабонаи абр пирохани сиёҳ ва аз ранги бегоҳирӯзии абр пирохани хунин чун истиора омадаанд. Чунон ки мебинем, дар худ як чистони охириин ҳафт истиора, дар чистони ҳаллоҷӣ ташбеҳу се истиораи обдор, дар чистони анор як ташбеҳу се истиораи ҷанбаи иҷтимоиғирифта ва дар чистони тарбуз як ташбеҳу як истиора омадаанд, ки ин ҳама аз мундариҷаи бисе ва сеи бадеиёти чистонҳои шоир гувоҳӣ медиҳанд.

Дар чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано образи “луъбат” истиораи аз ҳама маъмултарин аст. Ин образ дар ҳудуди 40 чистон аз 26 ашӯ ба такрор оварда шудааст, ки воқеан ин ҳолатро таъсири бевоситаи фолклор ба эҷодиёти шоир бояд донист, чунки образи «луъбат» дар чистонҳои халқӣ бисёр маъмул мебошад. Ба эҷодиёти халқ бисёр наздик будани чистонҳои шоирро на танҳо

бо образҳои халқиву тафаккури бадеии халқӣ, инчунин бо миқдори абёти онҳо низ нишон додан мумкин аст. Чунончи аз 46 ҷистони шоир 36 адади он 2 - байтӣ, 7 адад 3 – байтӣ ва танҳо як адад 5- байтӣ аст, ки ин ҳам яке аз аломатҳои халқӣ будани ҷистонҳои ӯ мебошад. Дар ҷистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано образҳои мукаммали муқаррар истиораҳои гунбад дар се маврид, аввал аз пиллаи кирмак сонӣ аз анор, охир аз тарбуз (аждар) дар ду маврид, якум аз арра, дуоҷум аз парвонаи кирмак (жола) дар ду маврид, якум аз пунбадонаи пахта, дуоҷум донаи ғалла (барф) дар ду маврид, якум аз пахта, дуоҷум аз орд (ва ҳилол) дар ду маврид, якум аз тирукамон, дуоҷум аз киштӣ мебошад.

Такрору тафсилоти ҳамаи ин образҳо, истиораву ташбеҳот дар феҳристи предмет ва образи ҷистонҳои шоир муфассалан қайд шудааст.

Мо дар рӯйхати поён ба таври шартӣ аз 46 ҷистони шоир 40 адади онро интихоб намудем, ки дар онҳо вижагиҳои онҳо ифода ёфтаанд. Дар рӯйхат аввал мисраи якуми ҷистон, баъд рақами варақи девони шоир ва сипас, шарҳи предмети ҷистон ва образи он меояд, ки ба қарори зерин аст:

1. Чист он лӯбате, ки чун лола [25, в. 81а].

Дар ин ҷистон ашёи бечон - олати меҳнат (ҳаллоҷӣ) ба растанӣ - гули лола ташбеҳ шудааст (лӯбати чун лола), ки дар таркиби худ истиора (лӯбат аз ҳаллоҷӣ) дорад. Сонӣ, дубора ҳодисаи табиӣ - барф, аз пахта ва жола аз пунбадона истиора омадааст, яъне ин ҷо лӯбат аз ҳаллоҷӣ, барф аз пахта, жола аз пунбадона истиора шуда, худӣ ҳаллоҷӣ ба лола ташбеҳ гардидааст.

2. Чист он лӯбати хучистахисол [25, в. 81б].

Дар ин ҷистон ашёи заминӣ – “лӯбати хучистахисол” аз ашёи самовӣ (тирукамон) истиора аст. Баргашта ин тирукамон ба абрӯ ва ҳилол менамояд ба чашм чун абрӯ, лек аз дур ба мисоли ҳилол ташбеҳ шудааст. Ин ҷо як истиора – лӯбати хучистахисол ваду ташбеҳ – абрӯ ва ҳилол мавҷуд аст.

3. Чист он лӯбати ҳумоюнфар [25, в. 78б].

Дар ин чистон “луъбати ҳумоюнфар” аз олоти меҳнат, ашъи бечон собун истиора аст. Ин собун аз чиҳати шакл ба ҳубоб (сураташ чун ҳубоб, эй довар) ва ранг ба узви одам – рӯйи румӣ, (рӯй дорад чун румӣ) ташбеҳ шудааст.

4. Чист он луъбате, ки чун гардун [25, в. 78а].

Дар ин чистон ибораҳои “луъбати чун гардун” аз хайма “кокуле чанд дар миён” аз расанҳои хайма ва “асо ба дарун” аз пояҳои хайма истиора ҳастанд. Дар таркиби истиораи яқум ташбеҳе низ ҳаст, ки аз предмети даруни хайма зоҳиран ба гардун монанд шудааст.

5. Чист он луъбате, ки кулаҳ ба саре [25, в. 78а].

Дар ин чистон аломатҳои зоҳирии чизи ҷондор кирмак тавассути истиора “луъбати кулаҳ ба сар” ва ташбеҳ ҳаст минқори ӯ чу кабки дарӣ ба паррандае монанд шудааст.

6. Чист он луъбате, ки бесару дум [25, в. 79б].

Дар ин чистон ба эътибори аломатҳои зоҳирӣ аз чизи бечон сандалӣ ибораҳои “луъбати бесару дум”, “чорпои бесум” истиора ва “оташ ба оғӯш” маҷоз шуда омадаанд.

7. Чист он луъбате дар ин даврон [25, в. 80а].

Дар ин чистон аломатҳои сурати ботину зоҳири растании ҷуворимакка ибораҳои “луъбати даврон” истиора, “ҷомаи бешумор”, “мӯйи жӯлида” ва “пур аз дандон” маҷоз шуда омадаанд. Дар натиҷа як образи шахси аҷиб, ваҳмовари кароҳатангез ва дар айни замон ҳайратовари навъе табассумангез ба миён омадааст.

8. Чист он луъбате ба даврон аст [25, в. 78а].

Дар ин чистон аз ибораҳои бечон ибораҳои “луъбати даврон”, “пои тоқ”, “тӯши тоқ”, “тӯш бар фавқи зону” ва “даст яке” маҷозу истиора омада, дар натиҷа он ба ашъи ҷондор бадал гардидааст.

9. Чист он луъбате, ки ҷон дорад [25, в. 78а].

Дар ин чистон аз ҳашароти боронак ибораҳои “луъбати чондор”, “гӯшт дорад”, “ҳам сару шох, ҳам даҳон дорад” маҷозан омадаанд. Ин ҳашарот тавассути ин маҷозҳо ба ҳайвони бузургҷуссае мубаддал шудааст.

10. Чист он луъбате, ки арзон аст [25, в. 80а].

Дар ин чистон ибораҳои “луъбати арзон”, “аксар урён” аз чизи бечон, олати меҳнат сӯзан истиора ва “ангушти зулм”, “рӯдааш намоён” маҷозан омадааст, ки дар натиҷа сӯзану ресмон ба сифати ашъи чондор таҷассум ёфтааст.

11. Чист он луъбате, ки дар даҳр ӯ [25, в. 80б].

Дар ин чистон предмети конкретӣ “луъбати даҳр” аз исми маънӣ сол истиора ва аз 360 рӯзи сол шумораи “се саду шаст чузв” маҷозан омадааст, ки дар натиҷа он ба мафҳуми конкрет бадал гаштааст.

12. Чист он луъбате ба бозор аст [25, в. 80б].

Дар ин чистон аз ашъи бечон меваи бодом “луъбати бозор” истиора ба ибораи “гӯшт зери устухон” маҷозан омадаанд ва ба ин восита образи предмети чондор ба вучуд омадааст.

13. Чист он оташе, ки чун об аст [25, в. 80б].

Дар ин чистон ибораи “оташи чун об” аз чизи моеъ май маҷозан омада, дар таркиби худ ташбеҳе дорад.

14. Чист он гунбаде, ки он бедар [25, в. 81б].

Дар ин чистон мувофиқи аломату хусусиятҳои зоҳириву ботинӣ мафҳумҳои “гунбади бедар” аз анор, “духтарони яксар” аз донаҳои анор, “чодар» аз пардаи донаҳо ва “хуниндил” аз оби анор истиораҳо мебошанд. Бо ин образҳо шоир ақидаи иҷтимоиро ба миён овардааст. Махсусан, образи “гунбади бедар”, ки андаруни он ҳама “хуниндилонанд”, бо образҳои ғазалиёти шоир, ки дар онҳо ӯ муҳити худро “ҳумистон”, “ситамкада” ва “зулматобод” медид, мувофиқати том доранд.

15. Чист он гунбаде ба сони зар [25, в. 78б].

Дар ин чистон образи “тунбад” аз пилла, ҳайвони даррандаи “аждар” “андарун аждарест, дорад пар” аз “кирми пилла” истиора омадаанд.

16. Чист он бар нофу дум дорад ду сар [25, в. 786].

Дар ин чистон узвҳои ҷондори “нофу дум”, “ду сар”, “дахони сар” “ҳар сар”(Аз дахони ҳар саре чандин каманде шуд бадар) аз ду тарафи шоҳини тарозу, сӯроҳиҳои ресмонгузар ва банди он маҷозан омадаанд. Образи “чизи шакли моҳ” аз бордони (кафи) тарозу истиора буда, дар таркиби худ ташбеҳе дорад. Ин образ низ аз образҳои типии гротескист.

17. Чист он дорад даҳан, бинӣ валекин ӯ на сар [25, в. 786].

Дар ин чистон аз аломатҳои чизи хона чилчароғ узвҳои ба одам мансуб “даҳан”, “бинӣ”, “сар”, “оғӯш”, “анҷумистон (чун анҷумистон) ва “ҳилол” (зери пой ӯ ҳилол бошад) маҷозан омадаанд, ки дар таркиби худ як ташбеҳдоранд. Ин ҷо ба воситаи аз хусусиятҳои предмети ҷондор овардани маҷоз ва ташбеҳ образи аҷиб аз олами аҷоибот сохта шудааст.

18. Чист чун нардӣ сурати ӯ [25, в. 786].

Дар ин чистон тахтаи шоҳмот ба тахтаи нард ташбеҳ, ҳабош аз донаи “шоҳмот” (ҷодааш манзили ҳабош) ва “кашмакаш лашкар” аз (ҳаракати донаҳо) истиора аст. Ин ҷо тасвири корзори ду лашкари муқобил баён шудааст.

19. Чист чун бодиринг сурати ӯ [25, в. 786].

Дар ин чистон, аввал, аз рӯйи шакл растании кавар ба бодиринг ташбеҳ шудааст. Сонӣ, аломатҳои кавар тавассути хусусиятҳои одам ва узвҳои он “дили ӯ пур зи хун”, “ҷомаи сабзгун”, “лаби ба ханда”, “чигари пора-пора” истиора омадааст. Ин ҷо образи шахси гирифтори дарду ҳасратҳои замон офарида шудааст.

20. Чист минқори ӯст чун лаклак [25, в.796].

Дар ин чистон аввал, нӯги қайчӣ ба нӯли лаклак, садои вақти буридан баровардани он ба дон хӯрдани парандае (баъди хӯрдан ҳамекунанд чақ-чақ), банди ангуштгузарони қайчӣ ба чашми айнак ва ҳаракати он (чашмҳояш чу

гардиши айнак) монанд шудааст. Сонӣ, аз ду нӯги қайчӣ “ду ноф” (ноф дарад зи пешу пас) маҷозан омадааст, ки дар натиҷа як образи аҷибии типии гротескӣ ба вуҷуд омадааст.

21. Чист качкулсурат андар об [25, в. 79б].

Дар ин чистон воситаи шинои одамон-киштӣ тавассути ташбеҳ “качкулсурат” ва истиора “сокинони он качкул” нуҳуфтааст. Аз ин чистон танҳо рӯзона шино кардани киштӣ (вакати шаб дар хоб) ва дар ин маврид ҳам пайваста ҳаросон будани сокинони он “ҳама дар изтиробу табу тоб” маълум мешавад.

22. Он чист, к-он сурати пайкон бошад [25, в. 78б].

Дар ин чистон– пайкони тир (к-он сурати пайкон бошад) ва равиши он ба ҳаракати ашёи зери хокраванда монанд шудааст, ки дар натиҷа образи барҷастае ба миён омадааст. Ин образ баъдан, маҷозан дар сифати низоми олам ва сармоҷи умри инсонӣ чилва дорад, ки ин тасаввурот ва нигоҳи бадеии барзгарон оҳани омоч аст.

23. Аҷоиб луъбате дидам дар ин дор [25, в. 79а].

Дар ин чистон аз наққора “аҷоиб луъбат”, аз садои наққора овози одам (фарёди бисёр) ва аз таркиби он узвҳои одам (Вуҷуди ўст пўсту устухон) истиора омадаанд, ки ба ин тарз образи ин ашё моҳияти инсониро касб кардааст.

24. Аҷоиб луъбате дидам дар ин дор [25, в. 80а].

Дар ин чистон “аҷоиб луъбат” аз кирмаки пилла, амалу аҳволи кирмак, аз қору оини одамон (“Кафан пўшад ў чун мурда чанде”) дорад. Ин ҷо образи кирмак дар сурати одам ба чилва омадааст.

25. Аҷоиб луъбате дидам дар оғўшаш шикам дорад [25, в. 79б].

Дар ин чистон аввал “аҷоиб луъбат” аз чизи бечон, ҳолати шинои киштӣ ва “чор дасти устухон”, ки узвҳои одамӣ аст, аз чор бели мутаҳарриқи он истиора шудаанд ва намуди зоҳирии киштӣ ба сайёраи осмонӣ- ҳилол ва

дарё ба осмон ташбеҳ гардидаанд. Ин чо шоир васоити истиора ва ду ташбеҳ образи киштиро сохтааст.

26. Аҷоиб луъбате дидам мураббаъ он шикам дорад [25, в. 80б].

Дар ин чистон аз рӯйи шаклу хусусиятҳои зоҳирӣ “луъбати аҷоиб мураббаъшикам” аз олоти меҳнатуҳунар – сӯҳон, “сад неши дудам” аз дандонаҳои сӯҳон ва “дахони беадад” аз миёнаҳои дандонаи он истиора омадаанд. Шоир тавассути силсилаи истиораҳо образи олоти меҳнатеро, ки ба мардум ғоида меорад, ба қалам додааст.

27. Аҷоиб ҳалқа дидам дар биёбон [25, в. 80б].

Дар ин чистон мувофиқи шаклу ранги предмет “ҳалқа” аз “дегмон”, “сияҳпой” аз рангу ҷои дегмон, “зангӣ” (Ба ғавқи ӯ яке зангӣ нишинад) аз дег истиора омадааст. Худи дегмон дубора ба зулфи маҳбуба (сияҳ чун зулфи ҳубон) ташбеҳ шудааст. Ин чо шоир образи дегмонро бо силсилаи се истиора (ба сифати узв ва худи одам) ва як ташбеҳ ба миён овардааст.

28. Аҷоиб тахтае дидам дар ин дор [25, в. 80б].

Дар ин чистон аз рӯйи шаклу ранг аз предмети оина чизи тахта (аҷоиб тахтае) истиора омадааст. Дигар аломати чизи чистоншуда асли воқеаҳои аёнӣ (муқобилшавӣ, дарунаш шахси дигар тайёр) аст.

29. Гунбазе дидам он надорад дар [25, в. 80б].

Дар ин чистон хонаи бузурги гирдак “гунбади бедар” аз растании тарбуз, “ҳучраҳо” аз қабатҳои тарбуз (андарун ҳучраҳост сар то сар) “сокинони ҳучра” аз донаҳои тарбуз (Сокинон дар даруни он ҳучра) истиора омадаанд. Шоир бо силсилаи се истиора образи бинои гирдаки бисёрҳучраву серодамеро ба тасвир овардааст.

30. Аждаре дидам, он ду сар дорад [25, в. 79б].

Дар ин чистон ҳайвони ваҳшии даранда – “аждари дусара” аз олоти меҳнатии арра, “нештари бадани аждар” аз дандонҳои арра ва “кути аждар” аз тӯфони арра истиора шуда омадаанд. Ин чо шоир образи ҳаёлии типии гротеские офаридааст, ки аз ин хусус болотар сухан рафта буд.

31. Чуфтморест дар яке бошад [25, в. 79а].

Дар ин чистон аз рӯйи умумияту аломатҳои зоҳирӣ ҳайвони ваҳшии хазанда – “чуфтмори яксар” аз олати меҳнат – анбур истиора аст. Анбӯр вақти кор кардан мисли мор даҳон мекушояд. Аз ин ҳолати анбӯр “вақти ифтор даҳон кушодан” ва аз меҳу чизҳои саҳт, ки анбур газида мекашад, “устухон” истиора омадаанд. Асоси ин образро танҳо истиора фароҳам овардааст.

32. Ул на луббат дур дегил, эй бохабар [25 в. 81].

/ Чист он луббат бигӯ, эй, бохабар /

Дар ин чистон мутобиқати сифату аломатҳои чизи бечон тавассути маҷозу истиора (луббат, ичида сим /дар даруни сим/, унинг ичида зар /дар даруни сим зар аст/) ба ашӯи бечон барқарор шудааст.

33. Ул на луббат дур дегил, эй зуфунун [25, в..82б].

/ Чист он луббат бигӯ, эй зуфунун /

Дар ин чистон мувофиқи аломатҳои сурату ҳолат ва овози одамон “луббати буйни игри /луббати миёнқач/”, “ҳолати забун” аз ғижжак, “нола айлар туну кун /шабу рӯз нола кардан/” аз садои ғижжак истиора омадаанд, ки дар натиҷа образи шахси забуни пурдарду аламе ба миён омадааст.

34. Ул на луббат дур дегил, боши қавӣ [25, в. 82б].

/ Чист он луббат, ки чу сар дорад қавӣ /

Дар ин чистон мувофиқи аломату хусусиятҳои зоҳирӣ ва растании найшакар “луббат боши қавӣ”, аз найшакар ва таркиби он одам ва узвҳои он (“Беллини неча боридан боғлаган, Ҳар камар бандида бор дур шакар”) истиора омадаанд. Баъд оби найшакар ба чошнӣ (чошни янглиғ эмиш уни суви) ташбеҳ шудааст. Ин хусусиятҳои растанӣ ба одам тавассути истиора монанд шудааст.

35. Ул на луббат дур дегил, эй шаҳриёр [25, в. 82а].

/ Чист он луббат бигӯ, эй шаҳриёр /

Дар ин чистон аз рӯйи шаклу сурат ва намуди зоҳирӣ хусусиятҳои предмети бечон тавассути истиора (ул на лӯбат), ташбеҳ (Ранги кӯкдек бош аёқ кавкаб унга) ба манзараи осмону ситорагон монанд шудаанд.

36. Ул на лӯбат дур дегил, ки йӯқдур унга чон [25, в. 82а].

/ Чист он лӯбат, ки бечон аст /

Дар ин чистон мувофиқи аломатҳои сурату рангва ҳаракат “лӯбат” аз абр, “беболу пар паридани лӯбат” аз ҳаракати абр, “гиря” аз борони абр, “ҳанда” аз барқи вақти борон рӯйдода, либосҳои “сиёҳ”, “сафед” ва «хунин» аз рангҳои рӯзона, шабона ва бегоҳирӯзии абр истиораҳо омадаанд. Ин ҷо образи абр бо ёрии силсилаи ҳафт истиора дар сурати одам ҷилвагар шудааст.

37. Ул на лӯбат дур дегил, эй ёри чон [25, в. 82а].

/ Чист он лӯбат бигӯ, эй ёри чон /

Дар ин чистон предмети бечон, олоти мусиқии най аз рӯйи сурати зоҳир васадову овоз тавассути маҷозу истиора (лӯбати даҳон яку панҷчашма, нола мекард, шӯри маҳшар сад фиғон) ба одам монанд шудааст.

38. Ул на лӯбат дур дегил, ки чонининг сани [25, в. 82а].

/ Чист он лӯбат, ки ҷонони ту аст /

Дар ин чистон, аввал, чор истиораи “лӯбат”, “ҷони ту”, “дарди дармони ту” ва “чанд рӯз меҳмони ту” аз пули тило омадаанд. Сонӣ, аз рӯйи нақшу ранг ин пул ба хуршед монанд шудааст. Ба ин тарз, образи пули тилло дар сурати “ҷонони инсон”, “дарди дармони он” ва мисли хуршед “рахшону тобон” ва ниҳоят “баланд” ҷилва мекунад.

39. Ул на лӯбат куюб оғирға [25, в. 81б].

/ Чист он лӯбати вазнини ба вазнинӣ гузошта /

Дар ин чистон ашӣи бечони муҳаррик осӣб аз рӯйи тарзи ҷойгиршавӣ, вазн, ҳаракат, сурати зоҳир тавассути маҷозу истиора (“лӯбати вазнини ба вазнин гузошта”, “гардуну фалак хӯриши ӯ жолаву бориш ӯ барф”, “бедахану бо душворрав” ба гардун, ба ашӣи ҷондор монанд шудааст.

40. Ул на кишвар дур дегил, эй шахриёр [25, в. 81б].

/ Он кадом кишвар бигу эй, шахриёр /

Дар ин чистон ҳодисаи табиӣ аз рӯи аломату хусусиятҳои зоҳир ва моҳияти ашӯҳо тавассути маҷозу истиора (“кишваре, ки фуқарои он гуногунранг аст”, “хонаҳои мардуми ин кишвар беобу гил ва чӯб аст”, “кишвар бо ҷанг обод ва бо ҷанг хароб мешавад”) ба ҳодисаҳои ҷамъиятӣ монанд шудааст.

Чунонки аз мисолҳои дар боло овардашуда ба хубӣ равшан мегардад, натавоно предметҳои чистонҳои шоир ашӯву ҳодисаҳои дар ҳаёти ҳама рӯзаи табақаи поёнии иҷтимоӣ маълуми машҳур, дар фаъолияти меҳнати ин мардум бевосита зарури муҳиманд, балки образҳои асосӣ ва воситаҳои тасвири бадеии онҳо (ташбеҳу маҷоз ва истиорот) низ мушаххас ва воқеӣ буда, дар доираи тасаввуру дараҷаи ҳаёлотии бадеии халқӣ мебошад. Ба фикри мо, ин хусусиятҳо фазилатҳои бисёр хуби образҳои асосии чистонҳои халқӣ аст, ки устодкорона, дар чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано ба таври барҷаста намоён гардидааст. Оид ба ин нуқта чистоншиноси намоёни рус В.В. Митрофанова матни чистонҳои халқии русиро таҳлил намуда, тақрибан ба ҳамин нуқтаи муҳими жанри дахлкарда менависад, ки «чистонҳо на танҳо ба ҳаёти маишӣ мардум бевосита бо предмети мушаххаси тасвир наздик, балки бо таркиби воситаҳои бадеӣ ва образҳои асосии худ низ қаринанд» [89, с. 10].

Воқеан, мисоли барҷастаи ин суҳанон, чунон ки дидем, чистонҳои дар боло овардашуда аст. Чунончи аз 40 ашӯи чистонҳо ва 40 образи бадеии онҳо ягон чизеро пайдо карда наметавонем, ки аз ҳаёти маъмулии мардуми одӣ дур ва аз хусусиятҳои равонӣ, диди адабию эстетикӣ ва шакли тафаккури бадеии халқ бегона бошад. Ҳамаи образҳои дар чистон офаридаи Мирзо Сиддиқи Фано пояҳои мустаҳками ҳаётиву воқеӣ доранд. Ин образҳо дар вақту фазо ва макони муайян ба вучуд омада, қисми зиёдашон дорои шакл, ранг, ҳаракат ва ҳатто овозу садо мебошанд. Аз ин рӯ, онҳо предметҳои мушаххас буда, ҳиссу дарк ва тасаввур шуда метавонанд. Дар ин образҳо

муносибати ба предметҳои тасвир (чистонҳо) доштаи шоир воқеъбинона ифода ёфтаанд. Шоир ҳангоми тасвири предметҳои воқеъ тахайюлу тасаввур ва муболиғаҳои бадеии худро ба камоли маҳорат дар ҳудуди диду нигоҳи бадеии халқӣ истифода бурдааст, ки мисолҳои барҷастаи онҳо, махсусан, чистонҳои рақами 4 (хайма), 7 (ҷуворимакка), 14 (анор), 15 (пилла), 16 (тарозу), 20 (микроз), 26 (сӯҳон), 29 (тарбуз), 30 (арра), 31 (анбур), 36 (абр), 38 (пули тилло) ва рақами 39 (осиёб) мебошанд. Аз ин ҷо, бо боварии том гуфта метавонем, ки мундариҷаи бадеии образҳои шоир назар ба мундариҷаи ғоявии предметҳои тасвирии ӯ хеле бой аст.

Тавре ки тазаккур дода шуд, шоир ба 40 предмети тасвир рӯ оварда, ӯ танҳо ба санъатҳои бадеӣ 151 маротиба мурочиат карда, 27 ташбеҳ ва 124 маҷозу истиора ба қор бурдааст, ки ин ғановати бадеӣ, пеш аз ҳама ба табиати жанри чистон вобастагии қавӣ дорад.

Чунонки мушоҳида гардид, аз 40 чистони боло дар 30 адади он фикр бевосита ба тариқи савол дар шаклҳои “Чист он лӯбат” (рақамҳои 1,12, 37), “Чист он” (рақамҳои 13,17, 40) ва танҳо “Чист” (рақамҳои 18, 22) оғоз гардида, баъд аломатҳои предмети чистон тавассути истиора ва ташбеҳ эзоҳ меёбанд.

Дар 10 чистони дигар фикр ба таври нақлу ҳикоят дар шаклҳои “Аҷоиб ... дидам» (рақамҳои 23-30) ва “ ... дидам” (рақами 31) шурӯъ шуда, минбаъд аломату хусусиятҳои предмети чистон бо ёрии санъатҳои бадеӣ шарҳ дода мешаванд. Дар асоси гуфтаҳои муҳаққиқи чистонҳои русӣ В.В. Митрофанова гуфтаи ҷоиз аст, ки ду шакли баёни фикр дар чистонҳои шоир сурати саҳту устувор доранд, ки метавон хели якуми онҳоро “савол - чистонҳо” ва хели дувуми онҳоро “ҳикоят-чистонҳо” унвон кард. Ин ду намуди чистон ва намудҳои дигари он ҳам дар эҷодиёти шифоҳии халқи тоҷик ва ҳам дар эҷодиёти шифоҳии дигар халқҳо аз ҷумла, фолклори рус мавҷуд аст [89, с. 13-15].

Ба ин тариқ, ҳамаи ин мисолу мулоҳизаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки эҷодиёти Мирзо Сиддиқи Фано, хусусан, чистонҳои шоир бо фолклори мардум, руҳия, урфу одат, чанбаҳои ахлоқӣ, тафаккури бадеӣ ва маданияти халқӣ алоқаи бевоситаи наздик ва ниҳоят зич доштааст.

3.4. Образҳои тозаҷод дар ашъори Мирзо Сиддиқи Фано

Масъалаи дигари муҳим ва ҷолиби диққате, ки дар эҷодиёти Мирзо Сиддиқи Фано мушоҳида шуд ин аст, ки дар натиҷаи торафт мустаҳкам шудани равобити байни давлатҳои Осиёи Миёнаву Русияи подшоҳӣ, муносибатҳои сиёсӣ дипломатӣ, тиҷоратӣ ва равои фуқарои ин ду сарзамин асоси ба вучуд омадани образҳои тозаи лирикии аз қабилӣ “кофари фаранг”, “шарархӯи фаранг”, “барқҷавлони фаранг”, “яғмои фаранг”, “бадмасти фаранг”, “калӣсои фаранг”, “фарангизода” ва амсоли инҳо гардидааст. То он замон дар адабиёти тоҷик образи “фаранг, “бути фаранг” вучуд дошт, вале он танҳо ва танҳо ҷилваи тахайюлотӣ шоиронае буда, дар ҳаёти воқеӣ тақрибан заминаи иҷтимоӣ сиёсӣ надошт. Бояд гуфт, ки дар адабиёти форс - тоҷик образҳои “бути тоторӣ”, “бути тарозӣ”, “бути озар”, “бути чин”, “чашми турк”, “торочғари турк”, “турки яғмоӣ” ва монанди инҳо заминаҳои иҷтимоӣ сиёсӣ доштанд, чунки халқҳои турк, озарӣ ва чинӣҳо бо мардуми мо бевосита дар робитаҳои иҷтимоӣ сиёсӣ ва маданӣ мезистанд.

Маълум аст, ки дохил шудани қисми зиёди Қазоқистон дар миёнаҳои асри XVIII ба ҳаёти Русияи подшоҳӣ, Осиёи Миёна ва, махсусан, хонияи Хўқандро бо давлати мазкур ҳамсарҳад гардонд. Дар натиҷаи ин робитаҳо дар бозорҳои Осиёи Миёна молҳои саноатии Русия ба мисли асбобҳои мисину оҳанини рӯзгор, ашӣ зебу зинати тиллоиву нуқрагини занона, ранг, канд, газвору матоъҳои гуногун ва дар бозорҳои Русия ашӣҳои хоми Осиёи Миёна, аз ҷумла пахта, мӯина, абрешим ва маҳсулоти боғдориву чорво бештар дохил мешуданд. Ривочи саноати Русия давлатмандони русро водор

мекард, ки ба ин мамлакати макони бузурги ашѐи хом ҳар чи зудтар ворид шаванд [120, с. 152].

Аз давлатҳои Осиеи Миёна ба Русия муносибати тиҷоратии махсусан, хонияи Ҳўқанд наздиктар воқеъ гардидааст. Аввалан, агар хонияи Қўқанд бо давлати Русия бевосита ҳамсарҳад бошад, сониян, ин давлат дар сари роҳи тиҷоратии аморати Бухоро ва Русия воқеъ гардида буд. Корвонҳои Русия аз Петропавловск ва Оренбург тавассути роҳи Тошканду Қўқанд ба Бухорову Бадахшон ва Хитой мерафтанд.

Дар бозорҳои Осиеи Миёна ва, хусусан, хонияи Қўқанд ба молҳои саноатии русҳо рағбату талаботи савдогарон ва умуман аҳоли зиёд буд. Савдогарони маҳалли молҳои саноатии аз Русия овардаи худ ба мисли мис, оҳан, чўян, газвор, сукно ва монанди инҳоро ҳатто ба Кошғар ворид мекарданд. Давлати рус аз ин талаботи калони молӣ истифода бурда, роҳҳои бо давлатҳои Осиеи Миёна бештар ривоч додани алоқои тиҷоратиро меҷуст ва бо мақсади хубтар шиносӣ пайдо кардан бо онҳо экспедитсияҳои гуногун ташкил карда буд. Дар ин экспедитсияҳо маълумоти зиёдеро оид ба илм, забон, санъат, урфу одат, ёдгориҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ ва ғайра ҷамъ оварда буданд, ки барои иҷрои мақсадҳои сиёсӣ зарур буданд. Ҳамчунин русҳо бо ташаббуси В. Голубков ном тоҷир ҷамъияти савдои “Русско-азиат”-ро таъсис дода буданд, ки тоҷирон тавассути роҳи оби Волга – Каспий рафтуомад мекарданд. Дар ин вақт дар Маскав низ чунин «Ҷамъияти савдо» ташкил ёфт, ки фаъолияти он то соли 1852 мунтазам давом дошт [99, с. 28].

Тавре ки ёдрас шуд, дар байни кишварҳои мазкур ба ҷуз алоқои тиҷоратӣ муносибатҳои сиёсӣ дипломатӣ ҳам пайваста фаъол буданд. Аз нимаи дуюми асри XVIII то солҳои 40-уми асри XIX ба Осиеи Миёна аз Русия 12 маротиба ва аз Осиеи Миёна ба Русия тақрибан ду карат зиёд вакилони гуногуни давлатӣ бо ҳайатҳои калон (ба ҳисоби миёна 25 нафарӣ) таъриф овардаанд. Қайд кардан бамаврид аст, ки аз вакилони Русия Ф.

Назаров ва Н. Потапин дар Қўқанду Бухоро муддати дарозе зистаанд [149, с. 23].

Аз ҳайати сафоратӣ 29 нафараи аморати Бухоро, ки соли 1801 ба Петербург рафтааст, шоир ва муаррихи маъруфи он замон Мирзо Абдулкарими Бухорӣ дар муддати 8 моҳ дар он ҷо зиста, ҳатто дар васфи пойтахти русҳо – шаҳри Петербург манзумае иншо кардааст, ки чанд байташ ин аст:

Чун Хаварнақ қаср дидам дар лаби оби Ниво,
Рифъаташ бигзаштааст аз Қаҳқашону аз саҳоб...
Дар ҷаҳон бисёр дидам шаҳрҳо, лекин набуд
Чун Фитирбурхи мусаффо ҷои хоси интиҳоб.
Фарши аждодаш ҳама аз мармару санги руҳом,
Гунбанди зангориаш тобад ҷу курси офтоб.
Шамъи кофурӣ ба қандили тило афрӯхта,
Чун ҳилолу бадр хубон рӯ кушода бениқоб.
Фавҷ-фавҷи маҳвашон рақсу давон бар ҳар тараф,
Хуштаманно тезрафторанд чун моҳӣ дар об [54, с. 15-16].

Дар шиносӣ бо ҳаёт ва тарзи зиндагии мардуми Русия, сафару мушоҳидаҳои аҳли фазлу хиради алоҳидаи Осиёи Миёна низ аҳамияти калон доштанд. Чунончи, Ҳоҷӣ Ҳақимхон, ки муаррихи бузурги он давр буд, бо тақозои шароит чанд муддат дар шаҳрҳои Русия ва тобеи мулкҳои он – Оренбург, Семипалатинск, Астрахан ва Кавкази Шимоли умр ба сар бурдааст [54, с. 15-16]. Ҳоҷӣ Муҳаммад Ҳақимхон дар Русия баробари омӯхтани забони русӣ, бо аҳолии Русия, аскарону афсарон ва табақаи ашрофи он суҳбату муоширатҳои зиёде ороштааст ва ҳатто дар Оренбург бевосита бо ҳуди подшоҳи рус Александри II мулоқот доштааст [73, с. 138]. Ҳоҷӣ Муҳаммад Ҳақимхон баъди сафарҳо умри боқимондаи худро дар Шаҳрисабзу Ёротеппа мегузаронад.

Ҳочӣ Муҳаммад Ҳакимхон тафсилоти ҳамаи ин воқеоту рӯйдоди сафари Русияро дар бобҳои ёддоштҳои “Мунтахаб-ут-таворих”-и худ бо забони бисёр равону сода ва хеле рангин баён кардааст [74, с. 302-303]. Аз мазмуну мундариҷаи ин ёддоштҳо ба ҳубӣ аён аст, ки вай усули зиндагии аврупоӣ ва ба дараҷае бо назми русиро ба мисли Мирзо Абдулкарими Бухороӣ дар кишвари бисёр бенизом ва қафомондаи худ дидан меоҳад.

Ҳамаи ин далелҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар ин давра мардуми пешқадами Осиёи Миёна ва, хусусан, тоҷикон, бо вучуди мамониатҳои диниву таассуботи мазҳабӣ ба воситаҳои гуногун, мисли роҳҳои тичоратӣ, дипломатӣ, сиёсӣ, маданӣ, саёҳатҳои шахсӣ ва ғайра бо тартиби зиндагӣ ва тарзи ҳаёти русҳо як навъ ошноӣ пайдо карда будаанд ва нисбат ба тарзи зиндагии русҳо, асосан, нигоҳи мусбат доштаанд. Сабаби ин ҳолат, яъне назари мусбат доштани қисми пешқадами мардуми Осиёи Миёна ба Русия дар ин кишвар қиёсан ба русҳо ҳукмфармоии зиёди ҷабру ситам, бенизომии уламои дин ва беҳукукии фуқаро буд. Тақрибан, ба ин ҳолат бисёр шоирони он замон ишора кардаанд. Чунончи, яке аз шоирони ин давра Нодими Истаравшанӣ, ки ҳамдиёри Мирзо Сиддиқи Фано мебошад, чунин бенизომӣҳо ва бедиёнатиҳои уламои диниро фош намуда, руйрост ин тавр таъкид кардааст:

Аракрез аст дин аз хичлати куфрофариниҳо,

Муслмонӣ агар ин аст, рӯ бар кофиристон ор [25, в. 45а].

Шоири дигари ин давра Нозили Хучандӣ низ асрори дили худро ин тарз ифшо мекунад:

Агарчи лаб ба хамӯшӣ супурд з-роҳи диранг,

Дилам ба шуълапарастӣ, калисиёи фаранг [18, в. 237а].

Аз ибораҳои “рӯй ба кофиристон ор” ва “дилам шуълапарастии калисои фаранг” аён аст, ки ҳангоми гуфтани ин шеърҳо Нодиму Нозил нисбат ба тартиби зиндагии русҳо тавачҷуҳи мусбат доштаанд. Нозил дар

байти худ руйирост образи “шуълаи калисои фаранг”-ро истифода бурдааст, ки воқеан ин ҳолат тасодуфӣ нест.

Аз ҳамаи ин мулоҳизаву далелҳо ба дараҷаи кофӣ равшан аст, ки дар адабиёти ин давра чунин образҳо мисли пештара танҳо як ҷилва ва шарораи ҳаёли шоирона набуда, балки дар заминаи муайяни иҷтимоию сиёсӣ ва маънавии воқеӣ падида омадаанд. Ба андешаи мо, ташаккули ин заминаи муайян назар ба аморати Бухоро дар хонияи Хӯқанд то як дараҷа барҷаста ва намоёнтар мушоҳида мешавад. Ин мушоҳидаро ҳам имкониятҳои васеътари робитаи Русияи подшоҳӣ бо хонияи Хӯқанд ва ҳам (шояд маҳз ба ҳамин восита бошад) дар эҷодиёти шоирони ин ҳавзаи адабӣ бештар дучор омадани шаклҳои гуногуни образи “фаранг” тасдиқ мекунанд.

Гуфтан ба маврид аст, ки дар эҷодиёти шоирони ҳавзаи адабии Истаравшан, аз ҷумла, Мирзо Сиддиқи Фано зимни образҳои маъмули лирикӣ образҳои дар адабиёти мо ғайримаъмули тозае роҳ ёфтанд. Акнун дар ин ҳавзаи адабӣ қаҳрамони лирикии шоирон дар зимни нолишҳо аз бераҳмиву бедодӣ, ҷафокориву дилсахтӣ, сангдиливу бадхӯӣ, қотиливу бераҳмӣ, ханҷари чашму теғи абрӯӣ, торочғари мулки дилу дин ва дигар кирдорҳои маҳбубағони маҳаллии тоҷику турк бисёр маврид аз бераҳмиву торочғарихои “чашмони кофар”, “кофари фаранг”, “фарангизодаи барқҷавлон”, “теғи кофари фаранг” ва монанди инҳо шикоятҳо мекунанд. Чунончи, қаҳрамони лирикии Мирзо Сиддиқи Фано аз кирдори бади “фарангизодаи бадмаст”, ки ўро ҳам сабру тоқат ва ҳам дилу дин рабудаст, шикоят карда мегӯяд:

Дилу дин бурд аз ман, сӯхт охир хирмани сабрам,

Фарангизодаи бадмаст, шарархӯ, барқҷавлон рафт [25, в. 406].

Дар ҷои дигар ба гуфти шоир хуни қаҳрамони лирикӣ аз даҳшати “теғи кофари фаранг” ба зардоб табдил ёфта, зи миҷгонаш мечакад:

Хунам зи бими ту, эй кофари фаранг,

Зардоб гашт з - миҷгон чакиду рафт [25, в. 126].

Шоир дар тасвири ҳаракати чашмони маҳбубаи “кофари фаранг” ва аҳволи аз он ба танг омадани ошиқ, муболиғаро тавассути ташбеҳи қиёсӣ то ба ин дараҷа расондааст:

Халал зи кофари чашмаш ба мулки дил афтод,
Фарангӣ аз пайи яғмо ба қасди кӣ афтод? [25, в. 196].

Баъзан қаҳрамони лирикии шоир ба ситамкориҳои “кофари фаранг”-и худ тамоман розист, ки домани маъшуқай ӯ мисли барги гул арғувонӣ бошад:

Доман мақаш зи хуни ман, эй кофари фаранг,
Аз барги гул кӣ манъ кунад ин макони ранг? [25, в. 31а].

Мирзо Сиддиқи Фано дар ашъори ўзбекиаш ҳам ба ин образ борҳо рӯй овардааст, ки мисоли он намунаи поён аст:

Бегонага муруввату чавр айлар ошнога,
Бир зарра йӯк, тарахҳуминг, эй кофари фаранг
[25, в. 656].

Тарҷума: /Ба бегона муруввату чабр бар ошно,
Як зарра нест, сабр намо, эй кофари фаранг/.

Гоҳо шоир, чунон ки дар байти сеюми боло дидем, мафҳуми “фаранг”-ро бевосита якҷоя бо «кофар» намеорад. Аммо аз мантиқи байт ва ҷараёни фикр ба хубӣ айён аст, ки ӯ бо образи “кофари чашм” ва ўзбекиаш “кофар кўзлар” низ ҳамон маҳбуби “кофари фаранг”-ро дар назар дорад. Ба исботи ин андеша овардани байти зерин мувофиқ аст:

Икки кофар кўзларинг оҳанги яғмо соз етиб,
Бузди кунглим кишварин дин нақдини айлаб талаф
[25, в. 64а].

Тарҷума: / Ду чашми кофират оҳанги зебо соз кард,

Нақде, ки мулки дилу дин дошт, онро талаф дод/.

Ба оҳанги яғмои ҳамин ду “чашми кофар” дар байти поёни шоир миҷғони хунрези “кофари фаранг” илова шуда, образи ғайримаъмулии “ҳиндуи ханҷарбоз”-ро офаридааст, аммо ибораи “теғи ҳинду” маъмул аст:

Кӯзингдур кофарий, мижгон ила қонтӯкмоқга моил,

Эрур бир ҳиндуий ким дам ба дам ханжар ила уйнар [25, в. 30б].

Бо вучуди ин, таъкид кардан зарур аст, ки образҳои тозаи номбурда, дар ҳаёти иҷтимоию сиёсии ин давра, махсусан ҳавзаи адабии Истаравшан, заминаи муайяни воқеӣ доштан ва бидуни ин замина образҳои бадеии он дар адабиёт бо ин ҳама равшанӣ ва пайдарҳамӣ таҷассум ёфта наметавонистанд.

Зотан, дар як ғазал ба як маънӣ такрор омадани қофия нуқси шеър аст. Устод Айнӣ дар “Намунаи адабиёти тоҷик” аз ашъори Парии Ҳисорӣ сухан ронда, дар охир ба таносуби мантиқи сухан ва вазни яке аз ғазалҳои ӯ эрод гирифта буд, ки матлаву мақтаи он ғазал ин аст:

Танҳо на нигоҳи ту кунад машқи рамидан,

Чашми ту кашад сурмаи ушшоқ надидан...

Дар ишқ, наёмӯхтаӣ, аз Парӣ омӯз,

Девонагиву чайби шакебой даридан [3, с. 230].

Устод Айнӣ баъди овардани ин ғазал таъкид мекунад, ки “мақтаъ” хеле вайрон менамояд. Мумкин аст, ки дар мисраи аввал ба ҷои “наёмӯхта” “навомӯхта” бошад. Ба ҳар ҳол аз назари мо низ истифодаи калимаи “навомӯхта” барҷой ва мувофиқи мақсад аст, ки метавонад ба дурустии мазмун дар ин абёт мутобиқат дошта бошад.

Парии Ҳисорӣ ҳарчанд шеърро салис ва содаву равон месарояд, дар баъзе ҷоҳо аз хатоҳо эмин наметавонад [3, с. 231]. Дар ин қиёс Мирзо Сиддиқи Фано низ ҳарчанд монанди Парии Ҳисорӣ ва зиёдтар аз он шеърро салису сода ва ба дили мардуми одӣ наздик мегӯяд, вале гоҳе ашъораш аз нуқсу хатоҳои дар боло номбурда фориғ нест.

Чунонки гуфта будем, ин як нусхаи девон дастнависи ҳуди Мирзо Сиддиқи Фано аст. Аз ин рӯ, дар матн таҳрифу тасҳифҳо хеле каманд, лекин дар он саҳви қалам чандон кам нест. Чунончи, дар мисраи дуюми байти

зерин ба ҷои калимаи “чаман” (چمن)саҳван лафзи “маҳан” (محن)омадааст, ки он дар матн аз маънӣ ҳолӣ аст:

Зи ҳачри хати узораш, Фано, равам дар боғ,

Ки сабза хори мағелон шавад, чаман гули сурх [25, в.16а].

Мувофиқи таносуби маънии калом дар ин байт мебояд, ки ба матн калимаи “чаман” ворид гардад. Дар калимаи нахустини мисраи якуми байти поён аз қалами муаллиф ба сабаби камдиққатӣ ҳарфи “йо” (ی) афтадааст:

Гунбад(е) дидам он надорад дар,

Андарун хучраҳост сар то сар [25, в. 80а].

Дар ин маврид мисраи якумро мувофиқи сухан бояд ба шакли “Гунбаде дидам он надорад дар” бихонем. Чунин мисолҳоро аз матни девон овардан мумкин аст, аммо ҳамин ду байт барои исботи фикри боло кифоя аст.

Дар девони Мирзо Сиддиқи Фано навъи дигари хатоҳо ҳастанд, ки онҳо бевосита ба қисми таркибии услуби шоир дахл дошта, аз ҷиҳати маъниву мантиқи сухан ба ашъори ӯ саҳв ворид намудаанд. Аксари ин навъи камбудҳо танҳо дар натиҷаи камдиққатӣ ва ё камталабии шоир рӯй додаанд. Чунончи, ин ҳолатро дар байти зерин мушоҳида карда метавонем.

Поймоли шои ғам гаштем, моро чора соз,

Соқиё, ҷои сабуҳи чун (?) шафақосо (?) шароб [25, в. 12а]

Дар як байт ба як маънӣ ба (маънии қиёсиву монандкунӣ) омадани калимаҳои “чун” ва “осо” аз рӯйи таносуби мантиқӣ сухан дуруст нест. Дар мисраи якуми байти поён ҳам мувофиқи маънӣ калимаҳои қиёсӣ ва монандкунии “чун” ва “гун” барғалат истифода шудаанд:

Гиребон чоку ашки чун (?) шафакгун (?) дорам аз ин рӯ,

Ҷудо гардидаам аз шои зулфу субҳи он ораз [25, в. 266].

Дар мисраи байти якуми зерин ба иллати саҳван ду бор такрор ёфтани пайвандаки шартии “гар” ва “агар” маънии шеър хароб гардидааст:

Гар ту сози варо агар дахле (?),

Сирри худро зи ту ниҳон дорад [25, в.786].

Чунон ки мебинем, камдиққати шоир ҳангоми китобат хусни ашъори ўро як дараҷа коҳондаанд. Гоҳе дар ғазалҳои шоир такрори қофияҳо мушоҳида мешавад. Масалан, дар байтҳои якум ва панҷуми ғазали зерин қофияи “рӯ” ба як маънӣ такроран омадааст:

Нозукандоме зи сунбулшоҳ гесӯ нозук аст,
Чун кунам ташбеҳ бо гул, аз гул он рӯ нозук аст.
Дар назар малҳуз мегардад чу тори анкабут,
Нозпарварде баёни ӯ, ки аз мӯ нозук аст.
Бо даҳони ёр нисбат ғунчаро бисёр дур,
Баски он аз барги гул лабҳои дилчӯ нозук аст.
Гавҳари ҳар лафзи ӯ дар силки ҷон бояд кашид,
Инчунин бошад муносиб, он суҳангӯ нозук аст.
Аз нигоҳи гарм лабрези арақ шуд оразаш,
Бемуҳобо, бингарӣ азбаски он рӯ нозук аст.
Ҳарчӣ дар олам бувад нозук, аз ӯ нозуктар аст,
Мухтасар ин аст, сар то по суманбӯ нозук аст [25, в. 14а].

Гузашта аз ин бояд зикр кард, ки дар маркази мавзуот ва диққати шеъри Мирзо Сиддиқи Фано инсон қарор дорад. Ин ҳолат аз тавоноии ҷанбаи халқияти эҷодиёти шоир гувоҳӣ медиҳад. Мирзо Сиддиқи Фано дар ашъораш руҳияи бисёр ҳузновари мардуми замон, дарду алам, сахтӣ ва душвориҳои ҷонгудози мардуми муҳит, орзуву умедҳои ширин ва наҷиби онҳо бештар дар ҳудуди доираи назар, ҷаҳонбинӣ, дараҷаи дониш, одоби суҳан, диди адабию эстетикӣ ва равонии адабии халқӣ муҳокима намудааст.

Таҳқиқоти дар заминаи девони Мирзо Сиддиқи Фанои Истаравшанӣ моро ба хулосае овард, ки ӯ дар гуфтани ҳама гуна навъи шеър таъби солиме дошта, дар радифи шоирони барҷастаи замони худ ба мисли Нодими Истаравшанӣ, Саидғозихӯҷаи Нола, Ҳочӣ Муҳаммади Шаҳдӣ ва дигарон қарор дорад.

Хулосаи боби сеюм

1. Дар тадқиқи ҳаёту эҷодиёти Мирзо Сиддиқ ибни Тағоймуроди Ўротеппағӣ мутахаллис ба “Фано” сарчашмаи яғонаи асосию бисёр гаронбаҳо девони дастхатти худи шоир буда, он солҳои 1257 (1841) ва 1258 (1842) мураттаб ва китобат шудааст. Аз далелу санад ва ишораҳои ин девон равшан мегардад, ки Мирзо Сиддиқи Фано дар миёнаҳои охири чоряки асри XVIII ба дунё омада, дар Ўротеппаву Хӯқанд таҳсили илм ва эҷод намудааст.

Аз санаи қитъаҳои таърихии шоир аён аст, ки ӯ то соли 1266 (1850) дар ҳаёт будааст.

2. Мирзо Сиддиқи Фано аз худ девоне ба мерос гузоштааст, ки аз 1410 байт ашъори тоҷикӣ ва 881 байт шеърҳои ўзбекии шоирро фарогир аст. Тақриби ин ашъор аз ғазал, рубоӣ, соқинома, қитъа, мухаммас ва чистонҳо иборат аст. Дар девони шоир қасида ҳамчун жанри лирикӣ мақоми назаррасе надорад, аз ин рӯ, дар эҷодиёти шоир васфи табақаи ҳокиму давлатдорон дида намешавад.

3. Таваҷҷуҳи шоир бар ҳама гуна анвои шеърии замони ӯ аз он шаҳодат медиҳанд, ки Мирзо Сиддиқи Фано аз шоирони хушзавқу боистеъдоди доираи адабии Истаравшан мебошад.

4. Аз таҳлили мухтасари мазмуну мундариҷаи ғоявӣ ва унсурҳои халқиву бадеии ғазал, рубоӣ, соқинома, мухаммасот ва чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано маълум мегардад, ки ӯ дар ҳамаи жанрҳои болозикр маҳорати хуби шоирӣ худро нишон додааст.

5. Мулоҳизаҳо барои омӯзиши ҳаёту эҷодиёти шоир арзиши муайяни илмию амалӣ доранд. Дар эҷодиёти Мирзо Сиддиқи Фано майлҳои халқиву тамоюлоти демократӣ, завқу салиқа ва диди эстетикӣ мардуми оддии шаҳру деҳот бисёр мунъакис ёфтаанд,

6. Дар асоси девони Фано бори нахуст ҳаёту эҷодиёти шоир, мазмуну мундариҷаи ғоявӣ ашъор ва шеваи нигоҳи ӯ то ҳади муайяне дар пайвастагӣ бо тамоюлоти халқӣ баён карда шуд. Ба ин восита мақоми

шоирии Мирзо Сиддиқи Фано, хусусан, дар муҳити адабии Истаравшан ва умуман адабиёти охири асри XVIII ва аввали асри XIX ба дараҷае муайян гардид.

ХУЛОСАИ ТАДҚИҚОТ

Аз омӯзишу пажӯҳиши масъалаи асосии кори диссертатсионӣ, ки баррасии зиндагинома, осори Мирзо Сиддиқи Фано ва доираи адабии Истаравшанро дар бар гирифта буд, маълум мегардад, ки нимаи дувуми асри ХУШ ва нимаи аввали асри XIX-и Осиёи Миёна яке аз давраҳои бухронӣ, саршор аз рухдодҳои нохушоюнда дар ҳаёти мардуми ин сарзамин маҳсуб мешавад. Ин рухдодҳо, ки асосан ба вазъи сиёсату иқтисодӣ, аниқтараш ба муносибати давлатдорону феодалон бо аҳолии қаторӣ ва ҳунармандон, ҳамчунон муносибати сарварони минтақаву шахрҳои гуногун вобастагии кулӣ дошт, ба авзои фарҳангиву адабии ҷомеа низ таъсири худ, ки аксаран таъсир бо пайомадҳои манфӣ буд, расонд.

Нишондод ва баррасии ахбори маъхазҳои дастрас, омӯзишу таҳлили гузоришоти илмӣ, таҳлил ва таҳқиқи маълумот ва манобеъи бевосита ба масъалаи асосии диссертатсия дахлдошта, яъне вазъи замон, рӯзгору осори адабии Мирзо Сиддиқи Фано ва муҳити адабие, ки шоир дар он ҷо парвариш ёфта буд, моро ба натиҷаҳои муайяне оварда расонд, ки хулосаи таҳқиқро фароҳам овардаанд. Аз ҷумла:

1. Таҳлили манбаҳои таърихӣ роҷеъ ба авзои сиёсату иқтисодӣ нишон доданд, ки фаъолияти худсаронаи ҳокимону амалдорон ва феодалони маҳаллӣ, зиёд шудани бочу хироч ба қаҳтсолӣ оварда расонд. Аз ҷумла, зиддиятҳои дохилӣ, ҷангҳои пайдарпай ва хонумонсӯз байни давлатҳои заифу камиқтидори Осиёи Миёна аморати Бухоро ва хонигарҳои Хӯқанду Хеваро бо вазъи ногувор ва харобовари сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ рӯ ба рӯ намуданд. Ҳамаи ин сабаби эътирозҳои мардуми азияткаш гардид ва ҳокимияти маҳаллиро ба гузарондани ислоҳоти ҷузъӣ водор сохт. Ин ислоҳот, агарчи ночиз буданд ва аз ҷониби ҳокимиятдорони маҳаллӣ барои ба даст овардани боварӣ ва эътимоди мардум амалӣ шуда бошанд ҳам,

вале онҳо то андозае ба авзои ҷомеа таъсиргузор гаштанд. Ин аҳвол ба авзои фарҳангии минтақаҳо низ таъсири худро гузошт [1-М; 10-М].

2. Ҳарчанд фазои ҷомеа дар умум тоқатфарсо буд ва аҳли фарҳангу ҳунар дар ҳолати тангӣ ва тангдастӣ қарор гирифта буданд, аммо чунин вазъ ҳам имконият фароҳам овард, то осори таърихӣ арзи вучуд намояд, ки ҳамчун оинаи воқеаҳо ва ҳодисаҳои давр бошад. Чунин иқдоми аҳли ҳунар нишон аз мавҷудияти намояндагони фарҳанге, ки таъриху фарҳанги мардумашонро воқеӣ ба қалам меоварданд, буд. Асарҳои “Таърихи Раҳимхонӣ”-и Муҳаммад Вафоӣ Карминагӣ, “Гулшан-ул-мулк”-и Муҳаммад Яъқуб ва “Мунтахаб-ут-таворих”-и Муҳаммад Ҳаким аз қабиле таълифоте мебошанд, ки муаллифон бевосита ҳамчун шоҳиди воқеаҳои руҳдодаи он айём маводи гаронбаҳои таърихро дар онҳо ҷой додаанд [9-М].

3. Новобаста аз вазъ ба амаломеда, Истаравшани бостонӣ дар нимаи дувуми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX мисли қарнҳои пешин ҳамчун маркази илму фарҳанг ва макони аҳли ҳунар дар қатори дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр инкишофёфта буд. Меъмори, санъатҳои тасвирӣ аз ҷумлаи он ҳунарҳои фарҳангӣ буданд, ки ба рушди худ идома медоданд. Тибқи нишондоди маъхазҳои таърихӣ адабӣ “дар тамоми гирду атрофи Мовароуннаҳр устоҳо, мусаввирон ва наққошони гулдаст дар иморатҳо ва асбобу анҷомҳои рӯзгор нақшу тасвирҳо кашида, санъати баланди худро намоиш медоданд. Аз ёдгориҳои меъмории Бухоро масҷиди Болои Ҳавз, маҷмӯи иморатҳои қисми ғарбии шаҳр – масҷид, мадраса, мазорҳои Халифаю Худойдод ва аз ёдгориҳои Ёротеппа мадраси Рустамбек ҷолиби диққат мебошанд” [153]. Адабиёти бадеӣ ва махсусан шеърӣ ин замон қисмати фарҳанги умумии мардумони Мовароуннаҳр ҳисобида мешуд, ки бо дарназардошти мавзӯҳои ҳоси замон рушд намуд [9-М].

4. Адабиёти ин давра маҳсули ду ҳавзаи асосӣ буд, ки яке дар дарбори ҳокимон ва дигаре дар миёни аҳли омма интишор дошт. Бадеҳист, ки ашъори шоирони дарборӣ аз адибони берун аз доираи дарбор - адабиёти равияи

пешқадам тафовут дошт, зеро маҳсули шоирони дарборӣ аз чихати иртиҷоӣ ва ба оммаи халқ комилан бегона буданаш аз ҷониби зиёиён ва омма қабул намегардид. Баръакс, адабиёти равияи пешқадами нимаи дувуми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX анъанаҳои беҳтарини адабиёти асрҳои пешин ва махсусан хусусиятҳои адабиёти нимаи дууми асри XVII-ро давом дод [3-М].

5. Доираи адабии Истаравшан аҳли илму адаб ва ҳунармандонро аз маҳаллаҳои гирду атроф чамъ намуда, ҳамчун дастпарвари ин даргоҳ - шоирону суҳанварони хушзавқ, ба мисли Нодими Истаравшанӣ, Комилхӯҷаи Накҳат, Мирзо Сиддиқи Фано, Хусайнхӯҷаи Ҳичлат, Султонхони Адо, Сайидғозии Ноларо парвариш намуд [5-М].

6. Мирзо Сиддиқи Фано аз зумраи шоирон ва равшанфикрони маъруфи охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX-и Истаравшан ба шумор меравад, ки аз худ мероси арзишмандеро ба наслҳои минбаъда ёдгор гузоштааст. Ҷарҷанд аксари муҳаққиқони адабиёти тоҷики асрҳои XVIII-XIX Мирзо Сиддиқи Фаноро ба ҳайси адиби забардаст ва машҳури замонаш ба қалам дода бошанд ҳам, аммо, мутаассифона, то солҳои охир ба истиснои баъзе маълумоти тазкираҳо ва ишораҳои муҳаққиқон, роҷеъ ба рӯзгору осори Мирзо Сиддиқи Фано иттилои комил дар даст набуд [7-М].

7. Тавассути таҳлили комили фарогир на танҳо дар бораи аҳволу осори Фано, балки дар бораи муҳити адабии Истаравшани охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX маълумоти кофӣ ба даст оварда шуд ва маълум гардид, ки дар қарни XVIII ва нимаи аввали асри XIX-и Истаравшан дар як замоне, ки рағбати мардум нисбат ба каломи бадеӣ ва масъалаҳои тарбиявӣ-ахлоқӣ хеле паст рафта, мутолиаи осори бузургони гузашта раҳт баста буд, Мирзо Сиддиқи Фано ҳамчун тарғибкунандаи афкори муҳими тарбиявӣ-ахлоқии шоирони классики форсӣ-тоҷикӣ баромад кард. Зимни афкори пешқадамонаи шоирони бузурги гузашта, шоир вобаста ба шароити замон ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ ва тарбиявӣ-ахлоқии хоси худро дар ашъораш баён

намудааст. Муайян шуд, ки ҳаёти фочиавии шаҳр, ахлоқи бади табақаҳои гуногуни болоии ҷомеаи феодалӣ дар ҷаҳонбинии Мирзо Сиддиқи Фано нисбат ба замони худ майли опозитсиониро ба вуҷуд овард ва ҳамин аҳвол муҳтавои ашъорашро фароҳам овардааст [5-М].

8. Таҳлили сабк ва услуби эҷодии Мирзо Сиддиқи Фано нишон дод, ки ин шоир низ мисли аксари шоирони ҳамасраш дар асорати тақлиди шеърӣ Мирзо Абдулқодирӣ Бедил монда будаст. Новобаста аз пайравии Мирзо Сиддиқи Фано ба тарзи эҷоди Бедилӣ Дехлавӣ, ӯ сабки худро ҳифз карда, худшиносии адабӣ, вижагии ҳунари шоирӣ хешро дар ашъораш ниғаҳ медорад. Дар шеъраш роҷ ба вазъи замони худ, оинҳо ва суннатҳои миллӣ ба фарҳангу тамаддуни мардуми тоҷик хосро тарғиб мекард, ки барои дарки худшиносии миллӣ аҳаммияти хосса дорад.

9. Мирзо Сиддиқ Фано дар пешрафту тараққоии адабиёти тамоили халқӣ доштаи асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX саҳми босазое гузоштааст ва халқияти ашъораш аз сифатҳои хоси эҷоди ӯ ба шумор меравад. Мирзо Сиддиқи Фано ба тарзи махсуси ифшояш фиску фучури табақаи болоии ҷамъиятро зеро танқид гирифта, мардумро ба маърифатпарварӣ, нақӯкорӣ, садоқат ба падару модар, ҳурмату иззат нисбати эшон ва дигар хислатҳои ҳақидаи инсонӣ ҳидоят кардааст.

10. Осори Мирзо Сиддиқ Фано дар баробари далелҳо ҷиҳати соҳибмақому соҳибдевории ӯ дар адабиёту суҳанварии авохирӣ асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX тоҷик, инчунин мақому манзалати маънавияшро ҳамчун намояндаи доираи адабии Истаравшан дар ин давраи таърихӣ муаррифӣ намудааст. Аз Мирзо Сиддиқи Фано ба ҳайси шоир 1410 байт ашъори тоҷикӣ ва 881 байт шеърҳои ўзбекӣ боқӣ мондааст, ки таркиби ин ашъор аз ғазал, рубоӣ, соқинома, қитъа, мухаммас ва ҷистонҳо иборат аст [7-М].

11. Аз таҳқиқи мазмун ва муҳтавои ашъори шоир маълум гардид, ки субъекти лирикии вай пайваста ноқому номурод аст. Ёро ҳам сахтиву

нобаробариҳои иҷтимоӣ, ҳам афзоли зишти фармонфармоён ва ҳам бадкирдориву истиғноҳои маҳбубаи ҷафокор фишорҳои саҳти маънавӣ меоранд, аз ин рӯ вай басо музтариб аст. Ин аҳвол сарнавишти шоир ва субъекти лирикиро ба қисмати халқи ситамкаш саҳт наздик карда, воқеияти замонро мунъакис месозад. Барои шахси шоир ва субъекти лирикӣ мисли мардуми ҷафокаш муҳит ситамкада, ҳумистон ва ниҳоят зулматбод аст. Бинобар ин, дар ашъори шоир руҳияи зидди амалдорон ва ҳокимон ҳарчи пурқувват гардида, этирозҳои мисли “Хонаи бедодгар аз беҳу бун барбод бод!” баланд мешаванд. Чунин руҳияи инқилобӣ ва эътирозоти шахси шоир дар сокиномаву рубоӣ ва мухаммасоти ӯ зиёдтар ба назар мерасанд.

12. Заминаи асосии бисёре аз образҳои лирикии ашъори шоирро алокаи бисёр наздик доштаниш бо мардуми оддии меҳнаткаш: ҳунармандон, савдогарони майдаи шаҳру деҳот ва боғдорону тоқпарварон фароҳам овардааст. Ин образҳо маҳз хоси дараҷаи дониш, ҷаҳонбинӣ ва тафаккури бадеии ҳамин табақаи иҷтимоӣ аст ва намунаҳои он дар кори диссертатсионӣ ба таври васеъ таҳлилу таҳқиқ гардиданд [З-М].

13. Дар нишон додани хусусият ва решаҳои амиқи халқияти эҷодиёти шоир, махсусан, чистонҳои ӯ далели муҳим мебошанд, ки нахустин маротиба ба таври мушаххас таҳлилу таҳқиқ гардиданд. Дар чистонҳои шоир бештар муҳимтарин аломату хусусиятҳои олати меҳнату воситаҳои ҳунармандӣ, предметҳои гуногуни зироату мевачот ва ашёи рӯзгори дар ҳаёти ҳамарӯзаӣ табақаи поёни иҷтимоӣ бисёр зарурӣ ба монанди анбӯр, арра, микроз, сӯзан, суҳон, тарозу, чарх, ҳаллоҷӣ, собун, ҷароғи сиёҳ, элак, дегмон, осиеб, оҳани омор, сандалий, хайма, пила, кирмаки абрешим, най, ғижжак, нақора, тарбуз, анор, бодом, кавар, найшакар ва ҷуворимакка бо сифату тасвирҳои дақиқназарона нухуфтаанд. Ба фольклор наздик будани чистонҳои Мирзо Сиддиқи Фано на танҳо образҳои халқиву тафаккури бадеии мардумро нишон медиҳад, инчунин миқдори абёти онҳо низ нишонгари хосияти халқии онҳо мебошад, чунончи: аз 46 чистони шоир 38 адади он 2 - байтӣ, 7 адад 3 -

байтӣ ва танҳо 1 адад 5 - байтӣ ҳастанд ва ин шаклу шумора аз аломатҳои муҳими чистонҳои халқӣ ба шумор мераванд.

14. Таҳлили морфологии жанри чистон дар эҷодиёти шоир нишон дод, ки аз 40 чистони феҳристи номбурда, дар 30 адади он масъала ба тариқи савол дар шаклҳои “чист он лӯббат”, “чист он”... ва “чист...”, дар 10 чистон ба таври нақлу ҳикоят дар шаклҳои “аҷоиб... дидам” ва “... дидам” эҷод шудаанд ва мо дар кори диссертатсионӣ онҳоро ба таври шартӣ ба ду гурӯҳ ҷудо намудем: гуруҳи аввал - “савол-чистонҳо” ва наъви дигар - “ҳикоят-чистонҳо”. Маълум шуд, ки аз ҷиҳати истифодаи санъатҳои бадеӣ, шоир асосан муҳимтарин аломатҳои предмети чистонҳоро ба воситаи ташбеҳу истиорот ифода намудааст [8-М].

15. Дар эҷодиёти шоир дар заминаи торафт мустаҳкам ва тавсеа ёфтани робитаҳои сиёсӣ дипломатӣ, савдо ва рафтуоӣ фуқарои давлатҳои Осиёи Миёнаву Россияи подшоҳӣ образҳои дар адабиёти мо ғайримаъмул ва тозаии лирикии “калисои фаранг”, “кофари фаранг”, “шарархӯи фаранг”, “барқҷавлони фаранг”, “яғмои фаранг”, “бадмасти фаранг”, “теғи кофари фаранг”, “чашмони кофари фаранг”, “фарангизода” ва амсоли инҳо ба вуҷуд омадаанд. Зимнан образҳои номбурда, махсусан, дар ҳавзаи адабии Истаравшан заминаҳои муайяни иҷтимоӣ сиёсии воқеӣ доштанд. Аз ин ҷо бори дигар маълум мегардад, ки он чизе ки дар ҳаёти иҷтимоӣ сиёсии мамлакат падида меояд, ҳатман дар адабиёт ва образҳои бадеии он таҷассум меёбад [2-М].

16. Таҳлил нишон дод, ки дар эҷодиёти Мирзо Сиддиқи Фано, баробари ҳамаи фазилатҳои хуб ва ҷиҳатҳои мусбат, ҷиҳатҳои заъф низ вуҷуд доранд ва адешаҳои тарки масоили дунявӣ дар ашъораш яке аз онҳо мебошад. Бадеҳист, ки ин ҷиҳати эҷодиёташ нишонгари маҳдудиятҳои таърихӣ ӯст. Аз чунин маҳдудиятҳо на фақат Мирзо Сиддиқи Фано, балки ҳеч як шоири пешқадами давраи феодалӣ фориғ набуд, чунки ҳамагон

фарзанди замони худ буданд ва чанбаҳои носозгори ҳаёт ба руҳияву андешаҳои онҳо таъсири манфӣ мерасонданд.

17. Аз пажӯҳиши осори Мирзо Сиддиқи Фано бармеояд, ки девони шоир ба наشري интиқодӣ ниёз дорад, то асолати шеърӯ сухани адиб барқарору муътамад гардида, хонандагон бо созу услуб ва шеваи нигориши ин шоири хушғуфтор ошноӣ пайдо намоянд.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИЧАҲОИ ТАҲКИҚ

1. Таҳқиқи вазъи ҳол ва муҳтавои осори Мирзо Сиддиқи Фано натавон бар мабной маълумоти марбут ба як худи шоир, балки дар алоқамандӣ ба муҳити фарҳангии адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX амалӣ гардидааст. Аз ин лиҳоз, маводи кори диссертатсионӣ ва натиҷаҳои бадастомада барои пурра намудани як қисмати таърихи адабиёти тоҷик, ки то ба ҳол ба таври пурра омӯхта нашуда буд, арзиши назарраси илмӣ доранд.

2. Бинобар он ки дар диссертатсия поэтикаи ашъори Мирзо Сиддиқи Фано ва ҳавзаи адабии Истаравшан, анъанаҳои шеъри классикии форсӣ: иҷтимоъгарой, дузабонӣ, бедилгарой, идома ва рушди анвои адабии форсӣ-тоҷикӣ, таҳқиқи матншиносии осори Мирзо Сиддиқи Фано дар маърази тавачҷух қарор гирифта буд, хулосҳои таҳлили ин масъалаҳо барои илми назарияи адабиёти тоҷик маводди фаровонро фароҳам овардаанд.

3. Рисола дар омӯзиши таърихи адабиёти тоҷики ҳавзаи адабии Истаравшан ва мақому манзалати Фано дар адабиёт муҳим буда, онро дар раванди тадриси адабиёти тоҷики асрҳои XVIII-XIX-и ҳавзаи адабии Истаравшан барои донишҷӯёни риштаҳои филологӣ ҳамчун маводди дарсӣ метавон истифода бурд.

4. Рисолаи илмӣ, инчунин барои тадқиқот дар риштаҳои таърихи адабиёт, назарияи адабиёт, қонуниятҳои эҷод ва маҳорати шоирии Мирзо

Сиддиқи Фано муҳим мебошад. Истифодаи хулосаҳои назарии муаллифи рисола бошад, барои таълифи китобҳои дарсӣ ва дастурҳои методӣ низ аз манфиат холи нахоҳанд буд.

5. Нуқтаҳои меҳварии кори диссертатсионӣ, сарчашма ва маводди илмию адабии истифодашуда метавонанд дар тайёр намудани монографияҳои соҳавӣ васеъ истифода шаванд.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

I. Сарчашмаҳо:

1. Айнӣ, Садриддин. Таърихи хонадони Манғитияи Бухоро [Матн] / С. Айнӣ. – Тошканд: Фан. – 1923. – 98 с.
2. Айнӣ, Садриддин. Мирзо Абдулқодир Бедил: монографияи илмӣ [Матн] / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрияи давлатии Тоҷикистон, 1954. – 340 с.
3. Айнӣ, Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик [Матн] / С. Айнӣ. – Аз хати форсӣ таҳия ва тасҳеҳи Мубашшири Акбарзод. – Душанбе: Адиб, 2010. – 438 с.
4. Баёзи № 321 (ИЗА) вар. 334б.
5. Баёзи № 1, (Тш) вар. 234б.
6. Бедил, Абдулқодир. Осор. Ғазалиёт.Қ.1 [Матн] / А. Бедил. – Душанбе: Адиб, 1990. – 351 с.
7. Возеҳ, Қорӣ Раҳматуллоҳ. Тухфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ил-асҳоб [Матн] / Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ. Матни интиқодӣ бо муқаддима ва тасҳеҳи Асғари Ҷонфидо. Зери назари Абдулғанӣ Мирзоев. – Душанбе: Дониш, 1977. – 227 с.
8. Ғармӣ, Муҳаммад Раҳим. Девон [Матн] / Муҳаммад Раҳим Ғармӣ. Нусхаи хаттии Маркази мероси хаттии Академияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти рақами 652, вар. 310б.
9. Дониш, Аҳмад. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития [Матн] / Аҳмади Дониш. – Душанбе: Сарват, 1992. – 98 с.
10. Қайси Розӣ, Шамсиддин Муҳаммад. Ал-муъҷам фи маъойири ашъор-ил-аҷам [Матн] / Муҳаммад Шамси Қайси Розӣ. Бо тасҳеҳи Муҳаммади Қазвинӣ. – Техрон: Мумтоз, 1338. – 463 с.
11. Мавзун, Муҳаммадисо. Маснавии мавзун [Матн] / Муҳаммадисо Мавзун. Нусхаи хаттии Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон таҳти рақами нусхаи 612. – 146 с.

12. Маҳзун, Садриддин. Девони ғазалиёт [Матн] / Садриддин Маҳзун Нусхаи хаттии Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон таҳти рақами нусхаи № 613. –196 с

13. Маъдан. Ашъори мунтахаб [Матн] / мураттиб ва ҳозиркунандаи чоп Носирҷон Маъсумӣ. – Душанбе: 1966. – 112 с.

14. Муншӣ, Мирзо Содик. Девони ғазалиёт [Матн] / Мирзосодиқи Муншӣ. – Нусхаи хаттии Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон таҳти рақами 1047, вар. 3106.

15. Мухтарам, Ҳочӣ Неъматуллоҳ. Тазкирату-ш-шуаро [Матн] / Ҳочӣ Неъматуллоҳи Мухтарам. Бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Асғари Ҷонфидо. Зери назари Камол Айнӣ. – Душанбе: Дониш,1975. – 369 с.

16. Навоӣ, Алишер. Хазоин-ул-маонӣ [Матн] /Алишери Навоӣ. – Тошканд: Фан, 1959. – 125 с.

17. Нодим, Истаравшанӣ. Девон [Матн] / Нодими Истаравшанӣ. Нусхаи хаттии Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон таҳти рақами 612, вар. 1316.

18. Нозил, Авазмуҳаммад. Девон. [Матн] / Авзмушаммад Нозил. – Нусхаи хаттии Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон таҳти рақами 1033, вар.1726.

19. Пирмастӣ, Афзалмаҳдум. Афзалу-т-тазкор фи зикри-ш-шуаро вал ашъор [Матн]/ Афзалмаҳдуми Пирмастӣ. – Шуъбаи дастахтҳои Институти шарқшиносии АИ Ҷумҳурии Узбекистон. – № 1336. – Тошканд, 1904. – 186 с.

20. Рӯдакӣ, Абӯабдуллоҳ. Шеърҳо [Матн]/ Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. Бо муқаддима, тартиб ва тавзеҳи У. Каримов ва С. Саъдиев. – Душанбе: Ирфон,1974. – 142 с.

21. Самарқандӣ, Давлатшоҳ. Тазкирату-ш-шуаро [Матн]/ Давлатшоҳи Самарқандӣ. – Душанбе: Маориф, 1999. – 158 с.

22. Сомӣ, Мирзо Абдуазим. Миръот-ул-хаёл [Матн] / Мирзо Абдуазим Сомӣ. – Шуъбаи дастахтҳои Институти шарқшиносии АФ Ҷумҳурии Узбекистон. Таҳти рақами 2188. – Тошкент. – вар.1876.

23. Сомӣ, Абдулазим. Тухфаи шоҳӣ (таърихи амирони мангития) [Матн] / Абдулазими Сомӣ. – Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Таҳти рақами №927 / 111. – Душанбе. – вар. 287 с.

24. Сомӣ, Абдулазим. Такмилаи маснавии «Дахмаи шоҳон» [Матн]/ Абдулазим Сомӣ. – Нусхаи хаттии Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Таҳти рақами №9271/ 111, . – Душанбе. – в.-23 б. – 164 с.

25. Фано, Мирзо Сиддиқ. Девон [Матн]/ Мирзо Сиддиқи Фано. – Нусхаи хаттии Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон таҳти рақами 468, вар. 198б.

26. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1[Матн]. – Москва: Советская Энциклопедия, 1969. – 951 с.

27. Хатлонӣ, Носеҳи. Ҳайратангез [Матн] / Носеҳии Хатлонӣ. – Нусхаи хаттии Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, рақами 837 /. – Душанбе. – вар. 184б.

28. Ҳақимхон, Муҳаммад Ҳочӣ. Мунтахаб-ут-таворих [Матн]/ Мушаммад Ҳочӣ Ҳақимхон. – Нусхаи хаттии Хона-музеи А.А. Семёнов, рақами 63, вар. 234б.

29. Ҳашмат, Мирсиддиқхон. Тазкират-уш-шуаро [Матн]/ Мирсиддиқхони Ҳашмат. – Ганҷинаи дастнависҳои шарқии АФ Ҷумҳурии Ўзбекистон ба номи Абӯрайҳон Берунӣ, таҳти рақами 2728, вар. 104.

30. Чистонҳо [Матн]. Чамъкунанда ва тартибдиҳандагон Амонов Р. ва Калонтаров Я. – Душанбе: Нашр. Давл. Тоҷ.,1956. – 134 с.

31. Чистонҳо. Ба тартиб ва сарсухани А. Ҳабибов. – Душанбе: Нашр. давл.тоҷ. – 1962. – 196 с.

32. Якуб Муҳаммад. Гулшан-ул-мулук [Матн]/ Муҳаммад Якуб. – Нусхаи хаттии Маркази мероси хатии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон таҳти рақами 2663, вар. 1546.

II. Тадқиқотҳои илмӣ ва соҳавӣ:

33. Абибов Ҳ. Доираҳои адабии Бухорои Шарқӣ [Матн] / Ҳ. Абибов. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 198 с.

34. Амиркулов, С. Ҳаёт ва фаъолияти адабии Ҷунаидуллоҳ Ҳозик (диссертатсияи номзадӣ, фонди УДТ) / С. Амиркулов. – Душанбе, 1965. – 167 с.

35. Амиркулов, С. Адабиёти тоҷик дар нимаи аввали асри XIX: китоби дарсӣ [Матн] / С. Амиркулов. – Душанбе: Маориф, 1980. – 289 с.

36. Амиркулов, С. Таҳаввули жанрҳои адабиёти тоҷик дар нимаи аввали асри XIX [Матн] / С. Амиркулов. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 128 с.

37. Амиркулов, С. Нигоҳе ба инкишофи таърихи адабиёти тоҷик дар Мовароуннаҳр (қарни XIX) [Матн] / С. Амиркулов. Маҷмуи мақолаҳо. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 230 с.

38. Амонов, Р., Калонтаров Я. Чистонҳо [Матн] / Р. Амонов, Я. Калонтаров. – Сталинобод: Ирфон, 1956. – 133 с.

39. Амонов, Р. Очерки эҷодиёти даҳонакии Кӯлоб [Матн] / Р. Амонов. – Душанбе. 1963. – 348 с.

40. Амонов, Р. Эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик [Матн] / Р. Амонов. – Душанбе: Маориф, 1980. – 304 с.

41. Бабаджанов, Б.М. Власть и религия в кокандском ханстве (посочинениям местных историков). Автореф. дисс. на соискание ученой степени док. ист. наук [Текст] М.Б. Бабаджанов. – Тошкент: Фан, 2011. – 40 с.

42. Баравнӣ, Салом Нурийонӣ. Носеҳи Хатлонӣ ва “Ҳадикат-ур-расул”-и ӯ [Матн] / С.Н. Баравнӣ. – Душанбе: Маориф, 2000. – 37 с.

43. Бахтин, М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. [Текст] М.Бахтин. Художественная литература, 1965. – 543 с.
44. Бертельс, Е.Э. Персидская литература в Средней Азии [Текст] / Е.Э.Бертельс // Советское востоковедение. – Москва: Наука, 1948. – 277с.
45. Бертельс, Е. Э. История персидско-таджикской литературы. Избранные труды [Текст] / Е.Э. Бертельс. – Москва: Восточная литература, 1960. – 556 с.
46. Бертельс, Е. Э. История культуры Ирана. Избранные труды [Текст] / Е.Э.Бертельс. – Москва: Наука, 1988. – 557 с.
47. Бертельс, Е. Э. К вопросу об «индийском стиле» в персидской поэзии. Избранные труды: История литературы и культуры Ирана [Текст] / Е.Э. Бертельс. – Москва Наука, 1988. - 439 с.
48. Бертельс Е.Э. Литература на персидском языке в Средней Азии. Избранные труды: История литературы и культуры Ирана [Текст] / Э.Е. Бертелс. – Москва: Наука, ГРВЛ, 1988. – 2088 с.
49. Бертельс, Е. Э. Некоторые замечания о Бедиле. Избранные труды: История литературы и культуры Ирана [Текст] / Е.Э.Бертелс. – Москва: ГРВЛ, 1988. – 55 с.
50. Бечка, И. Персидская литература в Таджикистане [Текст] / И. Бечка. Перевод Махмуда Ибодиён, Саид Ибонажода Хиджрондуста. –Тегеран: 1372.
51. Большая советская энциклопедия. [Текст] / Третье издание. М.: Советская энциклопедия, 1972. – 1048 с.
52. Брагинский, И. С. К изучению узбекско - таджикских литературных связей [Текст] / И.С. Брагинский. – М.: - 1961.-173с.
53. Бухорой, Ш. М. Садри Бухоро. Чопи дувум [Матн] / М.Ш. Бухорой. Бо тасҳеҳ, такмил ва иловаҳо. – Душанбе: Деваштич, 2005. –330 с.

54. Бунаков, Е.В. К истории отношения России с Средне-Азиатскими ханствами в. XIXв [Текст] / Е.В. Бунаков. – М.: Советские Востоковедение 11, 1941. – С.15-16.
55. Ваҳҳобзода, Д. Сарчашмаҳо ва масъалаҳои ғоявию бадеии ашъори занони суханвар дар асри XIX (дар мисоли ашъори Нодира) [Матн]/ Д. Ваҳҳобзода. – Хучанд: Ношир, 2008. – 195 с.
56. Воронина, В.Л. Народная архитектура Северного Таджикистана [Текст] / В.Л. Воронина. – М.: Наука, 1959. – 100 с.
57. Гаффорова, З. Ташаккул ва инкишофи адабиёти форсизабони Кашмир дар асрҳои XVI-XVII монография [Матн]/ З.Гаффорова. – Хучанд: Нури маърифат, 2001. – 547 с.
58. Гафуров, Б. Тоҷикон. Иборат аз ду мучаллад. Ҷилди 2 [Матн] / Б. Гафуров. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 416 с.
59. Ефремов, Ф. Странствование Филиппа Ефремова [Текст] / Ф. Ефремов. М.: Наука, 1950. – 160 с.
60. Зоҳидов, В. Ўзбек адабиёти таърихидан [Матн] / В. Зоҳидов. – Тошкент: ЎзССР давлат бадиий адабиёт ва нашриёти, 1961. – 265 с.
61. Зоҳидов, П. Ш . Самаркандская школа зодчих. XIX - начало XX века [Текст]. Издательство: Ташкент: Наука, Узбекской ССР. Переплет: твердый. 1965. – 175 с.
62. Иванов, П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIXв.) [Текст] / П.П.Иванов – Москва: Издательство Восточной литературы, 1958. – С. 250.
63. История Узбекской ССР. [Текст] В четырёх томах. Т.1. - Ташкент, 1967. – 660 с.
64. Каримов, Ғ. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи китоб [Матн] / Ғ.Каримов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1966. – 280 с.
65. Каримов, У. Мирзо Содики Муншӣ (Аҳвол ва осори шоир) [Матн] / У. Каримов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 161 с.

66. Каримов, У. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуввуми асри XVIII ва аввали асри XIX: китоби дарсӣ [Матн] / У.Каримов. – Душанбе: Дониш, 1974. –187 с .
67. Каримов, У. Нозили Хучандӣ [Матн] / У. Каримов. – Душанбе: Дониш, 1978. – 123 с .
68. Каримов, У. Роҳи бузурги абрешим [Матн] /У.Каримов. Душанбе: Сарбоз, 2003. – 174 с.
69. Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР [Текст] /Под ред. А. Мирзоева и М. И.Занда. –Т.4. –Душанбе: Дониш, 1970. – 328 с.
70. Климчицкий С.И. Дарвазский фахлавиёт. труд. тадж. базы. [Текст] АН СССР т.9.М.Л.1938. – 41с.
71. Коллектив. История таджикского народа. [Текст] Т.2.кн.2. -358 с.
72. Кун А.Л. Очерки Кокандского ханства. [Текст] - Известие ИРГО.-ТХИ-Вып.1 / А.Л. Кун. - СПб, 1876. – 29с.
73. Кушева, Е.Н. Среднеазиатский вопрос и русская буржуазия в 40-е годы XIX века / Е.Н. Кушева // Исторический сборник. Вып.3. Л., 1934 [Текст] № 3, М., 1934, С. 133-162.
74. Қаюмов, А. Қўқон адабий муҳити [Матн] / А. Қаюмов. –Тошканд: Уз ССР: Фан, 1961. – 359 с.
75. Лерх, П. Археологическая поездка в Туркестанский край в1867 году [Текст] / П. Лерх. — СПб: Типография императ. Акад. Наук СССР 1870. – 39 с.
76. Маъсумӣ, Н. Адабиёти тоҷик дар асри XVIII ва аввали асри XIX: китоби дарсӣ [Матн] / Н. Маъсумӣ. –Душанбе: Маориф, 1962. –368 с.
77. Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 2 [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Маориф, 1980. – 320 с.
78. Мирзоев, А. Адабиёт [Матн] / А.Мирзоев. Сталинобод: Маориф, 1948. –189 с.
79. Мирзоев, А. Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик:

монография [Матн] / А. Мирзоев. – Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷ, 1947. – 197с.

80. Мирзоев, А. Биноӣ: монография [Матн] / А. Мирзоев.- Сталинобод: Нашр. давл.тоҷ, 1957. – 490 с.

81. Мирзоев, А. Сездаҳ мақола: маҷмуи мақолаҳо [Матн] / А. Мирзоев.-Душанбе: Ирфон,1977. –287с.

82. Мирзоев, А. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ [Матн] / А. Мирзоев. – Сталинобод: Нашр. дав. тоҷ, 1985. – 406 с.

83. Мирзозода, Х. Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик (асрҳои ХУ1-Х1Х ва ибтидои асри ХХ) [Матн] / Х. Мирзозода. – Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷ. 1950. – 304 с.

84. Мирзозода, Х. Шамсиддин Шохин: монография [Матн] / Х. Мирзозода. – Душанбе: Нашр. дав. тоҷ,1956. – 258 с.

85. Мирзозода, Х. Рӯдакӣ ва замони ӯ. [Матн] / Х. Мирзозода. – Сталинобод: Маориф, 1958. – 238 с.

86. Мирзозода, Х. Афкори рангин [Матн] / Х. Мирзозода – Душанбе: Ирфон,1982. – 352 с.

87. Мирзозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Қисми 1(2) [Матн] / Х. Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1987. – 420 с.

88. Мирзозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Қисми 2 [Матн] / Х. Мирзозода. -Душанбе: Маориф, 1989. – 394 с.

89. Митрофанова, В. В. Загадки. [Текст] / В.В. Митрофанова. – Л.: Наука,1968, – 184 с.

90. Мухторов,А. Очерки истории Ура-Тюбинского владения в Х1Х в [Матн]/ А.Мухторов. – Душанбе: Маориф, 1964. – 198 с.

91. Мухторов, А. Дилшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в Х1Х начале ХХ вв. [Матн] / А. Мухторов. – Душанбе: 1969. – 372 с.

92. Муътаман, Зайнулобиддин. Таҳаввули шеърӣ форсӣ [Матн] /

Зайнулобидини Муътаман. – Техрон: Интишороти Зухурӣ, 1339 (1921). – 414 с

93. Наливкин В. П. Краткая история Кокандского ханства: Монография [Текст] / В. П. Наливкин. – Казань: 1886: пер.на франц.яз. Париж 1889. – 234 с.

94. Насридинов, А. Маърифат ва шарҳи адабиёт [Матн] / А. Насриддинов. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 188 с.

95. Насридинов, А. Матншиноси осори адабӣ [Матн] / А. Насриддинов. – Хучанд: Ношир, 2009. – 392с.

96. Насридинов, А. Тазкираи шуарои Хучанд [Матн] / А.Насриддинов. –Хучанд: Ношир, 2015. – 392с.

97. Неъматов, Н.Н. Таърихи халқи тоҷик [Матн] / Н. Неъматов. – Хучанд: Ношир, 2008. – 237с.

98. Николаев, Д. Сатира Щедрина и реалистического гротеск [Текст] / Д. Николаев. – М.: Наука.-1977. – 358 с.

99. Неволсин, П. Очерки торговли России со стран Средней Азии, Хивой, Бухорой и Коканией [Текст] / П. Неволсин. – СПб.:Наука, 1856. – 188 с.

100. Неъматзода, Т. Қорӣ Раҳматуллои Возеҳ [Матн] / Т. Неъматзода. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 228 с.

101. Неъматов, Н.Н. Таърихи халқи тоҷик [Матн] / Н. Неъматов. – Хучанд: Ношир, 2008. – 237с.

102. Нуров, Н. Фурӯғи фитрати маънӣ [Матн] / Н. Нуров. – Хучанд: Нури маърифат, 2002. – 200 с.

103. Нуров, Н. Ташаккул ва таҳаввули суннатҳои нигориши таърихи адабиёти тоҷику форс (дар мисоли «Таърихи адабиёт дар Эрон»-и Забехуллои Сафо): монография [Матн] / Н. Нуров. – Хучанд: Ношир, 2002. – 160 с.

104. Нуров, Н. Художественное восприятие и комментирование поэзии

Бедила Дехлави. Автореф. дисс. на соис. уч.степ. канд. филол. наук [Текст] / Н. Нуров. – Худжанд: Адаб, 2002. – 26 с.

105. Нуров, Н. Султони авранги сухан [Матн] / Н.Нуров. – Хучанд: Ношир, 2015. –176 с.

106. Охунчонова, Н.Р. Поэтикаи ашъори шоирони ҳавзаи адабии Хўқанд. Автореферати рисола барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филология [Матн] / Н.Р. Охунчонова. – Худжанд: Нодир, 2018 . – 24 с.

107. Писарчик, А. К. Народная архитектура Самарканда [Текст] / А.К. Писарчик. – Душанбе:Ирфон, 1975. – 266 с.

108. Поспелов, К.Н. Проблемы исторического развития литературы [Текст] / К.Н.Поспелов. – М.: Изд-во Просвещение: 1972. – 173с.

109. Поспелов, К. Н. Лирика среди литературных родов [Текст] / К.Н. Поспелов. М., изд. МГУ, 1976. – С. 100-116.

110. Раҳмонов, А. Шамсиддин Шоҳин ва анъанаи ғазалсарой дар адабиёти тоҷики нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX: монография [Матн] / А.Раҳмонов. – Душанбе: 2006. – 216 с.

111. Ромодановская, Е.К. Западные сборники и оригинальная русская повесть. Т.3 (К вопросу о русификации заимствованных сюжетов в литературе XVII –начале XVIII в.) ТОДРЛ [Текст] / Е.К. Ромодановская. -Л.: Знаний, 1979. – 293 с.

112. Саъдиев, С. Адабиёти тоҷик дар асри XVII [Матн] / С. Саъдиев. – Душанбе: Дониш, 1985. – 268 с.

113. Собрание восточных рукописей АН УЗБ. ССР. Т.1 [Текст]. - Ташкент: Фан, 1952. – 348 с.

114. Собрание восточных рукописей АН УЗБ. ССР. Т.2 [Текст]. - Ташкент: Фан, 1954. – 334 с.

115. Стори, Ч. А. Персидская литература. [Текст] -Т. 2. / Ч.А.Стори. – М.: Наука, 1972. – 1187 с.

116. Султонов, С. Таърихи доираи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX [Матн] / С. Султон. – Душанбе: Сурушан, 2002. – 232 с.
117. Сӯфиев, А. Чистонҳои халқии тоҷикӣ [Матн] / А. Сӯфиев. – Душанбе. Дониш, 1972. – 178 с.
118. Тилабов, С. Сатира Нозила Худжанди. Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. фил. наук [Матн] / С. Тилабов. – Худжанд: Адаб, 2009. – 27 с.
119. Улмасова, З. Двухязычие как важнейшая форма таджикско-узбекских литературных взаимосвязей. Авторефер дис. на соис. уч. степ. канд. фил. наук [Текст] / З. Улмасова. – Худжанд: Ганч, 2008. – 24 с.
120. Федосов, Н.А. Таърихи СССР. Васоити таълим, синфи 8 [Матн] / Н. А. Федосов. Душанбе: Маориф, 1975. – 224 с.
121. Хоҷаева, М. Масъалаҳои сабақшиносӣ [Матн] / М.Хоҷаева. – Хуҷанд: Ганч, 1994. – 223 с.
122. Ҳабибов, А. Мероси адабии шоирони Ҳисор (аз нимаи дувуми асри ХУШ то ибтидои асри ХХ) [Матн] / А.Ҳабибов. – Душанбе: Дониш, 1974. – 138 с.
123. Ҳабибов, А. Доираҳои адабии Бухорои Шарқӣ (асри XIX ва ибтидои асри ХХ) [Матн] / А.Ҳабибов. – Душанбе: Дониш, 1984. – 239 с.
124. Ҳамдамов, Б. Савмаи маърифат [Матн] / Б. Ҳамдамов. – Хуҷанд: Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 1997. – 167 с.
125. Хадизоде, Р. Источники изучения таджикской литературы второй половины XIX начала XX века [Текст] / Р. Хадизаде. – Сталинобод: Маориф, 1956. – 164 с.
126. Ҳодизода, Р. Адабиёти тоҷик дар нимаи дууми асри XIX: китоби дарсӣ [Матн] / Р. Ҳодизода. – Душанбе. Адиб, 1967. – 288 с.
127. Ҳодизода, Р. Аз Рӯдакӣ то имрӯз [Матн] / Р. Ҳодизода. – Душанбе: Адиб, 1988. – 288 с.
128. Ҳодизода Р., Каримов У., Саъдиев С. Адабиёти тоҷик (асрҳои

XVI-XIX ва ибтидои асри XX): Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии [Матн] / Р. Ҳодизода, У. Каримов, С.Саъдиев. – Душанбе: Маориф, 1988.– 416 с.

129. Ҳусейнзода, Ш. Дар бораи баъзе лаҳзаҳои асосии таърихи адабиёти тоҷик // Баҳс ва андеша [Матн] /Ш.Ҳусейнзода. –Душанбе: Ирфон, 1964. – 201 с.

130. Ҳусейнзода, Ш. Гуфтор аз ганҷи сухан [Матн] / Ш. Ҳусейнзода. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 201 с.

131. Шарифов, Х. Каломи бадеъ [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе: Маориф, 1991. – 159 с.

132. Шодиев, Э. Традиция двуязычная в творчестве Ходжентских поэтов XIX века. – Автореф. дисс. на соискание ученой степени док.фил.наук [Текст] / Э.Шодиев. – Тошкент: Фан, 1973. – 94 с.

133. Шодиев, Э. Зулнисонайн шоирлар. Ўзбек адабиёти тарихи масалалари [Матн] /Э. Шодиев. – Тошкент: ФАН, 1976. – 149 с.

134. Шодиев, Э. Фазлий Намангоний ва Хужанд шоирлари [Матн] / Э. Шодиев. – Хучанд: Ганҷ, 1993. – 71 с.

135. Шодиев, Э. Саҳифаҳо аз равобити адабӣ: маҷмуаи мақолаҳо [Матн] / Э. Шодиев. – Хучанд: Ганҷ, 2005. – 184 с.206.

III. Мақолот дар маҷмуаҳои илмӣ ва рӯзномаву маҷаллаҳо:

136. Амиркулов, С. Муборизаи мафкуравӣ дар адабиёти нимаи якуми асри XIX [Матн] / С.Амиркулов // Масъалаҳои филологияи тоҷик. Қисми 2. – Душанбе: Ирфон, 1967. – С. 75-81.

137. 139. Амиркулов, С. Рубой ва таҳаввули он дар адабиёти нимаи якуми асри XIX [Матн] / С.Амиркулов // Известия Академии наук таджикской ССР. – Востоковедия, История, Философия, -№2 (18), 1990. – С.44-50.

138. Амиркулов, С. Аз таърихи як иштибоҳ [Матн] / С. Амиркулов // Садои Шарқ. – Душанбе, 2005, № 4–6. – С. 202-207.

139. Амиркулов, С. Устод Айнӣ ва шинохти А. Дониш [Матн] / С. Амиркулов // Садои Шарқ. – Душанбе, 2007, № 1. – С.131–137.

140. Аъзамзод, С. Намунаи адабиёти тоҷик ва равишҳои нақди адабӣ дар тазкираҳои ибтидои садаи бист [Матн] / С.Аъзамзод // Армуғони “Ганҷи Сухан”. Ҷилди 2. Баёзи муҳаққиқон ва шоирони вилояти Суғд. – Хучанд: Ношир, 2008. – С.183-208.

141. Аъзамзод, С. Муруре ба тазкиранигории форсии тоҷикӣ дар садаҳои XV ва XX [Матн] / С.Аъзамзод // Армуғони “Ганҷи сухан”. Ҷилди сеюм. Баёзи муҳаққиқон ва шоирони вилояти Суғд. – Хучанд: Ношир, 2009. – С. 176-200.

142. Аҳроров, З. Аҳмад Маҳдуми Дониш дар ашъори шуарои муосираш [Матн] /З. Аҳроров // Шарқи Сурх. – Душанбе, № 6. 1961. – С. 136-143.

143. Бобоев А. Фазли Намангонӣ [Матн] /А.Бобоев // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 3. – Душанбе: Сарредакцияи илмии ЭСТ, 2002. – С. 205-257.

144. Бухорӣ, М. Ш. Аз маорифпарварӣ то ба чингизпарастӣ [Матн] / М. Ш. Бухорӣ // “Номаи фарҳангистон”-и забон ва адаби форсӣ. – Давраи шашум, шумораи сеюм, тирмоҳи 1383. – С. 51-80; Авранг, – 2001, №3. – С. 15-37.

145. Зубайдов, А.Ҷ. Назаре ба таърихи Шашмақом [Матн] / А. Ҷ. Зубайдов // Муаррих (маҷаллаи илмӣ-назарӣ), № 1(13). – Душанбе, 2013. – с.30-36.

146. Кушева, Е.Н. Среднеазиатские вопросы и русская буржуазия в 40-е годы XIX в. [Матн] // Ист. сбор. № 3. – М.: Наука, 1934. – С. 133-137.

147. Мухторов, А. Чистонҳои шоир Фаной [Матн] /А.Мухторов // Пионер, М., № 12.- 1955. – С. 2.

148. Ночӣ, М. Сабки ҳиндӣ [Матн] / М. Ночӣ // Ошно, шумораи 6, 1371. – С. 74-77.

149. Потапин, Н. Записки о Какандской ханстве [Текст] / Н.Потапин //

Вестник импер. русс. геогр. Общества. Ч.ХУШ, СПб: Наука, 1960. – С. 88-93.

150. Радлов, В. В. Средняя Зеравшанская долина [Текст] / В. В. Радлов // ЗИРГО по отделу этнографии, т.У,отд.1.СПБ:Наука,1880. – С. 12-17.

151. Султонов, С. Нодими Истаравшанӣ [Матн] / С. Султонов // Маориф ва маданият. 17 майи соли 1960. – Душанбе: Маориф, 1960. – С. 3.

152. Султонов, С. Наврӯзияҳои шоирони Истаравшан [Матн] / С.Султонов // Тоҷикистони советӣ, 24 март. – Душабе: Маориф, 1967. – С. 2.

153. Султонов, С. Як симои номашхур [Матн] / С.Султонов // Рӯзномаи Маориф ва маданият, 28 августи соли 1971. – Душанбе, 1971. – С. 3.

154.Шукуров, Ш. Нигоҳи Аҳмади Дониш ба Мирзо Бедил ва пайравони ӯ [Матн] / Ш.Шукуров // Садои Шарқ. – 1906, № 10. – С. 147-150.

IV. Манбаи электронӣ:

155. Соҳаи иҷтимоии ҳаёти ҷамъият. Манбаи электронӣ: URL: <https://donishju.net/so-ai-i-timoi-ajotiamijat/> (санаи мурочиат: 11.01.2021).

156. <https://donishju.net/so-ai-i-timoi-ajotiamijat/>(санаи мурочиат: 20.01.2022).

157. <https://donishju.net/so-ai-i-timoi-ajotiamijat/>(санаи мурочиат: 12.01.2022)

158. <https://donishju.net/adabijoti-asri-xviii-va-xix/> (санаи мурочиат: 23.06.2025).

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Маҷаллаҳои тавсиякардаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҚОА-и назди Вазорати маориф ва илми Федератсияи Руссия :

[1-М]. Ғафурова, Ҷ.М. Омилҳои иҷтимоӣ ва офариниши гавҳари гуфтор дар доираҳои адабии Мовароуннаҳри нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX / Ҷ. Ғафурова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. Бахши филологӣ. – Душанбе, 2020, №1(84), ISSN 2219-5408. – С. 169-176.

[2-М]. Хатлонӣ, С., Ғафурова, Ҷ.М. Анъанаҳои классикӣ ва таъсири тафаккури бадеии халқӣ дар ғазалиёти Мирзо Сиддиқи Фано / С. Хатлонӣ, Ҷ. Ғафурова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2024, №5, ISSN 2413-516X. – С. 251-261.

[3-М]. Ғафурова, Ҷ. М. Оҳангҳои иҷтимоӣ дар рубоиёти Мирзо Сиддиқи Фано / Ҷ.М. Ғафурова // Масъалаи илмҳои гуманитарӣ. – Душанбе: Сифат-Офсет, 2025, № 3, ISSN 2708-308X. – С. 162-168.

[4-М]. Ғафурова, Ҷ.М. Мирзо Сиддиқи Фано – шоири соҳибдевон / Ҷ.М. Ғафурова // Суханшиносӣ. – Душанбе: Истеъдод, 2025, № 3 (52), ISSN 2308-7420. – С. 463-469.

[5-М]. Ғафурова, Ҷ. М. Намояндагони маъруфи доираи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX/ Ҷ.М. Ғафурова //Маҷаллаи илмии Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ”-и МДТ-и “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров” –Хучанд, 2025, № 4, ISSN 2077-4990 . – С. 463-469.

II. Мақолаҳо дар маҷаллаҳои дигар:

[6-М]. Ғафурова, Ҷ. М. Умдатарин хусусиятҳои адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX / Ҷ. Ғафурова // Паёми

Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. Бахши илмҳои гуманитарӣ. – Душанбе: Точир, 2020, №3 (32), ISSN 2308054-X. – С.145-149.

[7-М]. Ғафурова, Ҷ.М. Сухане чанд роҷеъ ба Мирзо Сиддиқи Фано ва образҳои тозаэҷоди ӯ / Ҷ. Ғафурова // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – Душанбе: Точир, 2020, №3 (32), ISSN 2308054-X.- С.-164-171.

[8-М]. Ғафурова, Ҷ.М. Мирзо Сиддиқи Фано ва девони ӯ / Ҷ.М. Ғафурова // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – Душанбе: Дониш, 2024, №4 (277), ISSN 2076-2569. – С. 195-200.

[9-М]. Ғафурова, Ҷ.М. Вазъи фарҳанг ва рушди забони форсии тоҷикӣ дар нимаи дувуми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX / Ҷ.М. Ғафурова // Маҷмуи маърузаҳои конференсияи ҷумҳуриявӣ. – Душанбе: ДДТТ, 2024. – С. 78-86.

[10-М]. Ғафурова, Ҷ. Назаре роҷеъ ба вазъи сиёсӣ ва иҷтимоии Мовароуннаҳр дар нимаи дувуми қарни XVIII ва нимаи аввали асри XIX / Ҷ.М. Ғафурова // Маҷмуи маърузаҳои конференсияи байналмилалӣ. – Душанбе: ДДТТ, 2024. – С 49-54.